

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО;
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ І. КУРАСА

На правах рукопису

Федотова Оксана Олегівна

УДК 002.2:351.751.](47+57)+(477)“1919/1990”

ПОЛІТИЧНА ЦЕНзуРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УСРР-УРСР:
СТАНОВЛЕННЯ, ТЕХНОЛОГІЯ, ЕВОЛЮЦІЯ. 1919 – 1990 РР.

спеціальність **07.00.01 – історія України**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант
Шаповал Юрій Іванович,
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	с. 4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 20
1.1. Історіографія проблеми	с. 20
1.2. Особливості джерельної бази	с. 39
1.3. Методологічні принципи роботи	с. 60
РОЗДІЛ 2	
ЦЕНзуРА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	с. 75
2.1. Сутність та основні поняття цензури творів друку	с. 75
2.2. Історичні корені політичної цензури	с. 104
2.2.1. Світовий досвід цензури рукописного та друкованого слова.	с. 104
2.2.2. Цензурні обмеження інтелектуальних надбань українського народу у вітчизняній історії.	с. 117
РОЗДІЛ 3	
КОНТРОЛЬ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В 1919 – 1940 РР.	с. 140
3.1. Нагляд за творами друку в ході становлення органів радянської цензури в 1919 – 1930 рр.	с. 140
3.2. Контроль видань в процесі удосконалення інститутів цензури в 1930 – 1940 рр.	с. 177
РОЗДІЛ 4	
ЦЕНзуРА ТВОРІВ ДРУКУ В 1941 – ЖОВТНІ 1953 РР.	с. 213
4.1. Друкована продукція під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.	с. 213
4.2. Основні напрями цензури творів друку в післявоєнний період 1945 – жовтень 1953 рр.	с. 232
РОЗДІЛ 5	
ЕВОЛЮЦІЯ ЦЕНзуРИ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ У 1953 – 1990 РР.	с. 256

5.1. Відстеження творів друку в добу тимчасової “лібералізації” 1953 – 1966 рр. _____ с. 256

5.2. Цензурна політика щодо друкованої продукції у 1967 – 1984 рр. ____ с. 289

5.3. Контроль друкованого слова в умовах “адаптації” та скасування системи радянської цензури (1985 – 1990 рр.) _____ с. 329

ВИСНОВКИ _____ с. 358

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ТА АРХІВНИХ
ДЖЕРЕЛ** _____ с. 368

ВСТУП

Питання свободи в цілому та свободи слова, зокрема, з давніх часів непокоїло людство, змушувало його кращих представників розмірковувати над ним. Це й не дивно, бо ж від його вирішення залежить доля суспільного ладу, на цьому ґрунтуються взаємини між особистістю та середовищем. Народившись на перехресті цих понять, воно дає початок цінностям, які стають каркасом кожної державної структури. Саме за тим, як розв'язано питання свободи, визначено її місце та роль, роблять висновки про цивілізованість суспільства, держави.

Основним принципом демократії є свобода друку. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила й проголосила Декларацію прав людини, де в статті 19 підкреслюється, що кожна людина має право на свободу переконань і їх висловлювання. У резолюції 59 (1) зазначено, що “свобода інформації є основним правом людини й критерієм усіх інших свобод”. Право включає свободу безперешкодно додержуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати й розповсюджувати інформацію та ідеї будь-яким засобом, і незалежно від державних кордонів.

Конституція України (ст. 34) гарантує кожному громадянину право на свободу думки й слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, на безперешкодне збирання, зберігання, використання й поширення інформації. Це важливе конституційне положення повністю відповідає ст. 19 “Загальної декларації прав людини” та ст. 10 “Конвенції про захист прав і основних свобод людини” [367].

Свобода слова є наріжним каменем демократії. У цивілізованих країнах це передусім інструмент, що сприяє побудові правової держави, основним завданням якої є всебічне інформування громадян, налагодження умов для суспільного діалогу й дотримання основних прав і свобод. Недолік інформації або її перекручене подання створює ідеальні умови для маніпулювання суспільною свідомістю, сприяє насадженню егоїстичних,

групових інтересів і підміні ними інтересів дійсно загальнонаціональних. Свобода слова, що сприймається як самоціль, втрачає стимули до розвитку.

Україна посідає одне із провідних місць у СНД за кількістю законів, спрямованих на розширення гласності та поінформованості суспільства. За визнанням міжнародних експертів, українське законодавство в галузі інформації дає можливість реалізувати право людини на свободу думки й слова, хоча, звичайно, потребує певних коректив, змін і доповнень. Закони України “Про інформацію” (1992 р.), “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992 р.), “Про інформаційні агентства” (1995 р.), “Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі і гідності та ділової репутації громадян і організацій” (1993 р.) та ін. створюють широке правове поле, визначають механізми реалізації конституційного права на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію.

У той же час на парламентських слуханнях “Інформаційна політика України: стан і перспективи” (травень 1999 р.), “Проблема інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України” (січень 2001 р.) констатувалося, що “негативні тенденції в інформаційній сфері України не лише не подолані, а й набули загрозливого характеру для майбутнього країни” [120, с. 29]. Це свідчить про те, що в Україні політичні чинники не дають можливості реалізувати в повній мірі права громадян на свободу в інформаційній сфері.

Історична практика доводить, що в різні часи питання свободи слова вирішувалося залежно від змісту функціонування діючих інститутів цензури.

Оформлення ідеологічної цензури в СРСР, а, відповідно, і в Україні, відбувалося за умов становлення тоталітарної держави. Радянська цензура на початку свого виникнення передбачала створення подвійної системи в реалізації цензурної політики: з одного боку, шлях більш-менш законний, що включав судово-адміністративні переслідування осіб та установ, що

порушили обмежувальні переліки, з іншого – шлях ідеологічного тиску та впливу, провокацій та злочинів проти особи.

Принциповим є те, що радянська політична цензура виникла одразу ж після жовтневого перевороту 1917 р. Декрет про друк, загальновідомий текст якого свідчить про “тимчасову” заборону всіх контрреволюційних органів друку, став відправною точкою в історії радянського ідеологічного терору. В Україні перші спроби встановлення цензурного контролю з боку радянської влади датуються 1919 р., що стало можливим лише після ліквідації УНР. Тому факт організації Головліту в 1922 р. ми розглядаємо не як визначальний поворот по відношенню до ідеології та культури, а як логічне продовження конкретної політики влади.

Становлення політичної цензури в СРСР мало певні ознаки, властиві для згаданої форми диктату: класовий підхід щодо визначення цінності інформації в будь-яких сферах життя; пресинг офіційної ідеологічної лінії; боротьба з політичними опонентами державного устрою (непримиренність до інакодумства). Саме тому протягом 73 років існування радянської системи в полі зору органів цензури безперервно знаходилися видавничі та поліграфічні підприємства, засоби масової інформації, бібліотечні й архівні установи, наукові інституції, культурні організації тощо. Друковані видання, як носії різного роду політичних концепцій, ретельно просіювалися комуністичною цензурою через решето ідеологічного контролю на предмет відповідності існуючим догмам. Наслідками проваджуваної радянською владою насильницької політики стало знищення значної кількості книг та репресії щодо їх авторів, утворення спецховів, у яких містилися твори, вилучені з наукового та культурного обігу (деяким із них судилося десятиліттями пролежати на полицях спецфондів). З того приводу виявлення видів, форм і методів реалізації цензури друкованих видань, а також розгляд уміщеної в них інформації як об’єкта контролю, становить значний інтерес для сучасних дослідників.

Актуальність теми. В умовах формування громадянського суспільства, забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів, проблема вивчення цензури в сфері друкованого слова набуває актуальності, оскільки аналіз змісту, засобів, а також наслідків функціонування радянської цензури друкованих видань в УСРР – УРСР сприятиме якісно новому рівню знань з історії України, політології, культури, журналістики, бібліотечної, видавничої, музейної, архівної справи тощо.

Важливість запропонованої наукової розробки пояснюється також тим, що вивчення основних проявів ідеологічної цензури допоможе реконструювати політичну історію України доби тоталітаризму та з'ясувати ступінь її впливу на духовну культуру українського народу.

Ступінь розроблення теми та джерельна база дослідження з'ясовані у підрозділах 1.1., 1.2. у контексті історіографії проблеми та характеристики джерел. Аналіз наявної літератури та джерельного комплексу із цієї проблематики засвідчив недостатність і фрагментарність вивчення цензури друкованих видань, а також суттєві прогалини в джерельному забезпеченні, що додатково актуалізує репрезентоване дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з науковою програмою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України “Проблеми наукового опрацювання та використання джерельної бази при висвітленні процесів трансформації українського суспільства” (№ 01.03.U006783).

Дисертаційна робота є також складовою частиною комплексної наукової теми Книжкової палати України ім. І. Федорова “Організація і формування фондів забороненої літератури під кутом зору ідеологічної політики держави”, розпочатої 1999 р. у межах проекту “Створення Українського бібліографічного репертуару XVI – XX ст. і формування комп'ютерної бібліографічної бази “Україніка”.

Обраний напрям дослідження пов'язаний із реалізацією Законів України “Про освіту”, “Про бібліотеки та бібліотечну справу”, “Про інформацію”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про Національну програму інформатизації”, “Про видавничу справу”, “Про обов'язковий примірник документів”, Постанови Кабінету Міністрів України “Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) та ін.

Хронологічні межі дослідження охоплюють майже весь період існування радянської політичної системи в Україні як частини політичної системи радянської держави з 1919 по січень 1990 рр. Це дозволяє реалізувати поставлені цілі й завдання системного вивчення теми.

Географічні межі дослідження зумовлені його об'єктом і співпадають з історично визначеними державними кордонами УСРР-УРСР.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у необхідності комплексно простежити закономірності еволюції політичної цензури друкованих видань в УСРР – УРСР протягом 1919 – 1990 рр. Головна мета роботи визначила її спрямування, що дозволяє розкрити характерні особливості радянської політичної цензури як історико-культурного феномена. Останнє досягається шляхом аналізу такої галузі культурного життя українського народу, як сфера друкованого слова, що розглядається в безпосередній взаємодії з тоталітарним ідеологічним апаратом.

Завдання дослідження обумовлені його метою. Важливо вказати на те, що пропонована робота є працею міждисциплінарного спрямування. Означений підхід передбачає вирішення ряду взаємопов'язаних завдань:

- 1) проаналізувати стан та ступінь дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначити рівень та повноту її джерельного забезпечення на основі міждисциплінарного підходу та системного аналізу;

2) виявити й ввести в науковий обіг документи центральних архівосховищ, що відбивають основні напрями роботи органів цензури по нагляду за творами друку, систематизувати й класифікувати їх;

3) визначити основні історико-теоретичні підходи щодо вивчення феномена політичної цензури як соціально-культурного явища шляхом історичного аналізу світової та вітчизняної практики цензурних заборон;

4) дослідити процес становлення й розвитку основних напрямів контролю друківаних видань в Україні та практику цензурування;

5) запропонувати періодизацію історії цензури творів друку в УСРР – УРСР;

6) відтворити загальноісторичну картину еволюції цензури друкованої продукції в Україні в межах формування та оформлення системи політичної цензури в СРСР;

7) з'ясувати наслідки впливу радянської цензурної політики в сфері друкованого слова на суспільне та культурне життя українського народу.

Об'єктом дослідження є система політичної цензури друкованих видань в УСРР – УРСР у 1919 – 1990 рр.

Предмет дослідження – процес становлення, механізми функціонування, специфіка та еволюція політичної цензури творів друку.

Достовірність результатів підтверджується шляхом комплексного використання системи методів щодо вивчення проблеми, широкої джерелознавчої бази, результатів аналітико-синтетичної обробки матеріалів, наслідків інформаційно-пошукової роботи попередників.

Методологічною основою є загальні положення теорії пізнання, що ґрунтуються на історичному, діалектичному, системному, логічному й інформаційному принципах. Методика дослідження орієнтована також на використання загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження.

Методи дослідження. Для реалізації поставлених завдань безпосередньо застосовувалися загальнонаукові методи: типологізації та

класифікації (для характеристики джерел), ретроспективний (для виявлення сутності цензури на різних етапах її еволюції), проблемно-хронологічний (під час розробки структури дисертації), моделювання (із метою створення моделі цензурної системи), термінологічний (у процесі уточнення ряду дефініцій), порівняльний (для виокремлення особливостей царської та радянської цензури), аналітичний (для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби); синтетичні методи дослідження (для вивчення політичної цензури як ієрархічного явища); спеціальні методи – аналізу, синтезу, індукції, дедукції; загальноісторичні методи – історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, що дозволили здійснити всебічну наукову розробку проблематики.

Найбільш плідними, з точки зору аналізу політичної цензури творів друку, є синтетичні методи дослідження, зокрема системний підхід. Він ґрунтується на зверненні до методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками.

Особливу дослідницьку проблему для вивчення цензури друкованих видань являє періодизація історії радянської політичної цензури в Україні, що стала для нас основою розробки концепції та структури дослідження.

Повертаючись до історії розвитку радянської системи політичного контролю, слід виділити основні етапи її еволюції та більш локальні періоди розвитку. Визначення хронологічних циклів історії радянської політичної цензури в Україні співпадає, по-перше, з політичною історією СРСР, по-друге, з історією української радянської культури, по-третє, з історією союзних (республіканських) органів цензури. Виходячи із широкого розуміння цензури як елемента політичної системи, запропонована періодизація є певним синтезом указаних підходів з урахуванням регіональних хронологічних меж.

Для визначення основної функції політичної цензури як важливої складової радянської державності слід указати, що в її розвитку було чотири основні періоди:

- 1) з 1919 р. по 1930 р. (становлення);
- 2) з 1930 р. по 1953 р. (удосконалення);
- 3) з 1953 р. по 1984 р. (спроби пристосування до “лібералізації” та “стагнації”);
- 4) з 1985 р. по 1990 р. (адаптація до “перебудови” та занепад).

Визначальним ланцюгом у цій системі на межі 1940-х рр. стала політична цензура, що реалізовувалася через державні органи – Головліт і Головрепертком, а також партійні структури. Саме цей встановлений порядок не змінювався до періоду революційних перетворень 1990-х рр., що знищили тоталітарний режим та його механізми влади. Ось чому, незважаючи на пройдені історичні віхи – роки Великої Вітчизняної війни, періоди “відлиги” та “застою”, принципово в цій владній системі нічого не змінювалося, окрім сповнення її новим ідеологічним змістом. Процес зрощення партійного та державного апаратів призвів до їх функціонального об’єднання. Ця система отримала назву адміністративно-командної системи управління та стала ознакою радянського образу життя, що ґрунтувався на принципі хронічної підозри.

В основу періодизації становлення й функціонування республіканських органів цензури покладено інституційний підхід. Утім, визначення періодів розвитку радянської цензури в Україні передбачало врахування того моменту, що періодизація є підпорядкованою проблемою в будь-якому історичному дослідженні. У нашій роботі періодизація логічно впливає з аналізу наявних джерел, що ними репрезентована історія цензури друкованих видань в УСРР – УРСР. Тому з’ясування хронологічних етапів історії політичної цензури в Україні залежало від таких факторів:

- 1) політичної історії держави;
- 2) історії СРСР;

3) історії становлення інститутів радянської цензури.

Поклавши в основу періодизації принцип розгляду цензури як системи, що включає різні інститути влади, а також керівництва суспільством, наша періодизація базується на синтетичному поєднанні всіх підходів з урахуванням регіональної хронології.

Починаючи вже з кінця 1920-х і до кінця 1930-х рр. тривав процес становлення тоталітарної держави із властивим їй типом ідеології.

У СРСР ішла інтенсивна підготовка до війни, що проявилось в реорганізації державного апарату, посиленні керівної ролі партії, остаточній монополізації ідеології, створенні воєнно-промислового комплексу, насадженні атмосфери страху та масового психозу, викликаного наслідками репресій у суспільстві.

На етапі 1939 – 1940 рр. повністю склалася система партійно-державного управління країною, були відпрацьовані механізми прийняття рішень та реалізації всіляких ідеологічних кампаній. За допомогою новоствореної системи влада успішно здійснювала керівництво всіма галузями, віртуозно вживаючи промислові методи в духовній сфері.

Головною запорукою життєдіяльності означеної системи та її частиною на межі 1930 – 1940-х рр. стала політична цензура, що реалізовувалася як державними органами у вигляді Головліту й Реперткому, так і партійними інстанціями. Такий порядок, що став звичаєвим для радянських і партійних організацій, зберігався аж до скасування інститутів ідеологічної цензури в УРСР у січні 1990 р. та розпаду СРСР. Принциповим моментом було те, що незалежно від зміни історичних періодів, в усталеному механізмі політичної цензури фактично нічого не змінювалося, хоча сама система періодично зазнавала деякого косметичного ремонту. Проте ці спроби зовнішньої реставрації реалізовувалися старим апаратом та тією ж само деградуючою системою.

Разом із тим, певні зміни, що відбулися в системі управління культурою та структурі самих інститутів цензури є об'єктивними

передумовами для розробки періодизації, що вирішує групу завдань, пов'язаних із вивченням історії становлення та функціонування цензурного апарату в Україні. Отже, інституційний підхід покладено в основу регіональної періодизації:

1) 1919 – 1922 рр. – період відомчої цензури;

2) 1922 – 1930 рр. – період організації та становлення республіканських органів цензури в умовах формування державної цензурної системи (організація Головліту та його чистка);

3) 1930 – 1940 рр. – період остаточного утвердження системи політичної цензури в межах партійно-державного управління країною (реорганізація Головліту; створення мережі спецфондів, розробка режиму їх функціонування в умовах остаточної монополізації ідеології);

4) 1941 – жовтень 1953 рр. – період реорганізації діяльності Головліту в умовах Великої Вітчизняної війни, післявоєнне розширення напрямів роботи республіканських органів цензури, диференціація й розгалуженість індустрії контролю; короткотривале перебування Головліту в структурі МВС СРСР;

5) 1953 – 1966 рр. – період тимчасової лібералізації, що носила поверховий характер; зміна статусу Головліту як складової частини підрозділу Державного комітету в справах друку;

6) 1967 – 1984 рр. – період бюрократичного затишшя, під час якого практично не змінювалися роль та місце Головліту в політичній системі держави;

7) період 1985 – 1990 рр. – період розпаду системи, у процесі якого неодноразово за умов демократичних перетворень і гласності мали місце спроби реформувати Головліт аж до його ліквідації на республіканському рівні в січні 1990 р.

Ця періодизація лягла в основу розробки концепції дослідження та структури роботи.

У ході вирішення джерелознавчих завдань був врахований досвід радянського теоретичного джерелознавства в питаннях систематизації й класифікації документів, у виборі методів історичного дослідження, визначенні співвідношення фактичного й теоретичного матеріалу, організації роботи з архівними джерелами та оформленні зібраного матеріалу, аналізі періодичної преси, викладених у працях М. Варшавчика, Н. Ковальського, А. Санцевича, В. Фарсобіна тощо [70, 201, 345, 403].

Джерельна база роботи охоплює всі групи опублікованих та неопублікованих джерел: а) документальні джерела (законодавчі, актові, нормативні, діловодні тощо); б) документи і матеріали державних органів влади і управління, компартійні, цензурні (власне органів цензури), громадських об'єднань; в) оповідні джерела (історичні, наукові, навчальні, публіцистичні твори та ін.); г) масові джерела (матеріали газет, журналів); д) джерела особового походження (листи, спогади, автобіографії та ін.); ж) довідкові видання.

Основу джерельної бази склали документи центральних архівів країни. Так, особливий інтерес становить фонд ЦК Компартії України (ф. 1), що зберігається в ЦДАГО України. Це, власне протоколи Політбюро ЦК КП(б)У – КПУ, телеграми, інструкції, звіти, обіжники, службові записки, плани роботи. Також були використані матеріали ЦДАВОВ України. Перш за все, заслуговує на увагу фонд Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР (ф. 4605 Головліту УРСР). Опрацьовувалися й джерела фонду НКО України (ф. 166), Міністерства культури УРСР (ф. 5116), РНК УСРР – УРСР (ф. 2), ВУЦВК (ф. 1). У цих фондах містяться декрети й постанови РНК РСФРР та УСРР, протоколи засідань, бюлетені відділів НКО УСРР, постанови та проекти постанов ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомосу, накази Центрального управління друку, списки заборонених книг, листування із ДПУ про дозвіл вивозу книг за кордон, доповідні записки працівників Укрполітосвіти тощо. Необхідно вказати й на документи фонду Міністерства культури УРСР (ф. 5116), у

якому представлені листування з обласними управліннями культури та установами інших відомств із питань вилучення літератури з фондів бібліотек і накази начальника Головліту СРСР. Важливим джерелом вивчення проблеми контролю за друкованою продукцією стали також документи Наукового архіву Книжкової палати України ім. І. Федорова (ф. 5131) та Архіву Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, що дозволяють визначити етапи розвитку й типологію спецховів, виявити роль Головліту, партії та низових працівників у розвитку спецховищної форми на кожному етапі її становлення.

Таким чином, можна виділити чотири основні групи архівних документів, що використовувалися в ході роботи: цензурні, державні, партійні та громадські. Означені джерела об'єднано у дві основних групи: традиційні для української історіографії та власне цензурні джерела. Переважна більшість джерел містить обмежувальні грифи “таємно”, “цілком таємно”, “для службового користування”.

Необхідно зазначити, що цензурні архівні матеріали періоду 1920 – 1930 рр. зникли під час II світової війни й тому відтворити історичну картину цього періоду за документами Головліту неможливо. Натомість, згадана джерельна група повно представлена матеріалами 1943 – 1976 рр. Серед цензурних документів виділяються джерела інформаційного плану (зведення, звіти, доповіді тощо), які відбивають специфіку суспільно-політичних процесів в Україні.

Аналіз діяльності органів цензури з питань контролю друкованої продукції на фоні суспільно-політичного життя в країні передбачає детальне вивчення матеріалів радянських виконавчих органів. У дисертації широко використовувалися документи керівних інстанцій республіканського та союзного масштабу, документи губернських, окружних, повітових і виконавчих комітетів.

Важливим свідком, що підтверджує залежність діяльності цензурних органів від ідеологічної лінії комуністичної партії, є партійні документи. У

роботі використані матеріали партконференцій, пленумів, засідань бюро, президій, зведення, огляди, циркуляри, доповіді, звіти та інші джерела.

Співвідношення групи цензурних документів із матеріалами партійних і радянських органів дозволяє з'ясувати ступінь достовірності інформації, що міститься в кожній із названих груп джерел.

Документи листування дають можливість прослідкувати, хто і як направляв діяльність органів цензури, розкрити механізм прийняття рішень і контролю з боку партійних і радянських інстанцій за роботою Головліту УСРР – УРСР.

Слід вказати на те, що в процесі обробки архівних матеріалів застосовувався філолого-лінгвістичний метод дослідження, який передбачав урахування певних особливостей джерел, зокрема, специфічних цензурних. З того приводу цитування джерел подавалося мовою оригіналів, зі збереженням їх стилістики та авторської орфографії.

Наряду з неопублікованими в дослідженні широко використовувалися й опубліковані джерела. Так, авторка базувала роботу на вивченні законодавчих та виконавчих актів СРСР і УСРР – УРСР, розпорядчих документів партійних органів.

Важливу групу джерел склали праці вітчизняних та зарубіжних дослідників з історії цензури, спеціальні публікації в періодичній пресі.

Джерельну базу сформували також матеріали з фондів бібліотек: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національної Парламентської бібліотеки України, Державної історичної бібліотеки України, Центральної міської бібліотеки ім. Л. Українки, Наукової бібліотеки Київського університету ім. Т. Шевченка, Наукової бібліотеки системи центральних державних архівів України, Наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України, Наукової бібліотеки Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Наукової бібліотеки Книжкової палати України.

Характерною особливістю дослідження став комплексний міждисциплінарний підхід щодо вивчення обраної теми під кутом зору суміжних галузей знання, а саме: політології; книгознавства; документознавства; фондознавства; архівознавства; бібліотекознавства; бібліографознавства; літературознавства; правознавства; культурології; видавничої справи; журналістики тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

1) вперше на основі міждисциплінарного підходу простежено історію зародження, становлення, розвитку, специфіку цензури друкованих видань в Україні;

2) комплексно досліджено особливості функціонування системи політичної цензури на всіх рівнях взаємозв'язків її керівних та виконавчих органів;

3) одержано нове і цілісне знання про основні напрями ідеологічного контролю друкованих видань (книготорговельна, бібліотечна та музейна сфера, ввіз літератури з-за кордону, збереження державної таємниці в пресі) упродовж 1919 – 1990 рр.;

4) відтворено історію організації та формування спецфондів друкованих видань в УСРР – УРСР;

5) поетапно виявлено характерні особливості цензурної політики з контролю творів друку залежно від змін ідеологічного курсу протягом радянського періоду;

6) введено до наукового обігу ряд неопублікованих раніше архівних документів;

7) визначено місце втраченого масиву друкованої продукції в культурно-історичній спадщині українського народу.

Теоретична значущість роботи полягає в тому, що висновки й положення, зроблені на основі відтворення історії політичної цензури друкованих видань в УРСР зможуть використовуватися з метою здійснення фундаментальних розробок у галузі історії, політології та суміжних наук.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наслідки дослідження можуть бути застосовані в навчальному процесі гуманітарних навчальних закладів, зокрема, для підготовки курсів “Історія цензури в Україні”, “Історія цензури друкованих видань”, а також у практичній джерелознавчій, книгознавчій, фондознавчій, науково-бібліографічній діяльності, безпосередньо з питань опрацювання фондів забороненої літератури.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження апробовані автором на міжнародних і республіканських конференціях, семінарах, “круглих столах”, зокрема, науково-практичному семінарі “Біобібліографічні студії та бібліографія грушевськіани” (Київ, 2002), II Міжнародній науково-теоретичній конференції “Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 2004), XIII щорічній Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, 2004), Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих учених “Українська культура: питання історії, теорії, методики” (Херсон, 2005), II Міжнародній науково-практичній конференції “Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики” (Київ, 2005), Міжнародній науковій конференції “Україна у другій світовій війні: До 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною” (Київ, 2005), Міжнародних наукових конгресах “Українська освіта у світовому часопросторі” (Київ, 2006, 2007), Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня заснування Національної академії наук України “Україна: від самотності – до соборності” (Київ, 2008).

Практичні результати роботи безпосередньо використано дисертанткою при укладанні в співавторстві 2-х частин науково-допоміжного бібліографічного покажчика “Спецфонд Книжкової палати України (1917 – 1921)” та “Спецфонд Книжкової палати України (1917 – 1921): Додатковий

випуск” за державною програмою підготовки соціально-значущих видань, до яких увійшли близько 6000 позицій заборонених свого часу радянською цензурою неперіодичних, періодичних та продовжуваних видань 9 мовами, що побачили світ в Україні протягом 1917 – 1921 рр. (обсягом 49 друк. арк.). За наслідками дослідження були також розроблені “Науково-методичні рекомендації з питань підготовки ретроспективних бібліографічних покажчиків спецфонду Книжкової палати України”.

Публікації. Теоретичні узагальнення та фактичний матеріал, які містяться в дисертації, знайшли відображення в одній авторській монографії (обсягом 21,7 друк. арк.), опублікованих у наукових журналах – 24 статтях, у збірниках наукових праць – 11 статтях, у матеріалах і тезах конференцій – 5 статтях, одних науково-методичних рекомендаціях (у співавторстві), одному державному бібліографічному посібнику, а також двох випусках науково-допоміжних бібліографічних покажчиків (у співавторстві). Загальний обсяг публікацій – близько 40 друк. арк.

Структура дисертації. Специфіка проблеми, що стала об’єктом дослідження, зумовила проблемно-хронологічну структуру роботи. Дисертація складається із вступу, п’яти структурованих на параграфи розділів, висновків, списку використаної літератури та архівних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 367 сторінок, список використаної літератури – 459 позицій та архівних джерел – 172 позиції (загалом 631 найменування) – 63 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема цензури в Україні за часів радянської влади по сьогодні залишається комплексно не розробленою. Зважаючи на закритість теми, перші публікації загального характеру побачили світ лише наприкінці 1980-х рр.

Однак, треба відзначити, що всі статті цього етапу написані більш публіцистами, ніж істориками, і тому відрізняються емоційністю викладу й вузькістю фактичної бази.

Надалі почали з'являтися публікації українських учених, у яких було зроблено намагання збагнути суть процесів і явищ, породжених тоталітарною системою.

На межі 1990-х рр. вітчизняна історіографія поповнилася працями, присвяченими різним аспектам культурного життя, що були позбавлені догматизму партійної ідеології, в яких висловлювалися неординарні судження, розглядалися актуальні питання суспільно-політичного та культурного життя в Україні протягом 1920 – 1930-х рр. Це, скажімо, роботи Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького [107, 186 – 187]. Згадані дослідники, вивчаючи процеси утвердження сталінських методів керівництва духовним життям суспільства, розглянули основні напрями діяльності цензурно-контролюючих установ по відстеженню творів друку. Авторами цілком слушно вказано на тісний зв'язок органів КПУ із цензурними підрозділами ДПУ в процесі боротьби за “ідеологічну одноманітність” [107].

Детально розкрив механізм проведення масового терору як засобу державного управління в СРСР, у тому числі в Україні, С. Білокінь. Його праця допомогла прослідкувати зміцнення тоталітарної системи в різних соціальних та професійних сферах суспільства, зокрема, у культурі 1920 – 1930-х рр. [39 – 45]. Слід відзначити, що вказаному авторові належить

фактично перша в українській історіографії розвідка оглядного характеру, присвячена історії цензури в Україні, у якій прослідковано основні закономірності еволюції спецфондів, а також наведено перелік проскрипційних матеріалів [43].

Істотний внесок у дослідження радянської цензури зробили також історики видавничої справи М. Тимошик, котрий у своїх публікаціях розкрив напрям роботи Головліту УСРР – УРСР по контролю матеріалів, підготовлених до друку [387 – 390] та Я. Ісаєвич, творчим здобутком якого стало висвітлення головних тенденцій здійснення цензурної політики в книговидавничій галузі [162, 163].

Загальному розумінню витоків радянської цензури сприяли монографія та докторська дисертація Т. Ківшар “Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.)”, у яких докладно розкрито передумови щодо здійснення наступних ідеологічних акцій з очищення бібліотечних фондів [193].

Суттєва інформація з приводу організації бібліотечних спецфондів та цензурування рідкісних книг містилася також у ґрунтовній праці Г. Ковальчук [202].

Значний за обсягом фактичний матеріал із проблеми тоталітаризації культурної сфери суспільства дають дослідження, присвячені розвитку української культури та окремим її напрямкам: літературі, музиці, театру. Особливо треба виділити навчальний посібник за редакцією А. Бичко, в якому вперше в українській історії наведено аргументоване визначення поняття “тоталітарна культура”, перераховано її основні ознаки [384]. До осмислення тоталітарної культури звернувся також М. Борисенко [53 – 54]. Названі дослідники у своїх роботах безпосередньо розглянули питання цензурного впливу на сферу культурного життя в Радянській Україні.

Історіографію проблеми тоталітаризації й цензурування духовних надбань українського народу протягом 1920 – 1930-х рр. доповнили

дисертаційні праці та публікації молодих учених В. Очеретянка, В. Бабюха, О. Тарапон, І. Автушенко [288, 16, 381, 3].

Зі спеціальних досліджень, що також продовжили означену тему, необхідно виділити розвідку з історії цензури І. Кравченка [220], публікацію з питання розробки проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 1960-х – I половини 1980-х рр. О. Бажана [18], статті, присвячені забороні друкованого слова, побудовані на матеріалах роботи НКВС – ДПУ В. Ченцова [416 – 417]. На деяких аспектах діяльності цензорських установ зупинився й І. Малишевський, який зробив спробу охарактеризувати цензуру за тоталітарних часів [253]. До вивчення передумов становлення системи радянської цензури звернувся також у своїй оригінальній розвідці О. Рибалка [336]. Питанням співвідношення літератури й влади, створення цензорського апарату в Україні в 1920-х рр. присвятили свої статті В. Масненко, В. Кізюн, Г. Перепелиця [257, 194].

Грунтовний огляд цензурного контролю української художньої літератури протягом XX ст. із залученням архівних документів здійснив знаний український учений О. Мишанич, простеживши цей напрям діяльності Головліту впродовж радянського періоду [264].

Суттєвим здобутком вітчизняної історіографії стали наукові монографії Ю. Шаповала [420, 423, 425]. Саме в них уперше поетапно висвітлюється історія комуністичної цензури в Україні в контексті функціонування партійно-державних органів контролю, досліджуються форми й методи діяльності Головліту УСРР – УРСР, розкривається роль окремих осіб-ініціаторів охоронно-заборонних заходів, уточнюється перелік проскрипційних списків і показників “небажаних” творів, відзначаються напрями подальшого вивчення теми.

Загальної проблеми цензурування духовних надбань національних меншин в Україні торкнувся у своїх роботах О. Рафальський [270].

Важлива роль у справі дослідження історії радянської цензури та її становлення в Україні належить В. Барану, який у ряді ґрунтовних праць не

тільки висвітлив повоєнний період її розвитку, розкрив структуру політичної системи з контролю над духовним життям суспільства, а й проаналізував навіть кадровий склад цензорського апарату [25 – 29]. Спираючись на цікаві джерела з фондів України та Російської Федерації, вчений визначив місце політичної цензури в системі тоталітаризму.

Значну групу публікацій склали роботи з різних питань бібліотечної цензури 1920 – 1930-х рр. Особливо заслуговує на увагу змістовна монографія Л. Дубровіної та О. Онищенка з історії Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918 – 1941 рр. [127]. Шляхом використання широкого кола архівних джерел автори дослідили важливі аспекти названої проблематики. Питанню поступової ідеологізації бібліотечної справи протягом 1920 – 1930-х рр. присвятив свою роботу Л. Новохатько, який показав негативний вплив бібліотечних “чисток” і вилучень творів на загальний стан бібліотечного фонду республіки [275 – 278]. Тему контролю бібліотечних ресурсів продовжили також розвідка Н. Ашаренкової [15], статті та дисертаційне дослідження О. Каракоз [181 – 183].

Розглядаючи вказану проблему за історичними періодами становлення та розвитку комуністичної цензури, варто простежити ступінь її розробленості за хронологією.

Так, цензура друку 1919 – кінця 1930-х рр. найбільш висвітлена в роботах С. Кульчицького, В. Даниленка, Г. Касьянова, В. Ченцова, С. Білоконя, В. Очеретянка, В. Бабюха, Ю. Шаповала [107, 186 – 187, 416 – 417, 43, 287, 289, 16, 420, 423, 425].

Абсолютно не вивченим із точки зору розкриття досліджуваного питання залишається період Великої Вітчизняної війни.

Повоєнна діяльність цензорських установ із контролю друкованих видань загалом аналізується в працях українських дослідників В. Барана, Ю. Шаповала [25 – 29, 420, 423, 425].

Однак історія цензури на етапі 1970 – 1980-х рр. і цензура друку, зокрема, майже не відображені в українській історичній науці. Поодинокі

публікації з наведеними в них розпорошеними фактами не в змозі відтворити реконструктивну картину діяльності партійно-державних і цензорських установ з обмеження духовних надбань українського народу.

Для більш глибокого розуміння окресленої тематики вважаємо за потрібне проаналізувати її історіографію за такими **підтемами**:

- 1) історіографія історії Головліту;
- 2) історіографія обмеження доступу до інформації та створення спецсову як однієї з його форм;
- 3) історіографія ввозу зарубіжної літератури;
- 4) історіографія контролю книготорговельної галузі;
- 5) історіографія контролю збереження державної таємниці в пресі;
- 6) історіографія бібліотечних чисток.

На початку розглянемо **історіографію історії Головліту**. Перебудова відкрила доступ до раніше закритих архівів не тільки вітчизняним, а й західним ученим. У 1992 р. у Шотландії з'явилася стаття американського історика М. Фокса про Головліт і цензуру в період НЕПу, в якій автор дослідив структуру цензурної системи, діяльність Головліту, Головреперткому в сфері друкованого слова та принципи ідеологічного контролю [148].

Вирізняються ґрунтовним аналізом і фактичним матеріалом побудовані на опублікованому матеріалі статті вченого із Глазго Мартина Дьюхірста, які побачили світ за останні роки [438, 440]. В одній зі своїх робіт він показав, що цензура в СРСР виникла не в 1922 р., а з моменту політичного перевороту 25 жовтня 1917 р. [440].

Українська історична наука також поповнилася рядом праць з історії Головліту.

Одними з перших до вивчення вказаного питання звернулися Г. Касьянов, В. Даниленко, С. Кульчицький, котрі висвітлили процес започаткування діяльності органів цензури протягом 1920-х рр. [107]. Як справедливо підкреслили дослідники, становлення Головліту відбувалося під

безпосереднім централізованим керівництвом компартії та в тісному співробітництві із ДПУ. Саме такий цензурний тандем зобов'язаний був забезпечити ідеологічну ідентичність в усіх царинах культурного життя, у тому числі й у галузі друкованої продукції.

На зв'язок у роботі Головліту та апарату Політконтролю в ході нагляду за творами друку вказав також В. Ченцов [416 – 417].

Специфіку формування системи політичної цензури в Україні розкрив у своїх публікаціях та кандидатській дисертації В. Очеретянко, простеживши загальні тенденції її еволюції, починаючи із часів існування Російської імперії [287, 289]. Спираючись на архівні джерела, автор змалював типові риси радянської цензурної системи. Шляхом введення в науковий обіг ряду регламентуючих документів, він проаналізував діяльність Головліту з видання, використання та розповсюдження творів у 1920 – 1930-х рр.

Дослідження основних закономірностей еволюції політичної цензури в Україні на етапі 1920 – 1930-х рр. здійснив В. Бабюх [16].

Значним досягненням у розробці вказаної проблеми стали наукові розвідки В. Барана, який детально охарактеризував напрями роботи Головліту УРСР із 1945 по 1980-ті рр. з контролю над бібліотечною й книготорговельною мережею, ввозом зарубіжної літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі [27, 29]. Автор розкрив, зокрема, деякі аспекти діяльності відомства з питань цензурування букіністики та трофейних видань у повоєнну добу. Варто вказати й на те, що В. Баран ґрунтовно розглянув і форми цензури. Так, суттєву увагу він приділив бібліотечним чисткам та їх наслідкам, а також спецфондам. Причому дослідник торкнувся питання складу останніх на основі їх кількісних і якісних характеристик.

Різним аспектам згаданої теми присвятив свої публікації Ю. Шаповал [420, 423, 425]. Необхідно підкреслити безпосередній внесок ученого в розробку теоретико-методологічних засад дослідження комуністичної цензури на основі конкретизації видів контролю (попередній та наступний),

визначення завдань та функцій цензури, виділення в її історії характерних етапів і періодів. Використовуючи широку джерельну базу, дослідник надав загальну картину функціонування контролюючих установ протягом 1920 – 1980-х рр. та детально проаналізував основні напрями роботи Головліту.

Історіографію питання також суттєво доповнює стаття із цензури художньої літератури доктора філологічних наук О. Мишанича, в якій поданий огляд діяльності Головліту в означеному напрямку до 1990 р., тобто до останнього моменту існування цензорських інститутів [264].

Заслуговують на увагу також розвідки професора Київського Національного університету імені Тараса Шевченка М. Тимошика, в яких робота цензурного відомства проаналізована з позицій нагляду за видавничою сферою. Автор простежив основні закономірності щодо реалізації Головлітом традиційних функцій попереднього цензурування матеріалів, підготовлених до друку, а також контролю над видавництвами та видавничими організаціями впродовж радянського періоду [387 – 390].

Слід звернутися також до історіографії теми на пострадянському просторі.

Так, у Росії з'явилися деякі монографії узагальнюючого характеру, як, скажімо, книга Г. Єрмолаєва “Цензура радянської літератури в 1917 – 1991 рр.”, що, з іншого боку, присвячена досить вузькому аспекту [441].

Фактичне вивчення історії Головліту розпочалося після скасування органів централізованої цензури й відкриття їх архівів. Першу узагальнену панораму діяльності Головліту надала московський історик А. Горчева [91]. В основу її статті лягли циркуляри Головліту з фондів ДАРФ.

У 1993 р. побачили світ документальні публікації й статті дослідника А. Блюма, що ґрунтуються на матеріалах фонду П. Лебедева-Полянського (Архів РАН) і Ленінградського губліту (АЛІМ, СПб.). Автор розкрив діяльність приватних видавництв і позицію Головліту щодо них, обнародував матеріали листування начальника Головліту з наркомом освіти, а також підготував монографію, в якій здійснив огляд цензурної політики по

відношенню до художньої літератури в 1920-х рр. У 1994 – 1997 рр. А. Блюм займався також вивченням напрямку роботи Головліту, пов'язаного з контролем єврейської літератури й друкованих видань мовою іврит, що знайшло практичне втілення в монографії “Єврейське питання під радянською цензурою 1917 – 1991”, у якій матеріал, що стосується 1920 – 1930-х рр. викладений не тільки за свідченням мемуаристів, а й за документами Управління пропаганди та агітації ЦК, Окремого сектора Ленінградського обкому, фондів Головліту [48 – 50].

Відсутність більш-менш достовірних відомостей про роботу цензурних органів у 1917 – 1922 рр. зацікавила російського дослідника історії журналістики, Г. Жиркова. На підставі опублікованих документів він спробував відокремити військову цензуру, цензуру на місцях і цензуру, впроваджувану центральними органами влади та управління [133 – 134].

У середині 1990-х рр. країнах СНД активізувалося вивчення архівних фондів. Російська дослідниця Т. Горяєва на підставі використання не тільки матеріалів бібліотеки Головліту, а і його основного фонду, створила насичений документами огляд діяльності відомства. Етапи еволюції Головліту визначені автором, виходячи з історії розвитку радянського цензурного законодавства [95]. 1997 р. під її керівництвом вийшов збірник архівних матеріалів “Історія радянської політичної цензури”, в якому були опубліковані не тільки джерела з фонду Головліту, а й архівних установ: АЛМ Спб., АДФФ, ДАРФ тощо [174]. До праці включені не тільки нормативні та виконавчі матеріали партії й держави, а й редакційно-видавничих структур. Усі вміщені в збірнику джерела розподіляються на три умовних розділи: директивні документи (у тому числі накази й листи Головліту), матеріали державного цензурного апарату, листування установ культури із цензурними органами (у тому числі накази та циркуляри Головліту). Однак цінність названої книги значно знижується через відсутність диференціації матеріалу в межах кожного розділу та відірваність

документальної бази від конкретного розгляду етапів еволюції цензури й цензорських структур.

Хронологічний принцип розміщення джерел застосований у ґрунтовній книзі А. Блюма “Цензура в СРСР. Документи 1917 – 1991” [409]. Широка джерелознавча база, репрезентована збірником, розкриває проблему взаємовідносин Головліту зі ЦК ВКП(б) – КПРС.

В останні роки все більше уваги приділяється цензурі післявоєнного періоду.

Наприкінці 1990-х рр. російська історіографія поповнилася рядом узагальнюючих робіт і реконструктивних досліджень на базі освоєння архівних фондів. До них необхідно віднести проект Т. Горяєвої, в якому вивчається культурна політика більшовицької партії в 1917 – 1940 рр. та її докторську дисертацію [94]. Другою подією стала монографія А. Блюма, в якій він розглянув не тільки кадровий та організаційний аспект діяльності Головліту (у його зв'язку з апаратом ЦК), а й чистку бібліотек та поповнення спецфондів, попередню й наступну цензуру в 1929 – 1953 рр. [49]

В II половині 1990-х рр. вийшли також наукові праці з історії Головліту М. Зеленова, в яких дослідник здійснив ґрунтовний аналіз діяльності органів цензури протягом 1917 – кінця 1930-х рр. [148 – 150].

Слід відзначити також, що 27 червня 2007 р. в Нижньому Новгороді відбулася наукова конференція, присвячена 85-річчю створення Головліту, у роботі якої взяли участь дослідники із Санкт-Петербурга, Архангельська тощо. Так, з доповіддю на тему “Головліт, Раднарком та ЦК ВКП(б) у 1935 – 1938 роках: парадокси взаємовідносин” виступив М. Зеленов. Проблема ієрархії доступу до бібліотечних книг стала предметом розгляду дослідника А. Блюма. Про окремі аспекти діяльності цензурного відомства доповів також останній начальник Управління Горьківського Облліту в 1976 – 1991 рр. К. Масагін.

У цілому можливим є виділити загальні риси історіографії питання. У роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів існують суттєві прогалини в

сфері залучення архівного матеріалу. Слід звернути увагу на той факт, що документи Головліту залишаються вивченими лише частково. Джерела 1920 – 1930-х рр. дослідити неможливо через їх відсутність, оскільки (за офіційною версією) вони були втрачені під час евакуації, а (за неофіційною) – цілеспрямовано знищені органами контролю й НКВС. Проте й доступні матеріали повоєнного періоду по-справжньому не розглянуті й не введені в науковий обіг. Навіть документи партійного походження з нещодавно розсекречених фондів належним чином не вивчені. У працях сучасних авторів відсутнє комплексне використання партійних і державних джерел для аналізу цензурної політики. Обмеженість фактичної бази знижує достовірність розуміння викладених фактів, а також не дозволяє реконструювати історичну картину всебічно.

Саме тому залучення максимально широкого кола джерел для вирішення питань історії цензури залишається до сьогодні досить актуальним завданням. Зокрема, не вивчена роль лідерів Головліту, інших цензурних органів, а також членів Політбюро, Оргбюро й Секретаріату ЦК у проведенні й формуванні цензурної політики. Діяльність Головліту досить часто зводиться лише до попереднього перегляду рукописів і наступного контролю опублікованого тексту, а такі глобальні напрями його роботи, як чистка бібліотек, формування спецсховів (спецфондів), регулювання ввозу зарубіжних видань, контроль трофейної літератури, букіністики та музейних фондів, збереження державної таємниці в пресі, майже не висвітлені (виняток становлять узагальнюючі роботи В. Барана та Ю. Шаповала). Практично не з'ясованою залишається проблема спеціалізації (спрямованості) цензури на окремих етапах розвитку Головліту й партійної політики. Суть питання не в з'ясуванні подробиць гонінь на окремих авторів, а в показі впливу компартії через органи Головліту на процес обмеження творів друку.

Вивчаючи цензуру друкованої продукції радянського періоду, логічним є розглянути **історіографію обмеження доступу до інформації та створення спецсхову як однієї з його форм.**

Система обмеження доступу до тієї чи іншої літератури, режим спецховів частково розглядалися як в українській, так і в західній історіографії. В американській та англійській історіографії вивчалися не тільки конкретні факти закритого доступу до тієї чи іншої інформації, а й система доступу, що склалася в США та Великій Британії [437]. У роботах зарубіжних авторів до останнього часу практично не згадувалося про організацію в СРСР системи обмеженого доступу до інформації, оскільки всі ці роботи спиралися на опубліковану в СРСР літературу [452, 438].

Звернення до історії не тільки відкритого, а й закритого доступу почалося лише під час перебудови. На Заході з'явилися дослідження й повідомлення про відкриття доступу до книжкових надбань. Можна вказати на книгу В. Тремля, в якій проблема доступу до інформації також досліджується в зв'язку із системою ідеологічного контролю в СРСР [453]. Але через відсутність відкритих даних історія радянського спецхову на Заході не вивчалася.

Через відомі перешкоди статей з історії спецхову в радянських бібліотеках не було до початку перебудови. І це не дивно, бо тільки гласність змогла скасувати деякі табу. Першим нарисом з історії спецховів можна вважати цікаву публікацію А. Шикмана [428], що побачила світ 1988 р. Автором було здійснено спробу з'ясувати дату виникнення спеціальних фондів (наводилися 1921, 1923 та 1925 рр.) та висвітлити ініціаторів їх створення. У статті також вказувалося на тісний зв'язок між органами Головліту та ДПУ в процесі здійснення контролю за розповсюдженням творів друку, виданні правил, розпоряджень та інструкцій із питань друку, складання списків забороненої літератури [428].

М. Д. Голубовський, який відгукнувся на цю статтю, детальніше проаналізував зв'язки спецхову з Головлітом, засудив реакційний характер системи обмеження доступу до творів друку й зупинився на проблемі долі книг із грифом “для службового користування” [89]. Спецкор журналу “Бібліотекар” В. Корнеєв спробував на матеріалі спецхову Башкирської

республіканської наукової універсальної бібліотеки описати склад цього фонду й розповісти про проблеми з його відкриттям [213]. Окрему емоційну, скоріше публіцистичну версію історії спецхову та його впливу на інтелігенцію й літературу створив С. Джимбінов [113].

Подібні публікації побачили світ і в Україні. Так, проблемі повернення зі спецфондів до фондів відкритого користування заборонених раніше творів друку та їх загальному огляду присвятили свої публіцистичні есе В. Іщенко, О. Бригинець, О. Сопронюк [173, 60].

Надалі ряду принципів питань стосовно історії організації спецховів, законодавчої бази щодо їх функціонування й специфіки роботи торкнувся С. Білокін [43].

У монографії Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького було попередньо визначено рік відліку існування спеціальних фондів бібліотек (1930 р.) [107].

Вагомий внесок у справу вивчення спецфондів в Україні зробили Л. Дубровіна, О. Онищенко. У ґрунтовній науковій розвідці з історії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського періоду 1918 – 1941 рр. автори безпосередньо звернулися до розгляду директивних матеріалів (інструкцій, наказів, постанов РНК), що регламентували процес створення й розгортання діяльності спецховів. Використавши джерела з фондів Архіву НБУВ, дослідники змогли надати відомості про склад бібліотечних спецфондів, відобразити основні закономірності організації спецховів у системі наукових бібліотек та розкрити напрями роботи таємного відділу в структурі НБУВ [127].

Ретельному аналізу документів, що зумовили початок організації бібліотечних спецфондів, приділив увагу В. Очеретянко. Ним висвітлено також окремі аспекти режиму функціонування спецховів протягом 1920 – 1930-х рр. [286 – 289].

Загальну інформацію із приводу формування бібліотечних спецфондів в Україні зустрічаємо в публікаціях Ю. Шаповала [420, 423, 425].

Питання еволюції спецфондів періоду 1945 – 1980-х рр. досліджувалися в працях В. Барана. Так, використавши величезний фактичний матеріал, учений надав статистичні відомості щодо складу спецфондів на різних етапах їх розвитку [29].

Розробці проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 1960-х – I половини 1980-х рр. та поповненню бібліотечних спецфондів ідеологічно небажаними бібліографічними показниками присвячена також стаття О. Бажана [18].

Із приводу стану історіографії питання на терені країн СНД зазначимо, що в Російській Федерації після конференцій “Свобода наукової інформації та збереження державної таємниці” (1991) і “Цензура в царській Росії та Радянському Союзі” (1993) з’явилися публікації з історії спецховів, написані працівниками цієї системи. У першому огляді, викладеному завідувачкою відділу спеціального зберігання в ДПБ ім. Салтикова-Щедріна С. Варламовою, ішлося про проблеми бібліотекарів, працюючих у цих відділах [68, 69]. На конференції в 1993 р. дослідниця детальніше розповіла про історію спецхову бібліотеки [67]. Розвідка сповнена документальним і фактичним матеріалом. Деякі відомості про систему спецфондів наводилися у виступах учасників конференції “Цензура в царській Росії та Радянському Союзі”. Так, А. Солодін, колишній член Колегії Головліту, докладно розповів про роботу спецховів у 1980 – 1990-х рр. [410]. М. Конашев охарактеризував систему допуску до спецфондів. Учений підкреслив, що спецхов створювався як один з інструментів захисту й зміцнення нової влади, мав усі риси партійно-державної системи вироблення й контролю інформації – надзаконність, анонімність, таємність [207].

У наступні роки вийшли спеціальні статті, підготовлені на архівних джерелах, присвячені більш спеціалізованій тематиці. Саме такою була розвідка В. Савіна та Я. Виноградової, які дослідили історію організації спецфондів та їх функції на основі джерельної бази Російського державного військово-історичного архіву [344]. У роботі було прослідковано залежність

спецсхову від репресивної політики компартії. Побачили світ також змістовні статті з історії спецсховів у 1920 – 1930-х рр. М. Зеленова [148, 149, 150].

Важливим історіографічним фактом стала поява в 1995 р. матеріалів конференції “На підступах до спецсхову”, що відбулася в Санкт-Петербурзі в 1991 р. Публікації Н. Черепніної та М. Конашева про архівні спецсхови в 1950 – 1991 рр. суттєво збагатили уявлення щодо форм обмеження інформації. Бібліографічний список газетних статей про спецсхови, складений Т. Зюзіною, також є важливим історіографічним доробком [269, с. 65 – 71, 72 – 92, 103 – 106].

Загалом слід торкнутися фактологічного рівня всіх існуючих робіт. Історія спецсхову та інших форм обмеження доступу дослідників до інформації розкрита на мінімальному джерельному рівні. Архівні комплекси не введені в науковий обіг, внаслідок чого реконструктивна панорама історії розвитку спецсховів відсутня як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці.

Проблемний аспект вивчення теми також зводиться виключно до побудови фактичної канви в діяльності спецсхову. Причому відображається не вся історія, а тільки обмежений список об’єктів дослідження. Головним чином, у центрі уваги вчених знаходяться Головліт, РНК і “спецсхов” як явище. Такі об’єкти дослідження, як ЦК КП(б)У – ЦК КПУ та його структурні підрозділи, окремі бібліотеки та їх керівники, лідери Головліту, досить часто взагалі не включаються до сфери розгляду. На підставі означеної тенденції загальна картина історії спецсхову стає розмитою, оскільки послідовність подій в історії спецсховів не відображається. Схематизм, з яким показаний у цих статтях розвиток спецсхову, не дає можливості виділити періоди становлення його типів і форм. Проблеми, заявлені дослідниками, зводяться до розкриття системи допуску до спецсхову (причому, лише в останні роки його існування) та кількості наявної літератури в ньому.

З методологічної позиції вивчення цього сюжету обмежилось рядом шаблонів. Емоційні оцінки, що дають спецсхову його колишні працівники й

публіцисти, є недостатніми для аналізу цього явища. До того ж спецхов переважно у всіх дослідників (як вітчизняних, так і зарубіжних) постає єдиним ієрархічним явищем. Хоча насправді існували спецхови різних форм, вони комплектувалися з різних джерел, були різного рівня підпорядкованості тощо. З того приводу однобокості висвітлення означеного аспекту проблематики зводить існуючі малочисельні роботи до загальних міркувань.

Основна тенденція історіографічної думки на сьогоднішній день полягає в конкретному вивченні форм спецховів і спробі їх аналізу в різних методологічних координатах. Але для цього необхідно розширити поле історичного дослідження за рахунок включення до нього ряду об'єктів, як от: лідери Головліту, ЦК КП(б)У, РНК, а також чистки бібліотек і архівів, ввіз іноземної літератури тощо. Тільки збільшення списку об'єктів і предметів дослідження надасть можливість розібратися в організації системи закритого доступу до інформації. Необхідно також визначити етапи розвитку й типологію спецховів, виявити роль Головліту, партії та низових працівників бібліотек у розвитку спецховів як форми на кожному етапі її становлення.

Зважаючи на те, що одним із домінуючих напрямів діяльності органів цензури впродовж радянського періоду був контроль зарубіжної літератури, звернемось до **історіографії ввозу іноземних творів**.

Проблема ввозу зарубіжних видань у СРСР та УРСР є не тільки питанням бібліотечного будівництва, а й питанням історії політичних і культурних взаємин політиків і науковців УРСР з українською діаспорою. В українській історичній науці згадана тема практично не досліджувалася. Певну спробу висвітлити проблему перекриття такого джерела постачання “ворожої літератури”, як імпорт друкованої продукції, зробили Г. Касьянов, В. Даниленко, С. Кульчицький. Учені розповіли про організацію на митницях спеціальних контрольних пунктів ЦУД, які за спеціальними списками вилучали всю “шкідливу зарубіжну літературу” [107].

Розгляд указанного питання на основі аналізу заборонених Політконтролем ДПУ до ввозу в СРСР зарубіжних творів друку продовжив В. Ченцов [415, 416, 417].

Окремі аспекти цензури зарубіжних видань протягом 1945 – 1980-х рр. розкрив В. Баран. Спираючись на архівні джерела, дослідник навів відомості про результати контролю творів друку на митницях і поштамтах країни, а також висвітлив основні тенденції роботи органів цензури в цьому напрямку [29].

У межах пострадянських країн можемо виділити праці Б. Корша [446] та А. Блюма [47]. Так, згаданими науковцями вивчалися організаційні підстави обмеження ввозу зарубіжних видань у СРСР і роль Головліту в цьому процесі. Однак цілісну картину за цими публікаціями відтворити неможливо. Численні роботи про культурні зв'язки із закордоном, що з'явилися останнім часом, не містять практично ніякої інформації про систему обмеження ввозу зарубіжної літератури та механізм її розповсюдження в СРСР.

Виходячи з того, завданням історіографії є поетапне відтворення особливостей контролю за ввозом іноземних видань упродовж радянського періоду на підставі введення широкого кола об'єктів дослідження.

Звернемося також до розгляду **історіографії контролю музейної та книготорговельної сфери**. Слід відзначити, що характерною особливістю питання є практична відсутність в українській історичній науці публікацій, присвячених аналізу вказаного проблемного аспекту. З наявних робіт слід виділити статтю В. Барана, в якій простежуються основні напрями діяльності органів цензури УРСР у повоєнний час (вилучення “небажаної” літератури із книготорговельної мережі, чистки музейних фондів) [29], а також розвідку Ю. Шаповала, в якій дослідник частково торкається аналізу означеної тематики на етапі 1945 – 1953-х рр. (головлітівський контроль букіністики) [420].

Серед праць зарубіжних учених варто наголосити на роботах А. Блюма [46 – 50] і Т. Горяєвої [92 – 95]. Саме в монографіях згаданих авторів приділено увагу ідеологічним перевіркам та вилученням заборонених Головлітом СРСР творів друку з установ книготорговельної та музейної галузі протягом 1930 – 1950-х рр. У цілому ж указаний проблемний аспект роботи органів контролю потребує створення реконструктивного дослідження шляхом поєднання архівних матеріалів різних джерельних груп.

У контексті наведеної тематики слід також звернутися до **історіографії контролю збереження державної таємниці в пресі**. Зрозуміло, що за радянських часів про вивчення окресленого питання не могло бути й мови. Проте й на сьогоднішньому етапі цей тематичний аспект абсолютно не висвітлений як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Оскільки вказана сфера діяльності Головліту завжди декларувалася як першочергове завдання роботи та закріплювалася в найважливішому документі цензурного відомства, “Переліку відомостей, що становлять державну таємницю в пресі”, стає зрозумілою виключна необхідність та важливість розробки для української історіографії цієї сюжетної лінії. Певні складові вказаної теми аналізувалися лише в працях В. Барана [25 – 29] та Ю. Шаповала [420 – 421, 425]. Загалом розкриття цієї проблеми лише чекає на свою розробку. Ступінь глибини її розкриття залежить від застосування системних методів дослідження на основі міждисциплінарного підходу та використання широкого масиву джерел.

Розглянемо також **історіографію бібліотечних чисток**. Розуміння завдань бібліотечних чисток у СРСР проходило одночасно з їх проведенням. Уже в 1923 р. у періодиці з’явилася стаття О. Покровського “До очищення бібліотек”, котра знайшла живі відгуки Б. Бажанова й Г. Беуса, а також головних керівників Головополітосвіти й ініціаторів усіляких чисток Н. Крупської та М. Смушкової [311]. У згаданих статтях по-різному оцінювалися необхідність, обсяг і направленість чисток, причому викладений

матеріал можна визначити за жанром як політичну публіцистику, а не наукові статті.

Одна з перших наукових публікацій на цю тему, що належить Бертрану Вольфу “Крупська чистить народні бібліотеки”, побачила світ 1969 р. [459]. Розвідка написана на основі опублікованих матеріалів : статей Н. Крупської та нормативних документів Головполітосвіти.

У 1979 р. вийшла наукова монографія Б. Реймонда, присвячена діяльності Н. Крупської в галузі бібліотечного будівництва, в якій ішлося й про бібліотечні чистки 1920 – 1930-х рр. [449]. Автором цілком справедливо доводилася їх безпосередня залежність від партійної політики.

1983 р. в Єрусалимі вийшла монографія Б. Корша “Перманентна чистка радянських бібліотек”, що стала першим виданням, у якому ґрунтовно був зібраний як опублікований матеріал, так і аналітична література [446].

Про бібліотечні чистки в СРСР практично нещодавно не прийнято було згадувати. Після падіння імперії вивченням цього питання частково займалася американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед. Однак основну увагу авторка приділила опису змін системи доступу до архівної інформації [443, 444].

Вітчизняна історіографія бібліотечних чисток репрезентована працями, що відбивають хронологічний відрізок 1917 – 1930-х рр. Серед наявних із цієї проблематики робіт можна виділити монографію Т. Ківшар “Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.)”, у якій авторка показала процес закладання підґрунтя для подальшого здійснення радянською цензурою планових бібліотечних чисток [193].

Заслуговує на увагу стаття В. Погребняка “Репресовані книги”, де наряду зі справами “бібліотечного шкідництва” розкриваються наслідки бібліотечних чисток 1920 – 1930-х рр. [305]. Згадану сюжетну канву продовжила Н. Ашаренкова в публікації, присвяченій впливу цензури на діяльність публічних бібліотек України, у якій торкнулася питання проведення кампаній із приводу їх очищення [15].

Значним доробком у дослідженні заявленої теми стали монографія та докторська дисертація Л. Новохатька [278]. Так, дослідник показав поступову ідеологізацію бібліотечної справи, підпорядкування її завданням політико-пропагандистського характеру, зупинився на бібліотечних чистках як формі ідеологічного контролю й висвітлив їх причини та наслідки.

Необхідно також виділити публікації В. Очеретянка, котрий шляхом аналізу архівних матеріалів зміг відобразити основні напрями бібліотечних чисток 1920 – 1930-х рр. [287, 288].

Бібліотечна цензура в Україні в 1920-х – 1930-х рр. стала предметом кандидатської дисертації дослідниці О. Каракоз. У ряді публікацій авторки розглядаються законодавчі документи органів контролю, що безпосередньо обумовили проведення бібліотечних чисток протягом указанного періоду, частково висвітлюється роль ініціаторів означених кампаній та участь у них рядових бібліотечних працівників [181, 182, 183].

На теренах країн СНД також побачили світ окремі роботи за вказаною проблематикою. Це, скажімо, дещо політизована праця М. Глазкова [85], а також змістовна історична розвідка М. Зеленова [455], спрямована на вивчення механізму, а також методів впровадження бібліотечних чисток у СРСР з 1929 по 1939 рр.

Таким чином, можемо зупинитись на загальних рисах історіографії останньої підтеми. Усі наявні праці торкаються лише бібліотечних чисток 1920 – 1930-х рр. Інші хронологічні періоди залишаються поза межами уваги дослідників. Слід указати також на слабку розробленість фактичного матеріалу. Виходячи з відсутності необхідної для аналітика кількості та якості матеріалу, стає зрозумілою обмеженість суб'єктів дослідження. Так, наприклад, партія практично не фігурує в реконструктивному описі подій, хоча її роль висвітлюється аналітиками на функціональному рівні. Проте кількість суб'єктів дослідження може бути набагато більшою. Можна вказати на різні відділи апарату ЦК – Секретаріат, Політбюро, Агітпроп тощо. Існуючі роботи характеризуються досить звуженим колом сюжетів вивчення.

У цьому зв'язку показовим є той факт, що в публікаціях за названою проблемою відсутні питання про зміну організацій, що брали участь у ході вилучення літератури; зміну типології й направленості чисток, трансформацію ролі й позиції ЦК (та його лідерів) щодо їх проведення.

Отже, перспектива розвитку історіографії передбачає спочатку підготовку масштабного дослідження, в якому б максимально повно висвітлювалися бібліотечні чистки. Тільки на цій базі надалі може бути виконана практична та теоретична наукова робота, в якій би вивчалися різні типи, етапи, види подій так званої “перманентної бібліотечної чистки” як у СРСР, так і в Україні.

Ураховуючи комплексно проаналізовані аспекти історіографії нашої теми, можна зробити висновок, що, попри розробки окремих питань запровадження радянської цензури друкованих видань, історія цензурного контролю друкованої продукції в Радянській Україні не була предметом спеціального дослідження, хоча є вельми актуальною в науковому висвітленні проблеми.

1.2. Особливості джерельної бази дослідження

Джерельна база з історії цензури друкованих видань позначена різноманітністю походження й особливостями змістовного наповнення, що потребує спеціального огляду й видової характеристики. Її формують дві основні групи джерел: опубліковані та неопубліковані (переважно архівні). Означені джерельні групи за видовою ознакою можна розподілити на такі підгрупи:

- 1) документальні джерела (законодавчі, актові, нормативні, діловодні тощо);
- 2) документи і матеріали державних органів влади і управління, компартійні, цензурні (власне органів цензури), громадських об'єднань;

- 3) оповідні джерела (історичні, наукові, навчальні, публіцистичні твори та ін.);
- 4) масові джерела (матеріали газет, журналів);
- 5) джерела особового походження (листи, спогади, автобіографії та ін.);
- б) довідкові видання.

Документальні джерела представлені рядом збірників радянського періоду, у тому числі, із видавничої, бібліотечної, архівної справи, в яких містяться досить важливі матеріали щодо реалізації цензурних настанов у кожній з цих галузей.

Цінна інформація з приводу цензури літературних творів протягом 1920 – 1930-х рр. знаходилася на сторінках “Бюлетеня НКО”, де публікувалися різноманітні директиви щодо вилучення “небажаних” творів друку, перші проскрипційні матеріали.

У дослідженні широко використані документальні праці Ю. Шаповала [421, 425], а також документальні збірники, укладені зарубіжними ученими М. Дьюхірстом та Р. Фаррелом, А. Блюмом, Т. Горяєвою [440, 409, 174], в яких безпосередньо репрезентовано цінні матеріали з історії радянської політичної цензури.

Важливі відомості містилися в науково-документальному часописі “З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ”, де публікувалися маловідомі документи з архівів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України [287, 289, 417] тощо. Означене видання суттєво сприяє вивченню тоталітарного режиму в Україні та наслідків його діяльності.

Значну частину джерельної бази склали неопубліковані архівні джерела. Серед них – матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України, насамперед, загальний фонд ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 1, 6, 16, 20, 23, 24, 25, 70).

Малодослідженими є документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Документи, що зберігаються

тут, належать переважно цензурним органам, які підпорядковувалися Головному управлінню політичної освіти (Головполітосвіта) та Центральному управлінню в справах друку (ЦУСД), а з 1925 р. – Головному комітету з питань літератури (Головліт). Ці матеріали знаходяться у фонді Народного комісаріату освіти України (ф. 166).

Величезний інтерес для дослідників являє фонд Головліту УРСР (ф. 4605), що містить цензурні джерела за період 1943 – 1976 рр. Зазначимо, що документи довоєнної історії діяльності відомства не збереглися. До того ж, значна частина наявних джерел донині перебуває на таємному зберіганні, що суттєво ускладнює дослідження теми.

Окремі матеріали із цензури друкованих видань радянської доби знаходяться у фондах РНК УСРР (ф. 2), ВУЦВК (ф. 1), Міністерства культури УРСР (ф. 5116).

Ряд джерел за напрямом дослідження зосереджений у Науковому архіві Книжкової палати України ім. І. Федорова (ф. 5131), а також Архіві Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Це, переважно, директивні нормативно-методичні документи та матеріали листувань.

Для здійснення аналізу наявних джерел необхідно виділити загальні принципи щодо їх класифікації.

Слід указати на те, що класифікація джерел за класами на підставі існуючих ознак, властивих цим об'єктам, є дослідницьким прийомом аналізу інформації, що міститься в матеріалі [429]. Це також допомагає визначити понятійний апарат, який буде використовуватися надалі.

Отже, у роботі застосовані такі принципи класифікації джерел:

1) суб'єктна (за принципом походження джерел). Можна поділити документи на:

– традиційні для української історіографії матеріали державних установ (державні); вищих політичних органів Політбюро, Оргбюро, Пленуму, Секретаріату ЦК, апарату ЦК партії (партійні); громадських союзів, організацій (громадські) та приватні;

– цензурні джерела (документи Головліту).

2) видова (за функціями впливу на ті, чи інші сфери суспільних відносин) – застосовано для протокольних постанов керівних органів ЦК КП(б)У – ЦК КПУ. Виділено документи таких видів:

- договірний;
- договірно-законодавчий;
- договірно-розпорядчий;
- розпорядчий;
- виконавчо-реєстраційний;
- реєстраційно-обліковий;
- посвідчувальний;
- рекомендаційний;
- доповідний;
- протокольний;
- звітний;
- вид листів [70].

3) предметна дозволяє чітко розмежувати або виявити нерозмежованість адресатів постанов ЦК та органів державної влади й управління, що дає можливість розкрити мотиви й причини прийняття того чи іншого нормативного акта [201].

4) родова (якого роду документ використовувався у вигляді джерела).

Серед публічно-правових матеріалів можна виділити закони й нормативно-правові акти органів управління. За ознакою службового призначення публічно-правові документи можна розподілити на “нормативні” й “виконавчі” [48].

До матеріалів законодавчого характеру віднесені документи вищих органів державної влади – ЦВК, ВЦВК, РНК. Закони – юридичні акти, що приймалися вищими органами державної влади й регулювали важливі суспільні відносини.

Нормативні документи представлені розпорядчими матеріалами різних відомств і підзаконними актами відділень НКО.

У зв'язку із цим досить важливо визначити термінологічний апарат, що застосовується до постанов органів державної влади й управління, а також до партійних постанов і рішень. Ми розглядаємо їх як правові, а не нормативні (за формальною ознакою) документи.

Протокольні акти можна класифікувати за наступними родами:

- циркуляр;
- додаток до протоколу;
- протокольна постанова;
- протокольне рішення;
- “Окрема папка”;
- позапротокольне рішення [300].

Під виконавчими розуміємо такі джерела, які відображали процес та результати виконання раніше прийнятих рішень органів влади й управління. Серед виконавчих матеріалів виділяються:

- оперативні (листування, підготовчі матеріали, проекти рішень тощо);
- підсумкові (річні звіти, статистичні зведення й т. ін.) [48].

Таке розподілення є досить умовним, оскільки листування різних державних і партійних структур досить часто мало суто нормативний характер.

Можна виділити також приватно-публічні документи, що регулюють адміністративний або інший статус конкретних осіб. До них відносимо нормативні акти органів державної влади й управління, окремі постанови апарату ЦК тощо. Серед матеріалів з історії цензурної системи зустрічаються документи прохально-апеляційного виду (прохання, заяви, анонімні листи, скарги від приватних осіб та організацій), а також документи рекомендаційного характеру (виду) – пропозиції й міркування від цілого ряду комісій (партійних і державних) різних рівнів.

- 5) функціональна (яким чином створений документ).

Цей тип класифікації є ефективним для розуміння механізму прийняття рішень в апараті ЦК і створення цензурної системи [70]. Так, скажімо, існувала наступна практика затвердження постанов: до засідання опитуванням по телефону, на засіданні в процесі обговорення документа, на засіданні без обговорення, опитуванням на бланку голосування тощо.

б) тематична (застосовується для класифікації джерел за їх змістовним наповненням).

7) хронотопічна (визначає термін дії постанови й швидкість її виконання), тобто за типами часових і просторових структур, відображених у постанові [70].

Одна з основних змістових і структурних відмінностей, що характеризують правові акти, є наявність, чи відсутність часових обмежень дії прийнятого документа. Отже, об'єктивні умови для прийняття такої класифікації існують. Введення часової ознаки в дослідження постанов дозволяє повніше розкрити їх функції, які не були висвітлені в процесі застосування інших класифікацій.

Таким чином, можна перейти до безпосереднього аналізу неопублікованого джерельного масиву, що, як було зазначено вище, можна поділити на дві групи документів: традиційні для вітчизняної історіографії та власне цензурні джерела.

Під традиційними джерелами ми розуміємо державні документи (матеріали як державних установ, так і вищих політичних органів Політбюро, Оргбюро, Пленуму, Секретаріату ЦК, апарату ЦК партії). Тільки в останні роки стали доступними для вивчення суспільного та культурного життя держави документи центральних партійних органів, у тому числі ті, що свідчать про ідеологічний контроль ЦК, керівництво державною системою управління культурою та цензурою.

Розглянемо традиційні джерела докладніше.

Досить велике значення має вивчення трансформації структури ЦК КП(б)У для аналізу публічно-правових і приватно-публічних актів, прийнятих ними. Це:

- 1) рішення й постанови партійних З'їздів і Конференцій;
- 2) постанови Пленумів ЦК;
- 3) постанови Політбюро, Оргбюро й Секретаріату ЦК [148].

Необхідно підкреслити, що постанови Політбюро, Оргбюро й Секретаріату не можна розглядати відірвано від протоколів, у яких вони зафіксовані, та матеріалів до протоколів, які визначають характер прийнятого документа.

Протоколи засідань названих підрозділів мають складну структуру, оскільки після основної частини містять остаточний протокол і засвідчувальну частину.

Значний інтерес становить документація агітаційно-пропагандистського відділу, що розпочав свою діяльність в апараті ЦК протягом 1920 р. Зважаючи на те, що завідувач цього підрозділу на союзному рівні входив до складу Колегії Головліту, тривав постійний контроль з боку ЦК за напрямками реалізації цензурної політики [300]. Так, наприклад, матеріали листування агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У-КПУ з Головлітом республіки містять деякий фактичний матеріал, що дозволяє розкрити в деталях процес формування цензурної політики.

Рішення нарад завідувачів відділами ЦК присвячені різним питанням партійно-державного будівництва й розвитку. Хоча рішення такого роду до початку 1990-х рр. публікувалися систематично, говорити про доступність усього комплексу в цілому неправомірно. Цілий ряд важливих рішень з ідеологічних питань носили до недавнього часу секретний характер. Це стосується передусім директивних документів про організацію, структуру та діяльність цензурних органів або рішень, спрямованих на різного роду ідеологічні обмеження. Такі матеріали не підлягали публікації та

використанню, про що свідчать спеціальні позначки на них – “таємно”, “цілком таємно”, “для службового користування” тощо.

Керівництво країною, особливо з ідеологічних питань, було зосереджене в Політбюро, Оргбюро та Секретаріаті ЦК. Розмежувати компетенцію Оргбюро та Секретаріату можна тільки досить умовно. Їх особовий склад повністю співпадав. Часто рішення з одних і тих само питань зустрічаються в протоколах обох органів. На засіданнях Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК:

1) розглядалися та приймалися рішення з найважливіших ідеологічних проблем, що мали принципове значення для партійної ідеології та дисципліни, а також із приводу окремих фактів та конкретних осіб;

2) затверджувалося створення нових органів, що займалися питаннями культури й пропаганди, у системі як державного, так і партійного апарату; регламентувалися їх функції та завдання, обсяг повноважень, обговорювалися структура, бюджет, а також зміни за усіма названими позиціями;

3) виносилися рішення з питань розподілення повноважень в управлінні ідеологією й культурою, вирішувалися конфлікти між різними органами, що виникли із приводу цих напрямів роботи;

4) затверджувалася партійна й державна номенклатура, у тому числі й в установах управління ідеологією та культурою; вирішувалися питання призначення, переміщення та звільнення, а також партійних та адміністративних мір покарання [93].

Указані фактори мають величезне значення для аналізу партійної документації. Оскільки порядок діловодства був спільний, протоколи Оргбюро та Секретаріату подавалися разом у суцільній нумерації. У цих випадках у протоколах Політбюро повторювалася назва постанови й робилося посилення на номер протоколу Оргбюро (хоча б це було рішення Секретаріату). Багато постанов Оргбюро та Секретаріату в протоколах

відсутні, оскільки зберігалися в “Окремих папках”, їх назви замінені шифром.

Слід наголосити на важливості використання в дисертаційному дослідженні документів “Окремої папки”. Ще на початку становлення органів контролю в партійно-державному діловодстві СРСР було виділено особливу категорію документів під указаним грифом. Безпосередня належність до неї означала найвищий ступінь секретності матеріалу, призначення лише для надзвичайно вузького кола керівників, тривалу закритість. Виокремлення цього виду секретних документів припадає на початок 1920-х рр. Воно стало наслідком формування однопартійної системи, перебирання правлячою РКП(б) владних функцій, піднесення ролі партійного апарату, наростання закритості радянського суспільства [298]. Тодішні канцеляристи вищих установ найважливіші, на думку керівництва партії, документи відкладали в окрему папку, яка й дала назву цій категорії документів, що протягом усього періоду радянської влади перебували на секретному зберіганні. Про них не згадувалося навіть у таємному діловодстві. Проте ці документи є вельми важливими джерелами. Вони мають неоціненне значення для висвітлення складних процесів історії України, здійснення національної політики, сутності однопартійної системи, деформацій суспільного розвитку (у тому числі, породжених політичною цензурою) тощо. Вказані джерела розкривають найпотемніші пружини формування й реалізації цензурного контролю за друкованою продукцією республіки. Так, скажімо, наповнення “Окремих папок” відбивають багаточисельні партійні директиви щодо вилучення творів друку з освітніх установ, бібліотечної та книготорговельної мережі, варіанти проскрипційних матеріалів (списки, реєстри, покажчики) тощо.

Протоколи Політбюро являють собою копії з факсимільними підписами керівників держави та печатками; протоколи Оргбюро та Секретаріату підписані одним із секретарів ЦК. За необхідності можна

звернутися до оригінальних протоколів, що містять підписи секретарів ЦК та членів Оргбюро.

Найбільш цінні відомості містяться в додатках до протоколів засідань Політбюро, Секретаріату й Оргбюро ЦК, і саме вони дозволяють простежити процес підготовки того чи іншого рішення. Серед них можна виділити:

- 1) записки відділів та секретарів ЦК;
- 2) аналітичні матеріали;
- 3) листи та звернення керівників державних органів різного рівня, діячів науки, культури та мистецтва тощо.

На жаль, таких матеріалів збереглося не так багато. Тому в процесі звернення до рішень вищих партійних органів необхідно поєднувати матеріали з різних місць зберігання для того, щоб реконструювати документальну картину повністю.

Додаткова інформація міститься в так званих варіантних документах, що відбивають різні стадії підготовки директивних матеріалів – постанов і рішень ЦК. Однак повну картину “руху” директивних джерел можна відтворити тільки шляхом поєднання документів із фондів партійних і державних органів.

Джерела, що зберігаються у фондах вищих органів державної влади та управління, репрезентовані в силу особливостей функцій та діяльності цих органів документально повними комплексами джерел, що розкривають відносини влади та культури. Рішення в галузі культурної політики та політичної цензури зазвичай передбачали попередню підготовку, у результаті чого формувалися спеціальні справи, в яких збиралася документація із приводу вказаного питання чи конкретної особи. Склад справ характеризувався значною джерельною різноманітністю та включав листування, тексти творів та рецензії на них і т. п. Зупинимось також на аналізі законодавчої та нормативної документації радянських органів влади як джерела з історії цензури творів друку.

Ураховуючи, що основні документи нормативного характеру органів влади були опубліковані, а також той факт, що саме в опублікованому вигляді вони й використовувалися органами управління, робота з архівними матеріалами мала певні особливості, пов'язані з доповненням опублікованого масиву.

Першочергову групу законодавчих актів являють собою декрети й постанови РНК УРСР й СРСР, декрети ВЦВК та ЦВК і їх Президій, які публікувалися в збірниках узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду (з 1917 р.), в збірниках законів та розпоряджень (з 1924 р.) та інших офіційних виданнях.

Незважаючи на те, що у свій час було прийнято декілька постанов, у яких наголошувалося, що закон вступає в силу з моменту його публікації, окремі декрети й постанови законодавчих і виконавчих органів влади виповнилися, хоча й не були ніколи опубліковані через наявність таємного грифа. Слід додати, що повний перелік опублікованих і неопублікованих постанов РНК УСРР – УРСР та РНК СРСР, ВЦВК і ЦВК та їх Президій відсутній дотепер.

Декрети та постанови органів державної влади несуть значну інформацію, котра, однак, не є повною для розуміння функціонування органів управління та їх уповноважень. Передусім у цих документах зафіксоване офіційне трактування цілей і завдань появи закону чи постанови. Іноді вони є єдиним джерелом для розуміння причин виникнення конкретного нормативного акта.

Досить часто в документі фіксувалися ті опубліковані законодавчі акти, що лягли в основу постанови, чи ті з них, дія яких скасовувалася. Це важливо як для відтворення хронологічної канви в діяльності державних інститутів, так і для розуміння динаміки та еволюції їх розвитку. У декретах і постановах фіксувалися завдання, повноваження й визначався характер діяльності інститутів управління наукою. Крім того, вказувалися безпосередні виконавці закону (функціонально). Як правило, фіксувалися

підписи під законодавчим актом і дата його прийняття (затвердження). Змістова частина декретів і постанов досить часто носила загальний характер, розробка конкретних заходів, положень і правил функціонування певних інститутів покладалася на підлеглі організації [148]. Саме тому декрети й постанови РНК УСРР – УРСР, РНК СРСР, ВЦВК, ЦВК тощо не є достатніми для аналізу досліджуваної теми.

Необхідно враховувати тісний зв'язок постанов цих органів влади зі ЦК КП(б)У-КПУ. Як уже вказувалося, партійні постанови публікувалися пізніше постанов вищих державних структур, але саме вони були основою законодавчих і нормативних документів. Постанови РНК УСРР – УРСР, РНК СРСР, присвячені системі розповсюдження інформації, розподіленню книжкових фондів – важливі документи, що пояснюють етапи формування та еволюції системи відділів спеціального зберігання. Найбільш суттєвими матеріалами в цій галузі є постанови РНК про розподілення обов'язкового примірника друкованих творів, оскільки вони публікувалися у відкритій пресі. Хоча ці документи вказують на місця зберігання літератури із грифом “таємно”, “цілком таємно”, “для службового користування”, на підставі їх не можна обґрунтувати висновок про мотивацію всіх змін системи. Між тим, джерелознавчий аналіз постанов дозволяє виявити ініціаторів їх створення й з'ясувати цілі, які вони переслідували.

Протоколи РНК УСРР – УРСР є одним з основних джерел з історії державної й партійної політики. Протоколи Раднаркому України як історичне джерело досліджені недостатньо повно. Вивчення їх можливе за умов паралельного використання додатків до них, оскільки самі протоколи несуть досить обмежену інформацію.

Цінним джерелом є комплекс документів державних органів управління культурою – НКО УСРР – УРСР, установ його системи, Міністерства культури УРСР тощо. Це протоколи й стенограми засідань колегій та інших керівних органів управління, на яких приймалися важливі рішення, а також матеріали до них; листування з установами культури із

приводу їх діяльності. До складу фондів державних органів управління входять також персональні листи й групові звернення відомих діячів республіки. Крім того, там знаходяться рукописи та інші форми фіксації художніх творів, відгуки та рецензії на них і відповідні рішення про їх заборону чи дозвіл, тобто так званий “цензурний комплекс” [93].

Для розкриття теми дослідження центральну роль відіграють джерела другої групи – документи цензурних органів, а саме Головліту та Головреперткому. За характером це, головним чином, управлінська документація, систематизована за структурою й діяльністю цих установ, у тому числі й за властивими ним цензурними функціями, а також документи цензури, що з відомих причин спеціально не розглядалися у вітчизняному джерелознавстві й тому потребують окремого аналізу.

Різні джерела зберігаються у фондах закладів культури – бібліотек, архівів тощо. Найбільше заслуговують на увагу з точки зору відображення контролю над творчими процесами, накази та розпорядження щодо необхідності цензурних змін та творча документація, де фіксувалися цензурні втручання.

Для нашого дослідження величезне значення мають також джерела різних відомств та спецслужб, що реалізовували репресивну політику стосовно забороненої літератури та її авторів. Так, у дисертації використовувалися оперативні доноси ДПУ – НКВС – КДБ та МВС. Проте їх листування з партійними органами розглядається в складі фондів-адресатів – ЦК КПУ, Головліту УРСР та ряду державних установ.

За способом відображення дійсності джерела з питань цензури творів друку можна розподілити на прямі й опосередковані. Під прямими джерелами маємо на увазі управлінську документацію, що створювалася всіма підрозділами системи партійно-державного ідеологічного контролю, у тому числі органами цензури, а також заклади культури. Її зміст формують явні або приховані форми ідеологічного пресингу на культурний та суспільно-політичний процес: від конкретно-заборонних і регламентуючих

до структурних й організаційних заходів у системі управління. Опосередковані джерела репрезентовані матеріалами листування та деякими документами особового походження, що розкривають події опосередковано.

Слід зазначити, що видові джерельні характеристики, з огляду на їх усталеність, зазвичай передбачають традиційний для фахівця набір видів історичних джерел. Разом із тим має місце процес постійного розширення цього кола джерел за рахунок появи їх нових видів. Передусім це пояснюється розвитком сучасних систем комунікації, що постійно поновлюють способи фіксації й передачі інформації на нових носіях. Другою причиною є повільне, але поступове освоєння наукою документальних комплексів, раніше недоступних для історичних досліджень з ідеологічних міркувань та в зв'язку з особливими умовами їх зберігання (режим секретності). У цьому контексті документальний фонд радянської політичної цензури містить багато невідомих для науковців видів джерел.

Розглянемо детальніше специфічні джерела цензури [95]. Склад матеріалів цензури (за походженням) можна розподілити на дві основні групи:

- 1) джерела, створені органами ідеологічного контролю й цензури;
- 2) самі об'єкти цензури в різних формах, залежно від способу їх фіксації (рукописні й машинописні тексти) [143].

Важливим фактором є також урахування умов виникнення джерела, що має додаткове значення як для адміністративних, так і для індивідуальних джерел, що відрізняються творчою основою.

Принципово новими для джерелознавства є документи, створені в результаті діяльності таких державних органів, як Головліт і Головрепертком. Серед власне цензурних джерел можна виділити такі:

- 1) перелікові списки;
- 2) цензорські викреслення попереднього й наступного контролю;
- 3) різного роду списки (анотовані й глухі) творів, що підлягали вилученню із широкого використання або знищенню;

- 4) друковані та інші види творів після фрагментарних правок;
- 5) довідки – висновки цензорів або залучених до того рецензентів з обґрунтуванням ідеологічної неблагонадійності “небажаних творів”;
- 6) цензорські вказівки (поточні й оперативні) тощо.

Найбільш специфічними джерелами, що фіксують завершальний етап діяльності органів цензури, є перелікові списки, зведення цензорських викреслень, рецензії та відгуки цензорів. Серед них наймасовішим джерелом виступають списки перелікових комісій Головліту, або перелікові списки, як їх називали раніше. Це глухі чи анотовані переліки заборонених до розповсюдження та використання видань, що знаходилися в бібліотечних (музейних) фондах та книготорговельній мережі, установах освіти. За період масових репресій та в подальші часи боротьби з космополітизмом масштаби вилучень видань неймовірно розширилися. Величезний апарат чиновників працював на репресивну машину й за допомогою отриманих від НКВС – КДБ списків виявляв усі друковані твори, вишукуючи не тільки публікації, що мали відношення до репресованих із політичних причин осіб, а й будь-які згадки про них. Кампанії з очистки країни від “ідеологічно-шкідливої” та “ворожої” літератури досягли такого розмаху, що бібліотечні запаси республіки скоротилися більш ніж на половину. Саме тому в II половині 1930-х рр. прийнято ряд рішень, спрямованих на перегляд та зміну існуючої практики вилучення творів, а також шкідницького очищення бібліотек. Так, наказом КП(б)У від 28 січня 1938 р. було передбачено ряд заходів щодо покращення ситуації:

- 1) призупинено вилучення видань за старими списками;
- 2) скасовано знищення вже вилучених книг;
- 3) звільнено окремих співробітників, причетних до впровадження в життя означеної системи вилучення книг поза рішеннями ЦК;
- 4) сконцентровано в Головліті списки, розіслані на місця;
- 5) перебудовано апарат бібліотечного сектора, який по-новому підійшов до бібліографування видань, що підлягали вилученню [95].

Передбачалося також ужити ряд конкретних заходів із затвердження списків літератури в ЦК, а також здійснити перегляд усіх раніше вилучених, але не знищених творів на предмет їх повернення на полиці бібліотек. Така політика безпосередньо стосувалася друкованих видань, які затримувалися за фактом репресованості їх авторів або перекладачів, але за змістовим наповненням вкладалися в офіційні ідеологічні канони.

Зворотний процес, тобто повернення до загальних фондів раніше вилучених із них творів заборонених авторів та інформації про них, починає розвиватися за часів хрущовської “відлиги”. Наряду з розглядом указаних демократичних питань, на засіданнях перелікових комісій здійснювалося також традиційне затвердження нових проскрипційних матеріалів щодо вилучення чергової партії ідеологічно небажаних творів.

Таким чином, перелікові списки являють собою важливе джерело, що містить визначальні відомості (глухі або анотовані) про те, які автори та видання були піддані повному вилученню з бібліотечних (музейних) фондів та книготорговельної мережі з наступним їх зберіганням у спецфондах чи утилізацією (переробкою на паперових фабриках під гаслом нестачі паперу для держави або спаленням).

Значну цінність становлять анотовані списки Головліту, що збереглися в архівах ідеологічних підрозділів ЦК. Справа в тому, що офіційні друковані списки, які розсилалися по бібліотеках і книготорговельних підприємствах, обмежувалися публікацією лише формальних описів заборонених видань без будь-яких пояснень. Приблизно на початку 1950-х рр. склалася така технологія роботи, рекомендована Головлітом:

- 1) Віднайдені бібліотечними працівниками під час перевірки фондів “небажані матеріали” направлялися з відповідними висновками до Головліту для вирішення питання про порядок їх подальшого використання.

- 2) “Шкідлива” література після додаткового розгляду в Головліті зводилася в анотований список, що передавався у відділ пропаганди й агітації ЦК для затвердження на вилучення.

3) З отриманням санкції видання включалися до переліків забороненої літератури [28].

Списки, що надсилалися в ЦК, супроводжувалися анотаціями, більш-менш одноманітними, в яких акцентувалася увага, головним чином, на “персональних даних”. Проте вони загалом дозволяють зрозуміти мотиви, ідеологічні засади та логічність висновків, якими керувалися цензори під час вилучення видань.

Зробимо наголос на тому, що книги, які надсилалися на затвердження, не входили потім до головлітвських проскрипцій. Цікаво, що такі книги супроводжувалися особливими примітками: “До Списку книг, що підлягають вилученню, не включати, але вилучити з бібліотек в оперативному порядку”; “Варто було б доручити органам Головліту вилучити без включення в списки”; “Вилучити на підставі усного розпорядження” і т. п. Такі позначення є важливими для з’ясування механізму цензурування.

Аналогічними за своїми функціями та внутрішньою структурою є також оперативні цензорські вказівки, які оформлювалися у вигляді наказів і циркулярів. У них наводилися додаткові відомості, які потребували оперативного опрацювання до підготовки та затвердження переліковою комісією чергового списку. Такі вказівки були звичаєвими на початку 1920-х рр., оскільки методи роботи Головліту знаходилися лише на етапі формування та переходу від відомчої цензури попередніх років до централізованого контролю та ще не були підготовлені відповідні інструктивно-методичні матеріали. Хоча, об’єктивності ради слід зазначити, що основний документ, яким регламентувалася діяльність органів цензури, “Перелік відомостей, що становлять таємницю та не підлягають розповсюдженню”, затверджений постановою Раднаркому РСФРР від 13 жовтня 1921 р., був видрукований 1922 р. з метою озброїти республіканські Головліти в їх подальшій діяльності. Досконалі переліки заборонених до розповсюдження в пресі відомостей, підготовлені самим Головлітом, з’явилися пізніше.

Проте й надалі ця форма роботи Головліту була так само поширена, оскільки дозволяла без формального дотримання колегіальності перелікової комісії, а за вказівками ЦК діяти швидко й надійно. Таким чином здійснювалася виключно політична цензура. У подальшому такі документи (в 1960-х рр.) отримали власну назву “Оперативні цензорські вказівки керівництва Головліту УРСР за станом на [дата]”.

Ще більш розгорнутою постає картина часткового вилучення фрагментів або повної заборони в “зведеннях про вилучення цензури” чи “цензорських зведеннях”. Цей вид джерела відрізняється від усіх попередніх тим, що в ньому дається обґрунтування висновків і дій цензора в розгорнутому вигляді, часто із цитуванням тих місць, що викликали сумнів. Ці документи мали чітку структуру, що визначалася наслідками попереднього й наступного контролю. У межах означених форм цензури й наводилися необхідні відомості. У свою чергу перша частина розподілялася за напрямками цензури, наприклад, політико-ідеологічний, моральний і т. ін., або за видами друкованої продукції – “книги й брошури”, “журнали”, “газети” тощо. До того ж, якщо з точки зору окреслених моральних аспектів у текстах можна було отримати аргументоване пояснення, то “політико-ідеологічні” порушення цензори бачили повсякчасно в усіх творах (навіть в інтимній ліриці), що на ділі не мали жодного відношення до означеної номінації.

Результати наступного контролю носили характер розголошень у друкованій продукції відомостей, що були визначені в спеціальних переліках як секретні – військові й державні. Після кожного прикладу вказувалися міри покарання, що застосовувалися до цензорів та редакторів, винних у розголошенні вказаної інформації: догана або звільнення з роботи. У зведеннях наводилася також статистична інформація про кількість переглянутих видань та публікацій, із чого можемо мати уявлення про кількісну характеристику обсягів і об’єктів роботи на різних етапах цензорської діяльності.

Достовірнішим джерелом, яке розкриває приховану сторону цензури, є відгук (рецензія), що надавався спеціально залученим рецензентом або редактором. Цей документ вважався внутрішнім, оскільки відбивав етап попередньої цензури, і за ніяких обставин не міг бути показаний авторові. Відгук рецензента виступав у вигляді основи для прийняття рішень щодо конкретного рукопису та відігравав роль підтвердження його ідеологічної й художньої непридатності у випадку дискусійної ситуації. Для цього Головліт залучав письменників, критиків, літературних співробітників журналів, які із задоволенням працювали з ним із цілого ряду причин. Одна з них – матеріальна (гонорари), друга – суто професійна й пов'язана з бажанням особисто впливати на процедуру цензурування. Досить часто то була можливість звести рахунки зі своїми колегами-літераторами. Форма та обсяг таких відгуків відзначалася розмаїттям: від складених за браком паперу на зворотній стороні бланків, на одній сторінці, аж до розгорнутого аналізу на десятках сторінок та чітко дотриманого за обсягом тексту, як вписаного від руки, так і надрукованого на спеціальній бланковій формі.

Таким чином, розглянутий комплекс специфічних видів цензурних джерел дозволяє не тільки відтворити загальну картину тієї частини літературних та інших творів, що були з різних причин вилучені з відкритого обігу, поетапно простежити всі стадії проходження видання через цензурний контроль, а й зрозуміти критерії та методи оцінки об'єктів цензури, форми роботи цензорів та рецензентів, тобто вперше проаналізувати раніше закриту галузь діяльності не тільки інститутів цензури, а й інших закладів інформації та культури.

Важливими для дослідження стали також опубліковані документи. Серед них вирізняються матеріали, витримані в офіційному ідеологічному руслі. У ході вивчення проблеми безпосередньо аналізувалися праці ініціаторів і керівників бібліотечних чисток: Н. Крупської, О. Покровського, М. Смушкової [223 – 228, 311, 363 – 364].

Окремо було опрацьовано також ряд документів, які відбивають цензурну практику радянської доби: методичні вказівки на допомогу вилученню творів мовами національних меншин З. Хейфеца; поради щодо цензурування друкованої продукції цензора Головліту С. Якубовського [407, 436] тощо.

Чималу підгрупу документів склали праці діячів української діаспори. Зокрема, це монографії, збірники, публіцистичні твори, присвячені різним аспектам суспільно-політичного, культурного, наукового життя українського народу впродовж комуністичного панування. Так, скажімо, особливий інтерес становлять збірки публіцистичних робіт Д. Квітковського, Д. Шумука [190 – 191, 430]; дослідження політичної історії України ХХ ст. А. Запорожця, Д. Білого, А. Білинського, В. Гришка, В. Плюща, А. Амальрика, П. Голубенка, [139, 37, 38, 101, 301, 6, 88] та ін. Заслужують на увагу публікації Б. Кравціва, присвячені ідеологічному цензуруванню творів Лесі Українки та І. Франка за радянських часів [218, 219].

Надзвичайно важливу підгрупу джерел сформували також наукові публікації вітчизняних і зарубіжних учених, в яких наводиться різнопланова інформація за усім колом досліджуваних питань. Передусім, це монографії та статті В. Барана, С. Білоконя, Ю. Шаповала, В. Ченцова, Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького, В. Очеретянка та ін. [25 – 29, 43, 107, 420, 423, 425, 186 – 187, 416 – 417, 287, 289]. Серед робіт зарубіжних авторів маємо вказати на виключну значимість для нашого дослідження наукових монографій В. Тремля, Б. Реймонда, Б. Корша, П. Грімстед, П. Ротта, А. Блюма, М. Зеленова, Т. Горяєвої, Г. Єрмолаєва, та ін. [453, 449, 446, 443, 444, 450, 46, 47, 49, 148, 93, 441]; навчальних посібників Г. Жиркова [133, 134]; статейних матеріалів М. Фокса, М. Дьюхірста, Б. Вольфа, А. Горчевої та ін. [148, 438, 440, 459, 91]. Не менш суттєвим джерелом для розробки проблематики стали також збірники матеріалів наукових конференцій, присвячених питанням історії політичної цензури в СРСР, що відбулися у Російській Федерації [9; 67; 94; 160; 207; 410].

Досить велику добірку документів склала також журнальна та газетна періодика. Так, у процесі роботи нами широко опрацьовувалися літературно-художні та історичні часописи. Періодичні видання, на сторінках яких наводився суттєвий фактичний матеріал про запровадження радянської цензури в бібліотечну справу України – “Красный библиотекарь”, “Библиотека”, “Советская библиография” тощо – також стали цінним джерелом аналізу проблеми.

Слід наголосити на інформаційній значущості для дослідження журналу “Вісник Книжкової палати”, де з’явилося чимало статей з історії радянської цензури. У ході роботи використовувався також масив газетних публікацій, що виходили як на терені СРСР, так і на пострадянському просторі.

Вельми важливі відомості знаходилися також на сторінках довідкових видань. Так, скажімо, у дослідженні достатньо широко опрацьовано статистичні довідники та енциклопедії, що побачили світ як в Україні, так і за рубежом. Згадана література істотно сприяла з’ясуванню сутності політичної цензури та уточненню її понятійного апарату. До цієї підгрупи джерел маємо також віднести проскрипційні бібліографічні списки та покажчики, без яких розкриття вказаної теми було б однобічним.

Авторка зверталася також до джерел особового походження, зокрема до анонімних листів, прохань, заяв, скарг від приватних осіб та організацій, автобіографій працівників органів цензури, спогадів тощо.

У ході роботи були використані також закони “Про інформацію” (1992 р.), “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992 р.), “Про інформаційні агентства” (1995 р.), “Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі і гідності та ділової репутації громадян і організацій” (1993 р.), “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова” (2003 р.) тощо.

Отже, проведена реконструкція надала можливість зібрати та проаналізувати документи, кількісний і якісний склад яких дозволяє висвітлити історію цензури творів друку в підрадянській Україні за весь період її існування.

Відтворення комплексу джерел з історії цензури друкованих видань являє собою один з основних методів наукового дослідження теми. Це пояснюється, насамперед, тим, що до наукового обігу вводиться значна частина архівних документів за тривалий хронологічний період, що знаходяться на зберіганні в ряді архівів м. Києва. Важливість здійсненої розробки полягає також і в особливості складу та наповнення основних архівних фондів, що мають значні документальні лакуни.

Окрім архівних документів, у роботі використано значний масив опублікованих матеріалів, що характеризується масштабністю та різноманіттям видань за їх типо-видовою ознакою та тематичним наповненням.

Таким чином, для дослідження залучено репрезентативну джерельну базу, що дозволяє здійснити достовірний аналіз цензури творів друку в Радянській Україні.

1.3. Методологічні принципи роботи

Основні методологічні засади роботи ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності, що передбачає застосування історичного, діалектичного, системного, логічного та інформаційного принципів.

Зокрема, принцип історизму дозволяє реалізувати бачення автором ретроспективної картини минулого через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, висвітлення процесів, подій та їх фігурантів із погляду сучасників, а також оцінку їх із точки зору законів та традицій того часу. Названий підхід дає змогу дослідити виникнення, формування й розвиток

процесів і подій у хронологічній послідовності, з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Орієнтація на діалектичний підхід полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків і результатів у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства й мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання, виступає фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою. Саме цей принцип використовувався в ході розгляду еволюції цензури як соціокультурного явища та дозволив простежити основні закономірності її формування, починаючи з давніх часів, як на зарубіжному, так і на вітчизняному історичному ґрунті. Не менш важливим є також застосування означеного підходу для вирішення основних завдань дослідження в контексті вивчення закономірностей становлення та розвитку цензури друкованого слова на різних етапах радянського періоду.

Методика дослідження спрямована на поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження:

- 1) системного;
- 2) аналітико-синтетичного;
- 3) історико-генетичного;
- 4) історико-типологічного;
- 5) історико-порівняльного;
- 6) проблемно-хронологічного.

До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний (пізнавальний), моделювання та ін.

У межах історичного підходу нами використовувався порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. Так, скажімо, вказаний метод застосовувався в процесі дослідження спільних рис та відмінностей цензури царського й радянського періодів. Названий метод дозволяє розкрити сутність, форми та завдання роботи цензорських інститутів на різних етапах їх еволюції.

У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлення й порівняння об'єктів дослідження, встановлення ознак схожості й відмінності між ними. За характером схожості порівняння поділяють на історико-генетичні та історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними – як показник їхнього різного походження. За допомогою використання цих методів нами було встановлено, що радянська цензура творів друку відрізнялася від царської, незважаючи на певну спадковість, відсутністю законодавства, що визначало допустимі норми. Поряд із традиційними контрольними, регламентуючими та охоронними вона мала маніпуляційну, контрольну-заборонну, репресивно-каральну функції.

Для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби застосовувався також аналітичний метод роботи.

Проблемно-хронологічний метод обумовив не тільки технологічні аспекти дослідження, але і його структуру, оскільки дозволив розглядати основні закономірності формування системи політичної цензури на різних етапах еволюції, враховуючи також зміни її змістового аспекту діяльності.

Будь-яке теоретичне дослідження потребує описування, аналізу та уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення їх змісту та обсягу, з'ясування їх місця в понятійному апараті теорії, на основі якої базується робота. Вирішити це завдання допомагає метод термінологічного аналізу.

Обґрунтування принципів і ключових понять, у межах яких здійснюється дослідження, має в нашій роботі величезне методологічне значення. З того приводу, основне поняття – “цензура” – потребувало спеціального уточнення, змістового та семантичного. Як явище багатоаспектне, цензура являє собою складну систему взаємодії різних компонентів суспільно-політичної системи. Отже, домінуючим фактором є місце й роль цензури друкованих видань в історії України. Історія УРСР може розглядатися як історія боротьби між владою та суспільством за свободу слова.

Зважаючи на необхідність та можливість отримання об'єктивного знання щодо минулого, маємо наголосити на тому, що його рівень залежить від застосування до історії методів інших наук.

На нашу думку, найбільш результативними для проведення аналізу політичної цензури творів друку як багатоступеневого явища є синтетичні методи дослідження, зокрема системний підхід. Він базується на використанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, застосуванні інформаційних технологій та статистичного аналізу на основі наукометрії та інформетрії.

Системний аналіз, як загальнонауковий пізнавальний метод, розглядає суспільну та природну реальність не як ту, що складається з окремих та ізольованих одне від одного предметів, явищ і процесів, а як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів, що визначають цілісні системи.

Беручи до уваги викладене вище, у процесі розробки проблеми нами враховувалися відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість наукового дослідження і практичне пізнання об'єкта:

1) принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає розчленованим на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле;

2) принцип превалювання цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому;

3) принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває властивостей ієрархічної метасистеми;

4) принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої побудови;

5) принцип самоорганізації, що доводить здатність динамічної системи іманентно і самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку;

6) принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, оскільки вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

Орієнтація на системний підхід в дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та

умови) цілком логічна, оскільки ставиться завдання дослідити сутність складного явища політичної цензури.

Ключовим у системному підході виступає поняття системи, визначення якого обумовлено її складністю. Згідно із системним підходом, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин.

Основними ознаками системи є наявність:

- 1) найпростіших одиниць – елементів, які її складають;
- 2) підсистем – результатів взаємодії елементів;
- 3) компонентів – результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;
- 4) внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами;
- 5) певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;
- 6) зв'язків у структурі, що об'єднують компоненти й підсистеми як частини в єдину систему;
- 7) зв'язку з іншими системами зовнішнього середовища.

При тому система, що являє собою цілісну сукупність елементів реальності, демонструє нові інтеграційні якості, не властиві окремим елементам. Так, скажімо, діяльність деяких цензурних органів або закладів культури із приводу обмеження низькохудожніх творів дає лише ілюстративне уявлення про цензуру творів друку та їх змістове наповнення. За цією ознакою цілісна система істотно відрізняється від умовно згрупованих елементів.

У нашому дослідженні побудова політичної цензури, що, як усі підсистеми, мала свою структуру й функції, визначалася її складовими компонентами – пов'язаними між собою підсистемами й елементами, такими, наприклад, як ідеологічні організації партії, держави, галузеві інстанції. В ході застосування системного методу роботи концептуально ми

виходили з того положення, що політичну цензуру саму по собі можна вважати підсистемою вищого порядку – підсистемою політики та частиною політичної системи суспільства. Обов'язковим носієм змістовних характеристик системи виступає елемент системи у вигляді взаємопротилежних діючих учасників цензурного процесу, а саме:

- 1) письменники, журналісти, творчі особистості;
- 2) цензори, партійні і радянські працівники.

У роботі механізм функціонування політичної цензури друкованих видань розкритий шляхом характеристики не тільки всієї системи, але і її окремих компонентів та елементів. Таким чином можна показати багатоманітне поєднання компонентів системи на загальному та одиничному рівнях. Компоненти ж знаходяться в цілісності й не існують одне без одного: загальне без одиничного й навпаки. Ціле ж виражає те загальне, суттєве, що властиве його складовим. Одночасно частина цього цілого має свої властивості, індивідуальні якості, що виражають специфічне, характерне лише для них. Це не заперечує законів розвитку системи, а демонструє не лише її єдність, а й суперечливість. На цій системній основі ґрунтується один із досить поширених методів конкретно-історичного дослідження, що дозволяє на прикладі детального вивчення найбільш репрезентативного явища емпірично розглянути механізми функціонування системи в цілому.

Саме тому без конкретного-історичного аналізу будь-які дослідження історії діяльності органів цензури носять описовий характер і не становлять наукового інтересу.

З погляду внутрішньої організації системи структура визначає її змістовну суть та інтегральні властивості. За допомогою системного аналізу дозволяє практично підійти до розуміння ступеня розвитку системи, стабільності функціонування, виявити показники щодо її міцності або хиткості. Масштабна розбудова радянського контрольно-заборонного й цензурного апарату на різних рівнях владної вертикалі обумовила стабільність його функціонування. Однак запровадження паралельних

цензурних і ідеологічних органів із подібними функціями зовсім не означало бюрократичного безладдя, а було цілком продуманою акцією у формуванні системи за допомогою конкуруючих інстанцій. Навіть у випадках ослаблення однієї з цих складових сама система залишалася стабільним монолітом. Підтвердженням тому є сучасний стан інформаційного простору в Україні. Так, на місці скасованих 1990 р. підсистем радянської політичної цензури постали принципово нові (правляча партія влади, олігархічний капітал, диктат чиновників), що обумовили наповнення системи зовсім іншими підсистемними складовими та елементами.

Варто вказати на те, що структура й функції системи тісно взаємопов'язані, оскільки функції можуть реалізовуватися лише через конкретну структуру. Функція являє собою форму й спосіб життєдіяльності суспільної системи та її компонентів. Взаємодія структури й функцій спрямована на збереження системи в цілому, на досягнення єдиного системного результату. Звідси застосовується інституційний підхід дослідження, що дозволяє детально простежити становлення та розвиток управлінського апарату культури та інститутів цензури.

Зв'язки й відношення систем, їх взаємодія характеризуються складним поєднанням координації й субординації, що породжує різні рівні ієрархії системи. Наочно це виявляється в розвитку системи шляхом її організації та реорганізації, а також формуванні механізму прийняття рішень відповідно до ієрархії. Цим пояснюється архівно-джерелознавчий аспект вивчення проблеми. Останнє дозволяє документально простежити всю динаміку структурних змін.

Слід також підкреслити, що системний підхід згідно з його синтетичним походженням передбачає застосування різних методів дослідження. Так, наприклад, за допомогою використання структурно-функціонального методу можна здійснити моделювання системи, зокрема реконструкцію документального фонду. Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження, моделювання має першочергове

значення. За його допомогою розглядаються ті процеси і явища, що не підлягають безпосередньому вивченню. Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак на основі моделі (концептуальної, вербальної тощо).

Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його настільки, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Метод моделювання має таку структуру:

- 1) постановка завдання;
- 2) визначення аналога;
- 3) створення або вибір моделі;
- 4) розробка конструкту;
- 5) дослідження моделі;
- 6) переведення знань із моделі на оригінал.

Побудована в процесі використання системного аналізу й інституційного підходу модель політичної цензури дозволяє провадити порівняльні дослідження й розглядати цей феномен в інших державних та часових системах. Отримані знання щодо закономірностей виникнення й функціонування різних механізмів політичної цензури допомагають також відрізнити характерні ознаки системи від їх специфічних проявів.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження, нами використовувалися джерелознавчий, архівно-евристичний, філолого-лінгвістичний підходи й методи аналізу сформованої репрезентативної джерельної бази, значна частина якої – втрачена – була відтворена.

Джерельна база являє собою комплекс багатоаспектних і цільових документів, різний характер походження яких обумовив диференційований підхід щодо їх аналізу. У ряді випадків мала місце необхідність поглибленого джерелознавчого аналізу. Зазначимо, що в переважній більшості окремі джерелознавчі характеристики відображають об'єктивну реальність ситуаційно, динамічно, але у своїй сукупності використані джерела

формують комплекс взаємопов'язаних документів, які доповнюють одне одне, що дозволяє розкрити сутність і структуру феномена радянської політичної цензури та цензури друкованих видань. До сьогоднішнього дня спеціальні архівознавчі та джерелознавчі дослідження (наприклад, нових видів специфічних документів цензури) не проводилися, оскільки відсутній був досвід роботи з такими видами джерел. Саме цим обумовлювалася необхідність застосування вказаних методів.

Використання джерелознавчого методу передбачає діяльність дослідника у двох основних напрямках – аналізу та синтезу. Аналіз пов'язаний із визначенням видів, інформативності нових для джерелознавства соціальних джерел. Синтез викликаний необхідністю реконструювати розірвану й спотворену картину, яку можливо відтворити лише завдяки органічно поєднаному дослідженню репресивно-державного та культурно-пресингового механізмів. Основним джерелом цього зв'язку є цензурні документи, що відбивають етапи та механізм прийняття рішень та визначають заборону або дозвіл на публікацію чи іншу форму реалізації твору. Розкриття етапів і механізмів спрямовано, перш за все, на можливе виявлення умов та обставин створення джерел, а також на відображення їх оригінального тексту, у чому й полягає метод джерелознавчого дослідження цензурного втручання у творчий процес.

Досить суттєвими є також текстологічні методи роботи, що допомагають встановити авторство того чи іншого джерела. Так, наприклад, у ході аналізу адміністративних документів, а також вивчення текстів творів важливим методологічним завданням виступає з'ясування авторства, що паралельно вирішує питання про оригінальність і достовірність джерела. Зробити це можна шляхом застосування історико-біографічного методу, оскільки ідентифікувати джерело, попередньо не вивчивши біографію, фахову-освітню підготовку та ідеологічні погляди автора досить проблематично. Зважаючи на те, що інформація про справжніх авторів-укладачів досить часто прихована за високими регаліями, встановити їх

імена можливо лише на основі додаткового дослідження внутрішньої управлінської діяльності певної інституції. Зазвичай текстову базу для документів узагальнюючого характеру – довідок, звітів, записок – готували керівники профільних структурних підрозділів. Однак слід вказати на те, що деякі з них містять спеціальні авторські позначки. Утім, незалежно від анонімності великої частини джерел, зокрема адміністративного цензурного апарату, завдяки філолого-лінгвістичному аналізу стає можливим чітко виділити стиль викладу окремих керівних осіб. Директивні та організаційно-розпорядчі партійні й державні документи відрізняє те, що завдяки різного роду приміткам, резолюціям, вони надають додаткові відомості про внутрішні відносини номенклатури, містять дані щодо подальшої долі важливих джерел.

Текстологічні методи дослідження допомагають вирішити питання, пов'язані із встановленням характеристик документа, а саме:

- з'ясувати кількість редакцій (якщо є варіанти);
- визначити час написання джерела;
- встановити місце його створення;
- простежити ступінь оригінальності тексту;
- виділити змістовні параметри;
- розкрити особливості тексту;
- виявити варіанти змін тощо.

Найбільш важливими ці фактори виступають у процесі відновлення пропусків, зроблених цензурою чи письменником із певних ідеологічних міркувань.

Порівняння та співставлення варіантів документів, що виникли в процесі ідеологічного редагування та рецензування, сприяють розумінню як подальших намірів автора, так і опосередкованих механізмів прояву цензури й самоцензури. Із цього приводу стає зрозумілою односторонність висвітлення проблеми в певних працях, позбавлених аналізу цензурних джерел. Тому використання окресленої методики в спеціальних дослідженнях робить їх

більш ефективними, оскільки дає можливість розглянути історичні процеси набагато глибше.

До результатів роботи слід віднести запроваджені дослідницькі методи, що показали переваги комплексного аналізу, ґрунтованого на системному підході. Саме комплексне поєднання фізично розрізнених цензурних, партійних, державних і громадських джерел дозволяє в нашій роботі отримати інформаційно достовірний результат. Названий синтетичний метод, що передбачає розробку основи класифікації архівних фондів, видовий джерелознавчий аналіз є достатньо ефективним для провадження комплексних історичних досліджень. Сукупність наявного комплексу джерел допомагає в цілому відтворити величезний культурний масив творів друку, що був вилучений із відкритого обігу.

У нашому дослідженні застосовується також кількісно-якісний метод бібліографічного аналізу. Означений метод дозволяє здійснити дослідження документів за тематичними, хронологічними та типо-видовими критеріями та умовно класифікувати їх. Ця методика безпосередньо запроваджена з метою відображення напрямів розвитку цензури творів друку на етапі 1985 – 1990 рр., а саме, вона ґрунтується на аналізі українознавчого наповнення проскрипційного бібліографічного покажчика 1988 р. видання – “Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки”, підготовленого Головлітом, до якого ввійшли неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, опубліковані переважно на терені СРСР протягом 1917 – 1960 рр. Оскільки у посібнику зустрічаються й українські видання періоду 1917 – 1925 рр., нами було проведено їх тематичний аналіз, що дало змогу проілюструвати зворотний характер політичної цензури на останньому етапі її життєдіяльності.

Означений метод використовується також із метою сукупного аналізу наповнення зведених проскрипційних бібліографічних посібників, підготовлених Головлітом УРСР, що дало можливість констатувати: загальне число заборонених органами цензури творів друку (вилучених із наукового

обігу та відправлених на зберігання до бібліотечних спецфондів або цілеспрямовано знищених) приблизно дорівнює половині всієї кількості друкованої продукції, виданої в Україні упродовж радянської доби, що свідчить про факт духовного геноциду українського народу з боку комуністичного режиму.

У роботі застосовується й загальнонауковий метод інформаційного підходу, сутність якого полягає в тому, що під час вивчення будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі чи суспільстві, перш за все виявляються найтипівіші для нього інформаційні аспекти. Вельми плідним інформаційний підхід є в дослідженні взаємовідносин людини й суспільства в контексті функціонування радянської цензури. Як фундаментальна методологія він відіграє центральну роль, зважаючи на те, що саме рівнем циркулюючої в суспільстві інформації визначається одна з базових його категорій – соціальний розвиток. Інформаційний принцип дозволяє також виявити загальні тенденції зростання обсягів інформації; з'ясувати ступінь її доступності та ефективності використання; вирішити проблему інформатизації суспільства; простежити закономірності розвитку інформаційної техніки й технології; висвітлити особливості становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання. Такий підхід дає можливість обґрунтувати документальну, інформаційну та когнітивну парадигму дослідження. Так, скажімо, інформаційний підхід був домінуючим у процесі аналітико-синтетичної обробки матеріалів, оскільки допоміг визначити рівень інформативності нових для джерелознавства соціальних джерел. Окреслений фактор сприяв також розробці методики історіографічного аналізу, наприклад, проблеми обмеження доступу до інформації та створення спецхову як однієї з його форм.

Варто підкреслити, що інформаційний підхід має великі евристичні можливості щодо вивчення специфіки інформаційних потоків (наприклад, масивів спецфондів) та інформаційних потреб досліджуваної предметної

галузі через знання законів, функцій, властивостей, методів і засобів інформації як змісту повідомлень чи засобу соціальної комунікації (документальної) і із цього приводу є досить перспективним у його подальшому використанні.

Зважаючи на специфіку нашої роботи, що передбачає розгляд проблеми в контексті міжгалузевих дисциплін, виключної важливості набуває культурологічний підхід. Означений принцип, завдяки широкій палітрі поняття “культура” та пізнавальним властивостям культурології – науки, що вивчає культуру як цілісність, дає можливість розглянути об’єкти та явища як культурологічний феномен.

На основі методики комплексного дослідження теми цей підхід дозволяє універсально проаналізувати репресивно-державний та культурно-пресинговий механізми. Подібний показ проблематики відбиває події й факти, викликані функціонуванням апарату й цензури, і, власне розкриває сутність явища радянської культури, сформованого під впливом цього апарату. У ході органічного поєднання багатьох сторін однієї системи стало можливим реконструювати механізм дії двох її основних учасників. До сих пір кожна із цих сторін традиційно вивчалася у відриві від іншої.

Отже, характеристика методологічних принципів діяльності свідчить про те, що під час вивчення проблеми застосовувалися як загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, так і спеціальні джерелознавчі методи наукового дослідження.

Історіографічний аналіз тематики довів, що проблема цензури друкованих видань в УРСР становить значний інтерес для вітчизняних і зарубіжних дослідників. Радянська історіографія будувалася переважно на обмеженій джерельній базі й розглядала проблеми цензури однобічно із замовчуванням багатьох явищ, пов’язаних із виданням, розповсюдженням та використанням творів друку.

Дослідження сучасних науковців, що ґрунтуються на новій джерельній базі, висвітлюють деякі аспекти, засоби та форми прояву, соціальну

значимість складного історичного явища доби тоталітаризму, яким була цензура в Україні протягом 1919 – 1990 рр. Проте вітчизняна історіографія питання представлена переважно розвідками фрагментарного характеру зі звуженими сюжетами. На основі використання поодиноких узагальнюючих робіт, що відбивають послідовність подій та явищ, також важко скласти реконструктивну картину історії цензури творів друку, що переконує в перспективності подальшої розробки проблематики.

Аналіз джерельної бази засвідчив її репрезентативність для реалізації окреслених у дисертації завдань. Вона характеризується розмаїттям походження джерел та особливостями відображеної інформації. Розпорошеність документів по різних архівосховищах, суттєві лакуни в основних архівних фондах, засекречення значного масиву джерел обумовили необхідність реконструкції всього комплексу документів як принципово важливого методу наукового вивчення теми. Головним результатом застосування джерел є документальне забезпечення дослідження всіх етапів та елементів складного механізму прийняття рішень, включаючи повну ієрархію політичної влади – партійної, державної, суспільної, а також можливість проаналізувати інформаційно-творчий процес зсередини.

Паралельне використання широкого масиву опублікованих матеріалів, інформативних за своїм наповненням, сприяє всебічному розкриттю означеної проблеми та свідчить про повноту сформованої джерельної бази.

На підставі аналізу методики та методології дослідження можна зробити висновок, що найбільш плідними для аналізу політичної цензури творів друку як складного ієрархічного явища є синтетичні методи дослідження.

Превалюючим можна визначити системний підхід, що ґрунтується на поєднанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, а також використанні інформаційних технологій і статистичного аналізу, що, безперечно, надає йому перспективності в контексті здійснення подальших наукових досліджень.

РОЗДІЛ 2

ЦЕНзуРА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

2.1. Сутність та основні поняття цензури творів друку

Питання свободи в отриманні інформації напряду залежить від типу політичної системи суспільства. Як явище комплексне, цензура представляє собою складний комплекс взаємодії різних складових суспільно-політичної системи. Цензура як юридичний термін у нормативних актах України вживається лише один раз. Частина 3 статті 15 Конституції України проголошує: “Цензура заборонена”. Однак чи відповідає це твердження дійсності?

Концептуальні засади державної політики України (як визначено законодавчою базою) в інформаційній сфері формуються, виходячи з національних інтересів країни, збалансовуючи інтереси особистості, суспільства й держави.

Інтереси особистості в інформаційній сфері вимагають забезпечення конституційних прав людини й громадянина на доступ до інформації, використання інформації при незабороненій законом діяльності в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку особи, а також захист інформації персонального характеру та захист від інформації, що завдає шкоди особистості.

Інтереси суспільства в інформаційному середовищі полягають у забезпеченні інтересів особистості, зміцненні демократії, створенні правової соціальної держави, досягненні та підтриманні суспільної злагоди, духовного оновлення.

Інтереси держави в інформаційному просторі полягають у створенні умов для динамічного розвитку національної інформаційної інфраструктури, забезпеченні конституційних прав людини й громадянина щодо отримання й використання інформації; для підтримання конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності України; політичної, економічної,

соціальної стабільності, гарантії законності й правопорядку, розвитку рівноправного й взаємовигідного міжнародного співробітництва; організації інформаційної безпеки.

Усе це є приводом замислитися над перспективами розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого передусім необхідно розробити національну концепцію та стратегію, визначити потреби й можливості щодо масового використання інформаційних технологій в українському суспільстві, аби зберегти національну, інтелектуальну, культурну та мовну самобутність; забезпечити необхідну законодавчо-правову базу для істинної реалізації свободи слова. Адже саме наявністю останнього критерію визначається рівень демократизованості держави.

Оскільки, як вказувалося раніше, цензура в тій чи іншій формі існує в будь-якому суспільстві, вона безпосередньо відображається на повноті та характері інформаційно-комунікативних процесів.

Об'єктивні витоки цензури завжди полягали в діапазоні та обсязі соціальної інформації, що циркулює в суспільстві, та рівні її доступності для аудиторії. Як правило, не вся вона обнародується, бо частина її становить таємницю, наявність якої вже є об'єктивною причиною функціонування цензури та її гарантом на майбутнє.

Суб'єктивними витоками цензури стають суперечності та конфлікти процесу спілкування між людьми, самого соціального середовища. Зіткнення різних інтересів та потреб призводить до критики поглядів, точок зору, позицій і т. п., їх заперечення, до міграції людей, їх депортації, незадоволення, що доходить іноді до революційного вибуху й т. ін. Усе це ставить проблему обмеження слова, з тим, щоб суспільство могло розвиватися та одночасно бути керованим. Оскільки інформація – один із найважливіших інструментів управління суспільством, різні режими по-різному вирішують проблему доступу аудиторії до неї, у зв'язку із чим постає питання обмеження свободи слова.

Сама семантика слова “цензура” не є чітко поясненою; під неї можна підвести різні процеси, оскільки елементи регламентації в комунікативній сфері існували й існують. Сутність полягає в її характері та ступені інтенсивності. Під цим терміном розуміється практично будь-яке втручання в процес створення й поширення тексту.

Термін “цензура” широко використаний також у класичному психоаналізі З. Фрейда для позначення механізму, який контролює лише те, що вже піддалося чищенню іншої цензури – тієї, що стоїть на межі перетворення образів несвідомого в слова свідомості. У процесі розробки своєї теорії вчений запозичив згаданий термін із реального життя. Відкритий ним психічний механізм він назвав цензурою, пояснюючи в одному зі своїх листів 1897 р. походження терміна тим, що так називається “недосконалий інструмент царського режиму, який перешкоджає проникненню далеких західних ідей”. На практиці метафізична цензура З. Фрейда на радянському ґрунті перетворилася на цензуру політичну [48].

Спеціаліст у галузі радянської цензури А. Блюм указує на велике розмаїття значення цього слова, починаючи з автоцензури (синоніми – самоцензура, внутрішня цензура, внутрішній редактор, внутрішній цензор), закінчуючи цензурою видавництв, редакцій періодичних видань та інших каналів комунікації, що проводять ту або іншу політику; цензуру суспільної думки, що засуджує певні тексти з моральних або так званих “політкоректних” міркувань; “бібліотечну”, “книготорговельну”, “педагогічну” цензуру й т. п., аж до “сімейної”. Оскільки в силу багаторічної традиції цензура відігравала лиховісну роль в історії людства, це слово майже завжди викликало негативну реакцію.

Історично в цензури до 1917 р. склалися конкретні традиції, були вироблені різноманітні види й форми, спрямовані на охорону основ держави, її інститутів, обмеження свободи слова й доступу до різного роду інформації, придушення інакодумства й т. п.

Радянська цензура, якої довгий час офіційно немовби не існувало, увібрала в себе цей накопичений у минулому досвід разом із його позитивом і негативом, а також виробила якісно нові власні форми та методи контролю. Хоча “Велика радянська енциклопедія” (видання 1957 р.) демонструє принципово інший ракурс бачення цензури, а саме:

“Цензура в СРСР має абсолютно інший характер, ніж у буржуазних державах. Вона є органом соціалістичної держави, її діяльність спрямована на охорону військової та державної таємниці в друці, а також на запобігання публікації матеріалів, які можуть зашкодити інтересам трудящих” [134, с. 6].

В іншому випуску енциклопедії наряду зі згадкою про гарантоване Конституцією СРСР право свободи друку, сором’язливо уточнювалося, що “державний контроль встановлено для того, щоб не дозволити опублікування у відкритій пресі й розповсюдження засобами масової інформації відомостей, що можуть заподіяти шкоду інтересам трудящих” [425, с. 158].

Радянська історична енциклопедія (видання 1974 р.) у своїй довідці про комуністичну цензуру взагалі не згадує. Слово “цензура” тоді вживалося тільки по відношенню до царської Росії та капіталістичних країн. У багатьох предметних покажчиках спостерігається та ж тенденція (наявні рубрики “Царська цензура”, “Буржуазна цензура”). Склалася парадоксальна ситуація: комуністична цензура панувала, але офіційно її ніби не існувало, проте в країні до останнього моменту життєдіяльності інститутів цензури видавалися цензурні директиви та здійснювався процес цензурування творів друку.

У політичному словнику 1987 р. видання цензура (лат. *censura* – суворе судження, вимоглива критика) визначається як “система державного нагляду (контролю) за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, радіо- і телевізійних передач” [312, с. 838]. Указується, що цензура за своїм характером може бути загальною, військовою тощо.

Принагідно зауважимо, що, за основними документами Головліту, під цензурою в СРСР розумівся контроль офіційної влади за змістом, виданням

та розповсюдженням друкованої продукції, змістом сценічних, кіно-, фототворів, творів образотворчого мистецтва, радіо-, телепередач, а також приватного листування з метою запобігти поширенню небажаних і шкідливих відомостей [425].

Подібні трактування цензури в радянському дусі лише частково відповідали реальній картині, оскільки функції радянської цензури були набагато ширшими.

А ось кілька визначень цього явища вже в пострадянський період. Політологічний словник 1993 р. дає пояснення терміна “цензура” як “обмежувальних заходів по відношенню до свободи друку, а також установ (інституцій), які впроваджують у життя ці заходи” [314].

У “Великій енциклопедії” 2006 р. видання з позицій сьогодення наводиться таке визначення згаданої дефініції:

“Цензура – контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ і поширенням друкованої продукції, змістом п’єс, кінофототворів, радіо – і телевізійних передач, а іноді й приватного листування, для того щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних вищими інстанціями небажаними чи шкідливими. Розподіляється на попередню й наступну.

Попередня цензура передбачає необхідність одержання дозволу на випуск у світ книг, постановку п’єс і т. п.; наступна цензура полягає в оцінці вже опублікованих видань, поставлених п’єс і т. п. і прийнятті обмежувальних чи заборонних заходів у відношенні до тих, хто порушують встановлені вимоги. У всіх сучасних демократичних державах існує наступна (каральна) цензура, тобто залучення до відповідальності за поширення в засобах інформації наклепницьких відомостей (штраф, конфіскація й заборона видань, арешт тиражу й т.п.)” [52, с. 512].

Багатоаспектний характер цензури, складний механізм її впливу на увесь спектр суспільного та культурного життя, зокрема, на сферу

друкованого слова обумовили необхідність уточнень ряду понять та термінів, пов'язаних із процесом отримання інформації.

Інформаційні потоки, що циркулюють у суспільстві, регулюють діяльність цензури. Російський дослідник цензури юрист М. Федотов надає їй таке визначення:

“Цензура – родове поняття. Воно охоплює різні види й форми контролю офіційної влади за змістом масової інформації, що виходить у світ та розповсюджується, з метою недопущення або обмеження розповсюдження ідей та відомостей, які визнаються цією владою небажаними чи шкідливими. Контроль здійснюється залежно від виду засобів масової інформації (друк, телебачення, радіоповідомлення, кінематограф). Необхідно розрізняти цензуру, що накладає заборону на обнародування відомостей означеного роду, і цензуру, що втручається у творчий процес” [134, с. 4].

Британська енциклопедія твердить, що цензура – це “виправлення, заборона або замовчування промов та писань, які несуть загрозу для загального блага. Певною мірою вона спостерігається на всіх рівнях влади, але на сьогодні особливого значення набуває її зв'язок з урядом та нормами права” [271, с. 49].

Американський учений Майкл Скемел так формулює багатохарактерне явище цензури:

“Цензура практично означає систематичний контроль діяльності одного, декількох або всіх засобів інформації за допомогою заходів конституційного, адміністративного, фінансового або насильницького характеру, які здійснюються або за прямою вказівкою державної влади чи правлячої групи, або ж за їх сприянням. Цензура може супроводжуватися насильством або обминати його; вона може бути всебічною або обмеженою; може бути пов'язаною або не пов'язаною із пропагандою. Однак, як мені здається, для того, щоб визначити чи є в країні цензура, необхідно враховувати саму систематичність контролю над висловлюванням думок, а також свідомий характер такого контролю з боку держави” [271, с. 47].

Як “систему контролю за суспільною думкою та інтелектуальним життям” розглядає радянську політичну цензуру відомий український історик Ю. Шаповал, виділяючи в ній характерні форми попереднього та наступного контролю, а саме:

“Попередній контроль передбачав те, що саме Головліт видавав дозвіл на випуск у світ книжок, періодичних видань, затвердження редакційних колегій: відповідальних редакторів, відкриття видавництв і затвердження їх редакцій, складання орієнтовного плану видавничої продукції (із визначенням обсягу й процента літератури по окремим жанрам і для окремих груп споживачів) тощо.

Наступний контроль полягав в оцінці вже надрукованих праць, творів мистецтва, що побачили світ, і застосування заходів заборонного характеру щодо тих, які порушували відповідні інструкції” [425, с. 162 – 163].

Досить чітко визначення форм та методів обмеження духовних надбань суспільства дає також російський дослідник М. Зеленов, який виділяє серед них:

- 1) попередню цензуру (попередній перегляд книг):
  - редактором або цензором, які роблять у тексті певні зміни;
  - посадовцем, який дає дозвіл на вихід твору у світ.
- 2) каральну цензуру:
  - наступний контроль над розповсюдженням друкованої продукції (заборона ввозу та вивозу);
  - заборона та вилучення із книгообміну (направлення літератури на зберігання до спецхову);
  - заборона та знищення творів друку (здача в макулатуру, на перероблення) [148].

Дослідник М. Федотов вводить поняття системи тотальної цензури, що мала такий ієрархічний порядок:

- 1) авторська “самоцензура”;

2) редакторський контроль (у видавництвах та органах друку) – згодом він перебрав на себе функції власне цензурних головлітівських інстанцій: на частині останніх залишився переважно контроль за дотриманням збереження державної таємниці;

3) попередній контроль органів Головліту;

4) наступний контроль Головліту – на рівні версток і перевірки видань, що вийшли у світ;

5) наступний контроль органів ДПУ, ОДПУ, НКВС, КДБ – на рівні опублікованих матеріалів;

6) контроль ідеологічних відділів ЦК і обкомів партії – як правило, у режимі наступного, але часом і попереднього перегляду (органи Головліту в “сумнівних” випадках надсилали рукописи й верстки до відділів пропаганди й агітації партійних інстанцій) [143].

Проте подібне розуміння цензури, обмежене її функціями, є занадто вузьким. З того приводу слід вказати на доречність застосування дослідницею Т. Горяєвою більш масштабного поняття “цензурного режиму”, який формується в суспільстві незалежно від факту існування установ, що здійснюють цензурний контроль та за наявності ряду умов незалежно від влади. Саме цензурний режим і забезпечує людині ступінь свободи слова й друку в будь-якому суспільстві [93].

Досить популярними є принаймні дві точки зору щодо розуміння явища цензури. Перший підхід полягає в баченні цензури як контрольно-заборонної машини, що включає різні форми й методи впливу й пресингу. Це так званий державницький підхід, оскільки цензура розглядається на рівні складової частини держави. Прибічники цієї концепції відносять цензуру до політичної й ідеологічної сфери, розмежовуючи цензуру державну й самоцензуру.

Представники другого напрямку – суспільного – не зводять цензуру до діяльності тільки державних структур, розглядаючи її як безпосередню частину суспільства. Ці вчені дотримуються тієї точки зору, що зводити

цензуру до функцій конкретних установ не можна, оскільки цензура – встановлений режим суспільства, що регулює права людини, свободу слова й друку.

Яскравим представником першого напрямку є російський учений А. Блюм. Проілюструємо його концепцію характерним твердженням:

“Під цензурою в точному значенні слова варто розуміти систематичний, цілеспрямований і всеосяжний контроль, установлений державою (в країнах зі світським режимом) або офіційною церквою (у теократичних державах) над діяльністю засобів інформації за допомогою особливих заходів більш-менш насильницького характеру.

Неодмінною умовою існування цензури є окрема система адміністративних установ (цензурних комітетів, інституцій, і т. п.), необхідних для реалізації вказаного вище призначення. Інакше кажучи, про цензуру в точному розумінні слова можна говорити лише тоді, коли існує “контора”, що за соціологічними законами (так званим “другим законом Пітера”) сама народжує собі роботу, заявляючи тим про необхідність власного існування.

Адміністративні структури, створені на певний час і для конкретних цілей, мають містичну здатність до самозбереження. Інші значення самого слова “цензура” носять умовний, метафоричний характер. Через брак особливого терміна, що позначає всі відтінки послідовного стиснення слова, можна говорити про більш-менш тверде обмеження свободи висловлень, регулювання й тиск на ЗМІ з боку різних структур, а головне – маніпулювання ними” [48, с. 14].

Розуміння цензури як частини суспільства склалося в західній історичній науці, що характеризує другий напрям. У визначення меж поняття “радянська цензура” суттєве уточнення внесла Маріанна Текс Чолдін, яка ввела термінологічну дефініцію “всецензура” [410]. Відсутність законодавчої й правової бази в радянському суспільстві призвела до того, що будь-який твір міг бути оголошений ідеологічно шкідливим. Термін “радянська

цензура” значно ширше політико-ідеологічних форм контролю партійно-державної системи, оскільки їх методи та засоби реалізації були значно різноманітнішими. Тому більш тотожним дефініції “політична цензура” в її історичній радянській інтерпретації вбачається поняття “всецензура”. Під останнім терміном мається на увазі монополізація всіх сфер духовного та культурного життя суспільства на тлі репресивного викорінення будь-яких форм інакодумства (тоталітарна модель суспільства). Частиною такої владної системи виступає державна культурна політика. Політика є регулятивно-контрольною та організаційною зоною влади, що включає в себе такі складові, як ідеологія, економіка, церква та інші інститути суспільства.

У 1973 р. подібна точка зору була висловлена в збірнику матеріалів “Радянська цензура”, підготовленому Мартином Дьюхірстом та Робертом Фаррелом [440]. Однак варто зазначити, що цей підхід більш превалював у працях не західних дослідників, а колишніх радянських громадян-дисидентів.

Така тенденція в розвитку історіографії знайшла продовження, про що свідчить монографія Пауля Ротта “Совінформ. Сутність зв’язку та інформаційна політика Радянського Союзу”, де цензура розуміється як будь-який засіб обмеження свободи думки [450]. Це обмеження може бути з боку будь-якого владного керівництва – державного й партійного, а також реалізовуватися конкретною особою, яка має повноваження втручатися у творчий процес. Це свого роду протиставлення державної та партійної цензури.

У площині означеного напрямку співіснують різні уявлення про місце цензури в суспільстві. Так, наприклад, російська дослідниця Є. Генієва визначає цензуру не лише як державне, а набагато ширше суспільне явище, що базується на конкретному підґрунті. Зважаючи на те, що цензура існує всюди, у будь-яких суспільствах, як тільки з’являється суспільство, одночасно формується й система заборон. І, на думку вченої, суспільство не може існувати без певних обмежень [410].

Загалом цензура може розглядатися як явище, процес або конкретно-історичний самостійний акт. Цензура виступає частиною й держави, і суспільства, а також окремим соціальним феноменом.

Цензура в будь-якому суспільстві здійснюється цензорами. Цензори (за енциклопедичним виданням) – давньоримські посадові особи, обов'язком яких було здійснення цензу, для чого вони обиралися на строк не більший за півтора року. Два цензори, які здійснювали майновий перепис (ценз), здавали державне майно в оренду, установлювали, згідно із сенатським рішенням, бюджет і призначали нових сенаторів, виключали із сенату недостойних, рішення яких були безапеляційні, але мали прийматися обома сторонами. Ніхто не міг бути двічі за своє життя обраним на цензорську посаду [52].

З метою більш чіткого розуміння поняття цензури слід включити в нього визначення:

- 1) суб'єкта (спеціальних суспільних, державних і партійних інститутів, однією з функцій яких є обмеження інформації);
- 2) об'єкта (різноманітних форм, у яких подається інформація, що підлягає обмеженню);
- 3) діяльності з обмеження інформації, тобто застосування набору методів, засобів, інструментів з обмеження інформації;
- 4) результатів означеної діяльності;
- 5) причин, цілей, завдань і наслідків цієї діяльності в процесі взаємодії суб'єкта й об'єкта.

Отже, складова частина політичної сфери у вигляді сукупності партійно-державних інститутів, що реалізують на практиці ідею обмеження інформації, називається цензурною системою.

Відносини суб'єктів і об'єктів входять у поняття діяльності, у тому числі політичної. Тому організаційні та регулятивно-контрольні заходи окремого інституту або частин цензурної системи, спрямовані на обмеження інформації, називаються цензурною політикою.

Цензура є результатом діяльності цензурної системи або окремих соціальних і політичних інститутів, спрямованої на обмеження інформації та усвідомлення й вираження ними в тій чи іншій формі мети обмеження інформації або її свободи.

Наслідком діяльності виступає підготовка та введення в дію ряду специфічних цензурних матеріалів. Так, наприклад, характерними цензурними виданнями можна вважати проскрипційні (перелікові) списки (покажчики). Проскрипції – (лат. *proscriptio*) – у Давньому Римі списки осіб, оголошених поза законом, позбавлених майна та тих, хто підлягали переслідуванню [360]. У СРСР такі матеріали широко використовувалися для масових розправ із політичними опонентами та були зорієнтовані на обмеження небажаної інформації.

Цензура, зокрема, може розумітися як функція соціальної (політичної) системи, якщо обмеження інформації усвідомлено як ідея й метод збереження та зміцнення існуючої системи суспільних відносин.

Для аналізу цензури як суспільного й політичного явища слід уточнити ряд категорій. На думку М. Зеленова, ключовими поняттями тут виступають: суб'єкт, види, рід, форми, принципи та типи цензури [148]. Отже, варто перейти до безпосереднього розгляду згаданих понять, а саме:

1) Суб'єкт цензури (на основі визначення інституту цензури).

За суб'єктивною ознакою цензура розподіляється на: партійну, державну, суспільну, церковну. Так, скажімо, цензура церковна – система нагляду за друкованими виданнями, театральними постановами, кінопродукцією з боку церкви, що передбачає виявлення фактів порушення церковних канонів та застосування відповідних санкцій (аж до відлучення від церкви).

2) Види цензури (на базі виділення функцій, цілей і результатів впливу на ті чи інші сфери суспільних відносин).

Наприклад, під цензурою духовною виступає система нагляду за творами друку з боку церкви із правом заборони їх випуску у світ. Види

цензури можуть декларуватися, усвідомлюватися чи не усвідомлюватися об'єктом. Так, наприклад, обмеження партійної інформації та вилучення й знищення творів класиків марксизму-ленінізму є вид цензури, який ніколи не планувався, проте це результат цензури, що обмежує все без винятку. Обмеження Головлітом свого кадрового складу, а апаратом ЦК функцій Головліту, обмеження складу спецсовів і т. п. є функціями цензури.

3) Рід цензури (із характеристикою за ознаками службового призначення).

Цензура може бути публічною, відомчою, особовою (самоцензура). Серед різновидів публічної цензури можна виокремити політичну, військову, музичну, літературно-художню, образотворчу, наукову, релігійну тощо. Відомча радянська цензура виникла з моменту жовтневого перевороту та передбачала здійснення кожним відомством (наприклад, НКО) власної цензури щодо своїх документів.

4) Форми цензури (на основі показу структур, що закріпили результати цензурного впливу).

Формами цензури можуть бути спецсов (уособив соціальні аспекти обмеження доступу до інформації), бібліотечні й архівні чистки (форма контролю за розповсюдженням творів друку). Попередній і наступний контроль (каральна цензура) також є формами цензури.

5) Принципи цензури (виявлення основних закономірностей цензурної діяльності організацій та осіб).

Ці принципи, зважаючи на їх постійну зміну впродовж різних історичних періодів еволюції політичної цензури, характеризуються у край протилежними тенденціями, як от:

- законність-надзаконність;
- відкритість-таємність;
- ефективність-неефективність;
- державність-суспільність;
- об'єктивність-суб'єктивність тощо.

б) Типи цензури (із виокремленням напрямів їх виявлення).

Залежно від типів цензура розподіляється на відкриту (пов'язана із введенням у дію директивних матеріалів, що забороняють публікацію або оприлюднення інформації) та приховану (передбачає застосування методів залякування як попередження щодо небажаного розголошення певних відомостей), коли певним особам шляхом загроз забороняють висловлювати власну точку зору або підтримувати певні ідеї [148].

Таким чином, будучи важливим елементом тоталітарної системи, цензура виконує контрольні-заборонні, поліцейські та маніпулятивні функції, спрямовані на керівництво як суспільством, так і окремими громадянами. У державі поліцейського типу, функції цензурного контролю співпадають та перегукуються з функціями репресивних органів, що знаходить свій вияв у порушенні прав і свобод членів суспільства. Найкращим доказом джерел і мотивів походження цього явища може бути політична цензура, яка забезпечує стабільність будь-якого типу влади.

Політична цензура відіграє основну роль на початку системотворення при формуванні та ефективній підтримці політичної системи суспільства. У свою чергу, політична система суспільства виступає як чітко організована сукупність політичних інститутів, процесів, відношень, підпорядкованих тим ідеологічним і культурним нормам і традиціям, що характерні для конкретного типу держави й суспільства. Політична ж цензура включає інституційні та позаінституційні відношення. З огляду на те цілком слушним вбачається твердження Т. Горяєвої, що саме позаінституційність політичної цензури визначає наповнення цього поняття та його межі, які набагато ширші меж власне поняття цензури, що має конкретні й традиційно окреслені функції, завдання та державні органи їх реалізації [93].

Отже, на підставі попереднього термінологічного аналізу можна визначити політичну цензуру як систему дій та заходів (структурних і позаструктурних), орієнтованих на забезпечення інтересів влади за

допомогою використання методів і засобів (як законодавчо закріплених, так і надзаконних).

Політика ж виступає організаційною та контрольно-регулятивною зоною влади, що включає такі складові, як економіка, ідеологія тощо. Причому, ідеологія є визначальною частиною в усіх сферах державного й суспільного життя – від законодавчої бази до засобів масової інформації й пропаганди, включаючи культуру, мистецтво, освіту, що створює простір чи система просторів, які досить часто можуть і не співпадати. Тобто, якщо в системах демократичного типу ідеологічне втручання в культурно-освітні процеси відбувається на мінімальному рівні або зовсім відсутнє, то в тоталітарних державах ідеологічний контроль духовної сфери – закономірне явище.

Згідно з особливостями політичного режиму, що склався в країні після 1917 р. (злиття партії та держави, пресинг комуністичної ідеології), політична цензура радянського типу включала діяльність партійних і радянських органів із керівництва й контролю за всіма без винятку сферами суспільного життя з використанням усіх існуючих форм впливу на інформаційно-творчий процес. Таким чином, політична цензура є частиною політичної системи в контексті історичного досвіду суспільства, що суттєво впливає на визначення особливостей поведінки всіх учасників культурного та політичного процесу.

Система тотального ідеологічного пресингу в СРСР примушувала кожного редактора, завліту, адміністратора здійснювати цензорські функції, що були складовою частиною єдиної ієрархічної системи політичної цензури, яка переважно сформувалася протягом 1930-х рр. Із часом поступово відшліфовувався механізм всеохоплюючого нагляду за друкованим словом. Як зауважує дослідник радянської цензури А. Блюм, ця складна багатоступенева структура нараховувала п'ять умовних рівнів контролю [48].

У ході цензурування будь-який текст традиційно зазнавав суттєвих змін або взагалі не з'являвся. Подальша еволюція політичної цензури

обумовила оформлення системи у своєрідну ієрархічну піраміду, яку сформували такі рівні:

1) Рівень самоцензури (синоніми – автоцензура, внутрішня цензура, внутрішній редактор, внутрішній цензор).

Під самоцензурою розуміємо певне самообмеження під час створення тексту, коли автор керувався певними табу, що накладалися державою, суспільством, особливостями читацької аудиторії або власними моральними принципами.

Внутрішня цензура виступала певним механізмом застереження від цензури зовнішньої. Вона існувала завжди, але стосовно до специфіки радянського періоду виявлялася в прагненні автора вгадати майбутні коливання ідеологічного маятника, передбачити політичні, естетичні та інші зауваження, які може зустріти його рукопис під час проходження по офіційних контролюючих інстанціях (партійних, державних, цензурних тощо). Згодом самоцензура стала основним регулятором літературного та будь-якого іншого творчого процесу, а також необхідною умовою для опублікування твору.

Починаючи з 1930-х рр. вона стала підсвідомо реалізовуватися переважною більшістю авторів, що безпосередньо було пов'язане з насаджуванням атмосфери страху, породженого наслідками масових репресій. Стан хронічної невпевненості негативним образом позначився на творчому процесі. Відбулося своєрідне злиття внутрішньої та зовнішньої форм цензурного контролю, що примушувало авторів ураховувати офіційні ідеологічні віяння та потім співставляти їх із параметрами власної самооцінки.

Гіпертрофовані форми хронічної самоцензури призводили до того, що письменник починав повторюватися, втрачав оригінальність мислення, керуючись намаганнями дотримуватись запропонованих шаблонів. Часом, у своєму бажанні будь-якими способами опублікувати працю, автор ставав деградуючою особистістю. Так, деякі письменники змогли перебудувати

свою творчість, пристосуватись до кон'юнктури, ціною за що виявилася втрата індивідуальності художнього стилю.

Однак за умов тотального нагляду, перлюстрації поштових і телеграфних повідомлень та прослуховування телефонних розмов природною формою захисту від цензурного вторгнення в приватне життя стала самоцензура, як один із проявів деформації громадянського суспільства.

Протягом радянської доби вказаний рід цензури зазнав активного поширення, оскільки торкнувся переважної частини творчої інтелігенції. Так, перед будь-яким митцем у процесі діяльності поставала дилема: укласти договір із владою задля можливості опублікуватися чи писати “у стіл”, або використовувати нелегальну трибуну самвидавчих часописів, що, звісно, було дуже небезпечно.

Подібну нетерпимість до цензурних вимог відчували й мільйони радянських громадян, яким не приходилося щоденно стикатися у своїй професійній діяльності із проявами цензури. Однак усі вони усвідомлювали, яку дозовану та спотворену інформацію одержували з офіційних каналів. Не випадково в радянському суспільстві значне розповсюдження дістало прослуховування західних радіостанцій, читання підпільної літератури, що свідчило про явну кризу влади.

У цивілізованому ж суспільстві самоцензура має зовсім інші функції, що регулюють відносини між джерелами інформації, засобами її розповсюдження та одержувачами. Вона виступає врівноважуючим механізмом між обома сторонами комунікативного процесу, що дозволяє на основі етичних і естетичних норм, правової бази реалізовувати свої професійні обов'язки та задовольняти інформаційні потреби. Зрозуміло, що це можливо лише в демократичному суспільстві з високою правовою культурою та розвинутою суспільною думкою. У зарубіжній практиці існують різні форми обмеження або диференціації продукції, що надходить на інформаційний ринок країни.

2) Рівень редакторської політичної цензури.

Вказаний вид контролю реалізовувався співробітниками видавництв, журналів, газет, теле-радіо-кіностудій, театрів тощо. За часів СРСР редактор для письменника був чи не найбільшою загрозою. Керівники видавництв, які призначалися із числа партійних працівників і редактори-висуванці піддавали тексти твердому ідеологічному виправленню, нітрохи не уступаючи в цьому власне цензурним інстанціям, а часом і перевершуючи їх у своїй завзятості.

На цьому ж етапі визначальну роль відігравали керівники й функціонери так званих “творчих спілок” – письменників, композиторів, художників і т.п., які здійснювали контроль за підвідомчими видавництвами, редакціями журналів, виставками тощо. На межі 1950-х рр. редактори, як правило, уже підміняли цензорів, залишаючи їм переважно контроль за дотриманням пунктів “Військово-економічного переліку закритих відомостей”.

Серед редакторів зустрічалося чимало талановитих, небайдужих людей, які намагалися протистояти ідеологічному й політичному диктату. Однак із часом поступово сформувалося покоління радянських редакторів, що виступало разом із цензурою проти автора. Будучи грамотнішими за цензорів, вони становили для письменників ще більшу небезпеку, оскільки звертали увагу на варіанти “прихованого цитування” заборонених текстів і т. ін. Редактори стежили за тим, щоб текст не викликав ніяких паралельних асоціацій.

Починаючи з 1940-х рр., відредагований у такий спосіб текст практично вже не викликав цензурних претензій, за винятком випадкових порушень “військової таємниці”.

Як справедливо відзначає А. Блюм, найсерйозніші застереження редакторів стосувалися підтексту творів, тобто так званої “езопової мови”. У підцензурних радянських умовах читання тексту “між рядків” – уміння виявити прихований, внутрішній, “другий” зміст твору й інтерпретувати його

– було неодмінним і необхідним атрибутом читацької співтворчості. Тому автор логічно звертався до свого читача, розраховуючи на те, що така співтворчість викличе певні асоціації з реаліями радянської дійсності.

Існував ще один вид редакторської цензури, так звана “журнальна”, коли коло авторів-однодумців, манера, стиль викладу, а головне, його “ідеологія” обиралися редакцією. Однак, на відміну від попередніх 1920-х років і наступних історичних віх “відлиги” й “застою”, у період тотального терору така практика унеможлиблювалася, літературні журнали втратили індивідуальність – як стилістичну, так і ідеологічну [48].

3) Рівень контролю Головліту.

Хоча система нагляду за друкованим словом зовсім ним не вичерпувалася, Головліт відігравав принципово важливу роль, оскільки він сам і його місцеві відділення та інстанції виконували всю практичну роботу.

Цензура Головліту знаходилася посередині в ієрархічній системі тотального нагляду за друкованими й почасти усними текстами. Під нею розташовувався авторський і редакторський контроль, над нею – цензурне “решето” у формі настанов Державного політичного управління та партійних органів, що були обов’язковими до виконання. Закономірним наслідком такого поетапного “просіювання” ставала поява цілком стерилізованого тексту, що ідеально вписувався в офіційні канони [48].

Проте без Головліту як державно-адміністративного інституту радянська політична система не могла б ефективно функціонувати. Саме йому було доручено відтинати все, що хоч найменшою мірою суперечило останнім ідеологічним засадам. Зважаючи на те, що загальний ідеологічний контекст занадто часто змінювався, іноді Головліт припускався деяких хиб, оскільки не завжди встигав переорієнтуватися згідно з новими вимогами, наслідком чого ставали партійні догани.

1) Рівень каральної цензури ОДПУ – НКВС – МДБ.

Вказані політичні органи в процесі здійснення каральної цензури спиралися на відділ Політконтролю (пізніше 5-те управління КДБ), що структурно входив до їх складу.

За уточненням А. Блюма, термін “каральна цензура” вживається найчастіше в значенні цензури судової, прийнятої в багатьох демократичних державах, коли жоден твір друку не може бути підданий репресіям інакше, ніж за рішенням суду. У зарубіжній та вітчизняній історичній науці під цим терміном розуміється первісне забарвлення означеного слова, як позасудової розправи та всеохоплюючого спостереження за всім ходом літературного процесу та його результатами у вигляді друкованих видань.

На різних етапах радянської історії роль таких органів неоднакова за своїм спрямуванням. У 1920-ті рр., в ході становлення системи Головліту, вони були, по суті, цензурними установами, що вимагали наступного контролю усіх видань, які вийшли, і перевіряли їх на предмет помилок, що їх припустилися штатні працівники самого Головліту. Деякі видання, дозволені останніми, були згодом конфісковані ОДПУ, і цензорам доводилося неодноразово пояснювати причини подібних недоглядів. Фактично Головліт, що формально перебував у структурі НКО, підпорядковувався не стільки йому, скільки службам держбезпеки, будучи свого роду їхньою філією.

У 1930-ті рр., коли кадри співробітників органів цензури були підібрані, зміцнені перевіреними комуністами та уже виховані відповідним чином, роль політконтролю ОДПУ – НКВС набула іншого характеру. Хоча обидві ці установи завжди працювали разом, між ними, починаючи з 1930-х років, став проводитися перерозподіл сфер впливу й компетенції. Головліт доводив своє право допуску чи заборони до друку будь-якого твору, ким би він не видавався, нехай навіть власне органами держбезпеки. Помітна в цьому сенсі невдала спроба керівництва ГУЛАГу звільнити від попереднього контролю Головліту табірні видання Біломоро-Балтійського комбінату (ББК). Головліт Карельської АРСР не раз звертав увагу на те, що в них (зокрема, у газеті “Перековування”) спостерігається “ідейно-політична невитриманість і

розголошення держтаємниці”, публікуються відомості про кількість в’язнів, причому в замітках, написаних ними самими, ішлося про вошивість у табірних бараках, що спотворювало соціалістичну дійсність [28].

Із цього приводу у вересні 1935 р. начальник карельської цензури повідомляв у Москву уповноваженому по охороні військових таємниць у пресі Інгулову, що табірне керівництво, яке підпорядковувалося НКВС, відмовилося надати Головліту матеріали на попередній контроль (місцева друкарня випускала 6 газет), пославшись на відсутність директив від НКВС. Він вважав, що продукція друкарні повинна піддаватися попередньому контролю нарівні з іншими поліграфічними підприємствами. Відповідь Москви була цілком позитивною: усі видання ББК мали проходити відтепер попередню цензуру Головліту й надсилатися як обов’язковий примірник до Книжкової палати [28].

Не варто, однак, перебільшувати ступеня незалежності цензурного департаменту від органів держбезпеки, хоча сам факт розподілу функцій заперечувати все ж таки не можна. Жоден твір не міг вийти в світ без дозволу першого відомства, як це було в 1920-ті рр., коли ряд партійних видавництв звільнявся від попередньої цензури: треба було, як ми бачимо, спеціальне розпорядження із цього приводу навіть для настільки специфічних, виключно секретних і закритих матеріалів.

Дотримуючись вигляду “законності”, держбезпека стала, починаючи з 1940-х рр. вимагати в Головліту висновки “експертизи” у тих випадках, коли необхідно було довести “факт антирадянської пропаганди” у творах, виявлених під час обшуків, перевезення через кордон і т. п. Судячи з документів, такі висновки Головліт готував, виявляючи згадані “факти” практично в будь-яких виданнях. Він же стежив за тим, щоб жодна згадка про органи цензури не потрапила до друку без відповідної санкції. Така директива була розіслана Головлітом наступного року після його створення – у 1923 р., потім не раз повторювалася в регулярних виданнях “Переліку

відомостей, що не підлягають розголошенню” – аж до останнього, виданого в 1987 р. [48].

Що ж стосується особистої участі органів політичного контролю в нагляді за друкованим словом, то функції їх можна окреслити так:

- профілактична, попереджувальна діяльність;
- підбір та розміщення кадрів;
- очищення бібліотек від “контрреволюційної літератури” і перевірка фондів масових бібліотек;
- участь у здійсненні іноземної цензури, що відала допуском (точніше – недопуском) закордонних друкованих видань у СРСР;
- участь у процесі провадження партійним керівництвом ідеологічної цензури.

Розглянемо сутність профілактичної та попереджувальної функції органів політичного контролю. Отже, Якщо Головліт мав справу з уже написаним текстом, завданням літконтролю було стежити за тим, що могло бути написано, персонально висвітлювати життя всіх радянських письменників, журналістів, нехай навіть найвідданіших режиму. У “профілактичних” цілях створюється агентурна мережа зі штатних, позаштатних (а нерідко й добровільних) помічників, включених до складу творчих спілок, видавництв, редакцій, друкарень, студій та власне органів Головліту. Останні наполягали, з метою “координації роботи”, на тому, щоб ОДПУ регулярно повідомляли про авторів, твори яких не можуть бути видані, незалежно від їх змісту.

Функції з підбору й розміщення кадрів виявлялися в тому, що кожен цензор або редактор, що обіймав більш-менш відповідальну посаду у видавництвах, редакціях газет, журналів і т. п., проходив ретельну перевірку на предмет “ідеологічної й політичної приналежності”. Враховувалося, зрозуміло, його класове походження, особливо якщо воно “приховувалося”, участь в “опозиціях” 1920-х рр. і т. п. У випадках виявлення так званих “цензурних проривів”, покарання винних осіб уже не обмежувалося суто

адміністративними заходами – доганами, зниженням у посаді або звільненням. Іноді справа закінчувалися передачею винуватця “відповідним органам”. Уже в 1931 р. Головліт розіслав по всіх своїх інстанціях таємну депешу, в якій приписувалося “звернути увагу на необхідність посилення й загострення...класової пильності”. Підкреслювалося, що постанови партії й уряду передбачають партійну й кримінальну відповідальність за дозвіл у пресі антирадянських видань або матеріалів, що “спотворюють радянську дійсність”, а також за друк відомостей, які носять секретний характер. Час від часу Головліт розробляв циркуляри, що загрожували й авторам, і цензорам кримінальною відповідальністю. Арештам часом піддавалися не тільки укладачі й коректори, які припустилися “контрреволюційної помилки”, а й цензори, які не звернули на них уваги в процесі допуску до друку [48].

Очищення бібліотек від “контрреволюційної літератури” та перевірка фондів масових бібліотек становили окремий напрям роботи органів ДПУ. Так, до складу кожної “трійки з очищення”, створеної в губерніях і областях, неодмінно входив представник ОДПУ – НКВС, думка якого була вирішальною. Співробітники держбезпеки також регулярно стежили за спецсховами найбільших бібліотек і особливо за правилами допуску до них читачів. У ряді випадків читацькі формуляри спецсховів слугували для них орієнтиром у процесі виявлення вчених з антирадянськими настроями. Причому вибір науковцями книг певної тематики або творів заборонених авторів ставав компроматом для обвинувачення їх у контрреволюційній роботі.

Здійснення іноземної цензури було доручено органам політконтролю, зважаючи на те, що вони вирішували питання допуску чи недопуску ввозу – вивозу зарубіжних видань. До всіх цензорських пунктів, організованих на митницях, Головоштамтах великих міст тощо, через які йшов основний потік закордонної літератури, обов’язково відряджався співробітник держбезпеки, який стежив уже за роботою самих уповноважених Головліту.

Крім того, він ураховував факти більш-менш систематичного надходження “антирадянської” літератури певним особам, якими потім ОДПУ цікавилось в оперативному порядку.

Участь у процесі реалізації партійним керівництвом ідеологічної цензури становила також досить важливу функцію органів політконтролю. Саме держбезпеці належало вирішальне слово, що визначало подальші долі авторів і їхніх творів, а також видавництв, журналів, газет та інших засобів інформації. Настанови відомства підлягали чіткому їх виконанню з боку Головліту.

2) Рівень партійної цензури.

Така цензура передбачала прийняття рішень ідеологічними структурами партії, насамперед відділами й управліннями ЦК, що носили в різні роки різні назви: Агітпроп, Культпроп, Управління пропаганди та агітації, Ідеологічний відділ і т.п. Спочатку вони офіційно не визнавали за собою цензурні функції. Надалі необхідність у такому маскуванні відпала. Звітували ці структури зазвичай секретареві ЦК і члену Політбюро, який опікувався ідеологічною сферою. Саме від них надходили директивні вказівки, що беззаперечно реалізовувалися всіма цензурними й іншими інстанціями, а також команди щодо початку чергової політичної або ідеологічної кампанії.

Якщо Головліт фактично підпорядковувався Агітпропу ЦК, то його місцеві установи – відповідним партійним органам. Так склалася практика регулярного (не рідше трьох разів на місяць) проведення засідань колегій облміськлітів “для обговорення питань принципового характеру” з обов’язковою присутністю на них представників сектора друку обкому й політконтролю ОДПУ – НКВС.

Очоловав верхню сходину цієї структури власне генсек: його вердикт був остаточним. Саме від рішень генсека залежала доля творів письменників, учених та інших авторів, так само як і їхнє життя. Крайніх форм це набуло за диктатури Сталіна, який виявляв великий інтерес до літератури. Досить часто

він міг полемізувати із тим або іншим письменником, наказати “помилювати” їх, хоча й не друкувати творів означених осіб. Так від примхи однієї людини – диктатора залежала не тільки доля книги, але і її автора.

Розглядаючи означені п’ять умовних рівнів контролю, запропоновані А. Блюмом, слід зауважити, що весь процес не зводиться ним до виключно механічного надходження тексту – від автора й вище. На нашу думку, таке бачення структури цензорських інститутів є досить слушним, оскільки на практиці діяльність згаданих установ та інстанцій тісно перепліталася між собою – відокремити їх неможливо. Окрім того, активну участь у тому процесі брали добровільні цензори, які сигналізували до компетентних інстанцій про ідеологічні прорахунки, допущені не тільки авторами й редакторами, але й самими цензорами, та ціла когорта офіційних і не офіційних рецензентів (що, скажімо, було поширено в 1930-х рр.). В авангарді системи контролю зазвичай знаходилися ще й літературні критики, статті яких і за стилістикою, і за змістом майже не відрізнялися від цензурних повідомлень, часом перевершуючи головлітівські рішення. На фоні механізму функціонування системи політичної цензури чітко вирізняються найголовніші ознаки держави тоталітарного типу, що полягали:

- 1) у цілісності всіх структурних компонентів системи;
- 2) взаємозалежності учасників процесу та рівнів ієрархії;
- 3) неможливості розмежувати функції різних галузей ідеологічного нагляду [48].

Специфічний характер цензури в контексті розуміння її як політичного явища (що співвідноситься із завданнями дослідження) вимагає уточнення ряду понять, безпосередньо пов’язаних із цензурною діяльністю. Таким поняттям, скажімо, є таємниця та її різновиди. Таємним прийнято вважати все, що не є явним. Відповідно до існуючих у нашій державі законодавчо-правових норм, не підлягають утаємненню такі відомості:

– про надзвичайні ситуації й катастрофи, що загрожують безпеці та здоров'ю громадян, та їх наслідки, а також стихійні лиха, їх офіційні прогнози й наслідки;

– про стан екології, охорони здоров'я, санітарії, демографії, освіти, культури, сільського господарства, а також злочинності;

– про привілеї, компенсації й пільги, що надаються державою громадянам, посадовим особам, установам, інституціям та організаціям;

– про факти порушення прав і свобод людини й громадянина;

– про розміри золотого запасу й державних валютних резервів країни;

– про стан здоров'я вищих посадових осіб держави;

– про факти порушення законності органами державної влади та їх посадовими особами [120].

Таємниця має такі різновиди:

1) державна таємниця;

2) військова таємниця;

3) комерційна таємниця;

4) недоторканність приватної власності;

5) приватна таємниця;

6) сімейна таємниця;

7) інформація про громадян (персональні дані);

8) таємниця листування, телефонних, поштових, телеграфних та інших повідомлень;

9) професійна таємниця;

10) конфіденційна таємниця;

11) службова, банківська таємниця;

12) таємниця страхування;

13) таємниця зв'язку;

14) таємниця усиновлення;

15) медична, лікарська таємниця;

16) таємниця відомостей про банківські вклади фізичних осіб; дані попереднього слідства;

17) таємниця сповіді; судової наради; наради присяжних засідателів;

18) службова інформація; відомості, передані довірительом у зв'язку з наданням будь-якої юридичної допомоги; інформація в зв'язку зі здійсненням нотаріальних дій (професійної діяльності нотаріуса);

19) таємниця нотаріальних дій;

20) відомості про донора й реципієнта;

21) зміст дискусій та результатів голосування закритої наради Конституційного суду;

22) інформація про наміри замовника архітектурного проекту;

23) комп'ютерна інформація, що охороняється законом; секрети майстерності;

24) будь-яка інша інформація, що охороняється законом [367].

Певне уявлення про збереження на державному рівні інформації приватного характеру дозволяє скласти зарубіжний досвід діяльності в цій сфері. Так, скажімо, 1999 р. Рада міністрів Італії прийняла постанову про нові правила дотримання в архівах секретності відомостей про приватне життя громадян. До поняття “приватне життя” віднесені питання здоров'я, сімейного та сексуального життя, звичок та інших інтимних деталей. Уся ця інформація за законом підлягає зберіганню в таємному режимі протягом 70 років. У Греції навіть існує спеціальний адміністративний орган – “Дата протекшен ауторіті”, який покликаний захистити приватне життя громадян від будь-яких несанкціонованих вторгнень [367].

Отже, державна таємниця – захищені державою відомості в галузі його військової, зовнішньополітичної, економічної, розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, розповсюдження яких може загрожувати країні.

Перелік відомостей, що становлять державну таємницю, – сукупність категорій відомостей, згідно з якими вони зараховуються до державної

таємниці та утаємнюються на основі порядку, встановленого державним законодавством [93].

Так, наприклад, Велика Британія має цілий ряд різноманітних форм контролю над інформацією, до числа яких належить і Комітет по охороні військових таємниць у засобах масової інформації – комітет “Д”. Саме він видає перелік відомостей – “Акт про офіційні таємниці”, розголошення яких може завдати шкоди інтересам національної безпеки й опублікування яких має узгоджуватися із цим комітетом. Згідно з документом офіційна особа, посадовець не має права розголошувати інформацію про діяльність уряду без відповідного на те дозволу. До таємниць занесені, окрім військової інформації, відомості про субсидії на сільське господарство, медична статистика тощо. У 2000 р. Британський парламент також прийняв закон про перлюстрацію електронної пошти, на підставі чого уряду країни дозволено з метою боротьби з організованою злочинністю проглядати електронні листи та перехоплювати повідомлення, що передаються через систему Інтернет.

Персональні дані – зафіксована на матеріальних носіях інформація про конкретну людину, тотожна конкретній особі, що дозволяє ідентифікувати людину прямо чи опосередковано, зокрема, за допомогою посилення на її ідентифікаційний номер або на один із декількох факторів, характерних для її фізичної, психологічної, економічної, культурної або соціальної ідентичності тощо [93].

До персональних даних відносять: біографічні дані, особистісні характеристики, відомості про сімейний стан, освіту, навички, професії, службове положення, фінансовий стан, стан здоров’я та ін.

Режим конфіденційності персональних даних – нормативно встановлені правила, що визначають обмеження доступу, передачу та умови зберігання персональних даних.

Держатель бази персональних даних – органи державної влади, державної влади суб’єктів, місцевого самоуправління, юридичні чи фізичні

особи, які здійснюють роботу з персональними даними на законних підставах.

Робота держателя бази персональних даних – будь-які дії, що виконуються з персональними даними, тобто:

- збір;
- запис;
- накопичення;
- зберігання;
- групування;
- використання;
- передача;
- знищення тощо.

Отримувач персональних даних – фізична або юридична особа, орган державної влади чи місцевого самоуправління, якому розкриваються дані на підставі складеного договору [93].

Будучи складовою частиною комунікативного процесу, цензура використовує також цілий ряд загальноприйнятих термінів, вкладаючи в них своє змістовне наповнення.

Під твором (художнім, публіцистичним, документальним) розуміється результат індивідуальної або колективної авторської творчості, об'єкт цензури.

Інформація – це відомості, поширювані за допомогою різних засобів комунікації (об'єкт цензури).

У свою чергу публікацією є:

- 1) доведення певної інформації до загального відома за допомогою засобів масової інформації;
- 2) видання та інші форми офіційного й неофіційного поширення твору.

Отже, цензуру як явище не можна оцінювати спрощено: з одного боку, цілком негативним процесом є прояв узурпованої форми влади, що використовує цензуру з політичною метою; з іншого, одночасно цензура в її

нормативному прояві (охорона державної, військової, економічної таємниці тощо) виступає елементом управлінської структури суспільства та невід'ємною складовою частиною держави.

2.2. Історичні корені політичної цензури

2.2.1. Світовий досвід цензури рукописного та друкованого слова.

З метою відображення сутності такого соціально-культурного явища, як цензура, слід безпосередньо звернутися до її витоків, що беруть свій початок у давніх цивілізаціях. Те, що сьогодні ми розуміємо під політичною цензурою, виникло тоді, коли одна група людей, у руках яких була зосереджена влада та переважна частина матеріальних ресурсів, з метою утримання їх, нав'язала свою волю іншим.

Цензура – явище давнє, що зафіксовано в сотнях учених трактатів, енциклопедій та словників. Енциклопедичний словник братів Гранат пропонує таку періодизацію історії цензури:

- 1) доба перед виникненням книгодрукування, коли церковна влада та університети мали право здійснювати нагляд за правильністю переписування церковних та юридичних книг;
- 2) доба розквіту місцевої та відомчої цензури;
- 3) доба державно-поліцейської цензури;
- 4) період заміни попередньої цензури – каральною;
- 5) період заміни цензури каральної судовою відповідальністю за злочини друку [134].

Для глибинного розуміння причин виникнення цензури як явища варто звернутися до світової та вітчизняної історії цензури. Отже, розглянемо приклади світової цензурної практики з обмеження рукописного та друкованого слова.

У добу античності йшло становлення та оформлення цензури як обов'язкового атрибута влади.

Перші відомі науці цензурні заборони пов'язують із появою писемності. Упродовж усієї історії людства суспільству що-небудь забороняли знати. Цензори завжди мотивували свою діяльність боротьбою з невір'ям, порнографією, пороками й шкідливими ідеями.

Офіційно задокументований випадок використання цензури датується 605 р. до Р. Х.: цар Іудеї Іоакім наказав спалити книгу пророцтв Ієремії. Можливо, це діяння Іоакіма ознаменувало початок практики самоцензури – біблійні автори після того стали активніше використовувати натяки й замовчування [271].

443 р. до Р. Х. позначився введенням цензорських посад: у магістраті Риму з'являються два нові співробітники – “цензори”. Окрім контролю за виконанням міських замовлень та веденням обліку римських громадян, вони займалися боротьбою проти порушень моральності. Цензори здійснювали також нагляд за наявними творами. Так, праці, що не вкладалися в загальний спектр інтересів правлячої влади, – підлягали знищенню чи загальній забороні, а їх автори – ізоляції від народних мас.

У 399 р. до Р. Х. був зафіксований перший випадок застосування смертної кари як найвищої форми каральної цензури. Грецького філософа Сократа змусили випити отруту, оскільки він цілеспрямовано й послідовно доводив необхідність свободи слова.

За часів правління Августа в Римі знищувалися книги, що пророкували загибель імперії, у правління Нерона – книги, в яких він висміювався.

Початок тотальної цензури припадає на 213 р. до Р. Х. та пов'язаний з обнародуванням імператором Китаю Цінь Ші Хуанді безпрецедентного наказу про знищення всіх наукових книг із медицини, сільського господарства й ворожіння (останнє також уважалося наукою). На підставі цього розпорядження близько 500 вчених було страчено, кілька тисяч репресовано [134, с. 9].

Сумнозвісним фактом руйнування бібліотек охарактеризувався 48 р. до Р. Х. Римський полководець Юлій Цезар із військових міркувань наказав

спалити величезне зібрання античної літератури – Олександрійську бібліотеку (Єгипет), у результаті чого загинуло близько 700 тис. книг. Через 400 років відновлену бібліотеку було зруйновано згідно з едиктом римського імператора Феодосія (християнський правитель наказав спалити бібліотеку, тому що в ній зберігалися праці язичницьких авторів). Ще через три століття бібліотека була знищена втретє й востаннє, стосовно до наказу халіфа Омара, який заявив:

“Якщо ці книжки суперечать Корану, значить, вони шкідливі. Якщо ці книжки є про те ж саме, що й Коран – значить, вони не потрібні” [213].

Церковнослужителі також з давніх часів вважали своїм обов’язком піддавати цензурі, забороняти й знищувати неугідні їм богословські, наукові й літературні праці. Першим відомим художнім твором, знищеним церковнослужителями, стала поема “Талія” ересіарха Арія, віддана вогню за рішенням Нікейського собору в 325 р.

У 405 р. папа Інокентій I склав перший список єретичних писань, що підлягали знищенню. Які ж книги заборонялися церквою “у цілому”, тобто без видачі на те спеціального в кожному окремому випадку дозволу. Їх перераховував канон 1399 р.:

- 1) Усі тексти Святого письма, складені не католиками.
- 2) Книги будь-якого автора, що захищали єресь і розкол, або прагнули в будь-який спосіб зруйнувати самі основи віри.
- 3) Роботи, спеціально спрямовані проти церкви або християнських звичаїв.
- 4) Праці всіх не католиків, присвячені питанням релігії, якщо не було зазначено, що в них немає нічого суперечливого католицькій вірі.
- 5) Брошури, в яких говорилося про нові бачення, явища, пророцтва, чудеса, або які пропагували нових святих без дотримання правил щодо їх канонізації.
- 6) Твори, що заперечували або висміювали будь-який католицький догмат; захищали помилкові твердження, засуджені папським престолом;

піддавали сумніву авторитет божественного культу; прагнули підірвати церковну дисципліну; навмисне ображали церковну ієрархію, клір або церкву.

7) Роботи, що популяризували будь-які марновірства, чаклунство, ворожіння, пророкування, магію, виклик духів тощо.

8) Праці, що проголошували законними дуель, самогубство, розлучення і які доводили, що масонство і йому подібні організації не тільки не шкідливі, але й корисні для церкви й громадянського суспільства.

9) Порнографічні твори.

10) Літургійні книги, апробовані папським престолом, якщо в них були певні зміни.

11) Тексти, що поширювали апокрифічні, заборонені або скасовані індульгенції.

12) Будь-якого роду зображення Христа, діви Марії, ангелів, святих, якщо вони не відповідали духу й настановам церкви [213].

Канонічний кодекс забороняв користуватися “відлученими” книгами всім віруючим і церковнослужителям, за винятком кардиналів, єпископів та інших вищих церковних чинів, без окремого на те дозволу відповідної церковної влади. Ті особи, які отримали добро на користування творами, зобов’язувалися не передавати їх у “треті руки”.

Досвід оформлення попередньої цензури належить папі Сіксту IV, який повелів у 1471 р. щоб жодна книга не друкувалася без попереднього розгляду служителями церкви.

За часів Середньовіччя духовенство реалізовувало активний нагляд за книгорозповсюдженням. Уже 4 січня 1486 р. в Європі з’явилася перша цензорська установа – Цензурна комісія. Про заборону книг безпосередньо свідчить “опікунська ухвала” архієпископа Бертольда (Майнц, Німеччина). Згідно з документом наукові, природничі та художні твори заборонялося роздавати та продавати “до друку та після друку, якщо до випуску у світ не будуть мати відкритого дозволу від люб’язних нам світліших і чемних

докторів і магістрів, а саме від Йоганна Бертрама Наумбургського (стосується богослов'я), від Олександра Дідриха в законопізнанні, від Феодоріка де Мешеда в лікарській науці, від Андрія Ейлера в словесності” [134, с. 6].

Наприкінці ухвали йшлося про міри покарання щодо тих, хто порушить правила:

“Якщо хто сією нашою ухвальною постановою знехтує або всупереч ній надасть пораду, допомогу й сприяння, то тим накличе на себе прокляття, а також, крім того, позбавлений буде тих книг, і сплатить сто золотих гульденів пені в нашу казну” [134, с. 7].

Основоположником духовної цензури вважається папа Геласій (499 р.), якому належить досвід укладання першого покажчика заборонених книг “*Index librorum proxiatorum*” (існує дотепер). До цього посібника було внесено перелік книг та імен авторів, заборонених для ознайомлення. Наслідком здійснення папської цензури стала не тільки ліквідація самих творів, але і їх авторів [183].

Переслідування крамольної літератури в середні віки не становило серйозної проблеми, оскільки грамотних людей було досить мало. Але з виникненням друкарства завдання відразу ускладнилося. Саме з появою друкарства починає складатися система цензури: попередня (на стадії перевірки рукописів, призначених до тиражування) і наступна (після виходу книги із друку – з метою обмеження її поширення, а найчастіше – повного знищення всіх примірників, що вийшли).

Друкарство швидко поширилося, сприяючи росту грамотності. З 1448 р. по 1500 р. у 246 містах Європи з'явилося 1099 друкарень, що випустили у світ за цей період 40 тис. назв книг тиражем у 12 млн. примірників [213].

Друкований верстат став гострим знаряддям у руках супротивників папства – гуманістів епохи Відродження, протестантів, учених. Католицькі ієрархи тим часом намагалися обмежити потік друкованої продукції шляхом створення потужного механізму цензурних заборон. З того приводу

духовенством заборонялося друкувати будь-що без попереднього схвалення уповноваженими інквізиторами. Першим оголосив про введення попередньої цензури на книги в 1471 р. папа Сікст IV.

На 1501 р. припадає перший випадок обмеження друку. Папа Олександр VI видав буллу про заборону книговидання. Так католицька церква намагалася боротися проти еретиків-вільнодумців. Папа вважав, що переписувачів книг, більшість з яких були освічені монахи, значно легше контролювати, ніж мирян [213].

Широковідомим фактом боротьби церковної цензури з наукою позначився 1512 р. Польський учений Миколай Копернік опублікував працю “Коментарі”, в якій довів, що Земля обертається навколо Сонця. У 1616 р. книга була занесена до чергового папського індексу. Астроному Галілео Галілею (якому приписують авторство знаменитої фрази “І все ж таки вона обертається!”) інквізиція, зокрема, інкримінувала читання забороненої роботи Коперніка. Книга самого Галілея “Діалоги” перебувала в папському індексі до 1822 р. [213].

У 1546 р. відбувся перший судовий процес над видавцем – французьким гуманістом Е. Частці, визнаним винним у виданні й поширенні еретичних писань (сам він був повішений, а книги його спалені).

Папа Лев X (1513 – 1521) домігся від V Лютеранського (XVIII Всесвітнього) собору, до якого він звернувся із цього приводу з буллою “*Inter Sollicitudines*”, схвалення попередньої цензури друкованих творів та її поширення на увесь християнський світ, доручивши здійснення цього місцевим єпископам. Ще раніше попередня цензура на вимогу церкви була уведена в Іспанії.

У 1535 р. за наказом французького короля Франциска I теологи Сорбонни склали список заборонених книг, видання, поширення й читання яких загрожувало винним особам відлученням від церкви, тюремним ув'язненням і навіть спаленням. Про те, який розмах прийняло у Франції переслідування церквою й королівською владою небажаної літератури,

говорить той факт, що в 1660 – 1756 рр. до Бастилії потрапили 869 авторів, типографів, видавців і книгопродавців [134].

Подібну практику узяв на озброєння іспанський король Карл V, за вказівкою якого в 1546 р. богослови Лувенського університету склали індекс заборонених книг, запозичений іспанською інквізицією. Означений покажчик неодноразово перевидавався нею з відповідними доповненнями й змінами, незалежно від римського. Власний перелік забороненої літератури згодом обнародувала й португальська інквізиція.

З виданням римського індексу в 1559 р. цензура всіх творів, що виходили в католицьких країнах, була зосереджена в руках папської інквізиції. Павло IV взагалі заборонив друк будь-яких книг у папських володіннях без попередньої цензури інквізиції. Він зобов'язав продавців книг повідомляти про всі одержувані ними новинки й заборонив торгувати ними без спеціального на те дозволу “святого” судилища. Інквізитори піддавали періодичним перевіркам не тільки книжкові крамниці, а й бібліотеки. Вилучені ними твори урочисто спалювалися.

У I половині XVI ст. всевладдя інквізиції призвело до знищення серії видань. З'явилися перші проскрипційні списки “авторів, які викликають сумніви та їх книг” (середина XVI ст. — Венеція, Флоренція, Мелан). У цей же час Тридентський собор ухвалив періодично випускати у світ “Індекс заборонених книг”, що виходив із середини 1559 р. до середини XX ст. (до нього були включені у свій час твори Р. Декарта, Ф. Бекона, Б. Спінози та інших філософів).

1571 р. папа Пій V, який обіймав при Павлові IV пост великого інквізитора, започаткував спеціальну Конгрегацію індексу, що перетворилася на справжній департамент цензури католицької церкви. Конгрегація мала й судові функції та могла накладати на авторів церковні покарання аж до відлучення від церкви.

З XVI ст. розпочався поступовий перехід цензури до світської влади. У 1637 р. англійський уряд опублікував ряд законів, що обмежували права книговидавців і книгопродавців.

1643 р. ознаменував собою запровадження Британським парламентом директиви під назвою “Акт ліцензування”, який регулював правила надання та скасування книговидавничих ліцензій. Це викликало появу знаменитої “Ареопаги-Тики” Д. Мільтона – промови про свободу друку перед англійським парламентом (1644 р.). Відомий англійський поет вимагав: “Дайте мені свободу знати!” В одному зі своїх творів він наголосив:

“Вбити гарну книгу – те ж саме, що вбити гарну людину. Той, хто вбиває людину, убиває розумне творіння, подібне Божому, але той, хто знищує гарну книгу, убиває самий розум, справжню, істинну подобу Божу...” [134, с. 11].

Книги Мільтона були спалені 1660 р., а сам поет – посаджений у в’язницю.

Інші країни також обмежили свободу друку рядом декретів, що викликало (починаючи з XVII ст.) цілу хвилю видавничих містифікацій (вигадані місця й роки видань, псевдоніми й т.п.).

Перший приклад використання політичної цензури після публікації матеріалу в періодиці датується 1735 р., коли американський журналіст Джон Зенгер розмістив у журналі “New York Weekly Journal” статтю з критикою губернатора Нью-Йорка, за що останній наказав арештувати критика [213].

В епоху Просвітництва починається завзята й послідовна боротьба за “права книги” й автора. У 1789 р. положення щодо законодавчого захисту свободи слова було внесене до Конституції Французької республіки. Французькі просвітителі оголосили ідеї незалежності преси та зібрань, але за період Французької революції яacobінські цензори швидко перейшли від попередніх декларацій до терору [183].

Протилежні судження із приводу цензури висловлювалися в німецькій класичній філософії, одні представники якої обстоювали принципи особистої

свободи своїх поглядів, а інші вважали обов'язковим поліцейський контроль за всіма формами суспільної діяльності.

Революційні події кінця XVIII ст. – поч. XIX ст. в Європі призвели до лібералізації цензурних упереджень. Особливо прикметним є запровадження першої поправки до Конституції США. Усе XIX ст. проходило в контексті боротьби за скасування попередньої цензури й заміну її каральною, тобто судовою. У багатьох країнах по-різному поступово здійснювалася така заміна, що призвела в результаті до відносно повної незалежності від офіційної влади книжкової справи, журналістики та інших засобів масової комунікації.

Наступне свідчення політичного контролю припадає на 1842 р., протягом якого молодий німецький журналіст Карл Маркс опублікував у Швейцарії статтю “Замітки про останню прусську інструкцію щодо цензури”. Він виступив запеклим захисником свободи слова й друку. За іронією долі, усі комуністичні режими, ідеологічною базою яких стали роботи Маркса, відзначилися жорстокішою цензурою. Сам Маркс, напевно, є автором, який найбільше постраждав від цензури (особливо завзято його цензурували в так званих капіталістичних країнах) [213].

1856 р. охарактеризувався рядом цензурних заборон творів письменників. Так, скажімо, цензурні утиски спіткав Гюстав Флобер і його роман “Мадам Боварі”, що у Франції став бестселером і сьогодні вважається одним із найкращих зразків роману XIX ст.

Цензура забороняла також твори Оскара Уайльда, Марка Твена (який зазнав гонінь за відомий дитячий твір “Пригоди Гекльберрі Фінна”), Теодора Драйзера, Ернеста Гемінгуея, Олдоса Гакслі, Сінклера Льюїса, Бертрана Рассела, Генрі Міллера, Джеймса Джойса тощо.

1861 р. уперше у світі офіційно було запроваджено військову цензуру. Її заснувало Міністерство Оборони США (“Північні Штати”) на початку Громадянської війни. Журналістам заборонили публікувати інформацію, що могла бути корисною для Конфедерації США (“Південні Штати”). Особам,

які порушували заборону, загрожували суворі покарання, аж до закриття газети й арешту [213].

Необхідно відзначити, що до 1861 р. військова цензура також неофіційно існувала у всіх арміях світу, але газети не виходили великими тиражами, і телеграфу ще не було винайдено. Основні положення чинних директив Міністерства оборони США сьогодні використовують усі держави, які вводять військову цензуру.

II половина XIX – XX ст. охарактеризувалася наступом духовної цензури на комунізм і науковий прогрес. Щоб упоратися зі своїм завданням, ватиканська цензура була змушена “раціоналізувати” роботу. Із цією метою церква ще в XIX ст. прийняла два види заборони: “у цілому” (наприклад, усі книги проти релігії й т. п.) і “зокрема”, тобто деякі твори тих чи інших авторів, або все творче надбання (*opera omnia*) того або іншого письменника.

У XX ст. ватиканська інквізиція стала “відлучати” в основному небажані для неї праці авторів-католиків, причому найбільш відомі їх видання, що здобули популярність серед віруючих. В індексі немає, скажімо, Ч. Дарвіна й багатьох інших натуралістів, праці яких спростовували догмати церкви, тому що заборона їх уважалася зрозумілою сама по собі.

Церква засудила комунізм і соціалізм. Усі книги, що пропагували й захищали означені вчення, були заборонені “у цілому”. Це пояснює, чому в папському індексі відсутні твори Маркса, Енгельса, Леніна та інших революціонерів, а також радянських авторів [124].

У 1908 р. папа Пій X позбавив Конгрегацію індексу судових функцій, а 5 березня 1917 р. папа Бенедикт VI декретом (“*Alloquentes*”) об’єднав Конгрегацію індексу заборонених творів із Конгрегацією “священного” судилища (інквізицією), де вона діяла під вивіскою Цензурного департаменту. У 1966 р. під впливом II Ватиканського всесвітнього собору Ватикан, нарешті, припинив видання індексу. Останній випуск його побачив світ 1948 р. З XVI по XX ст. включно вийшло 32 видання списку заборонених праць. У XVI ст. випущено чотири видання (1559, 1590, 1593, 1596); у XVII

ст. – три (1632, 1665, 1681); у XVIII ст. – сім (1704, 1711, 1716, 1744, 1758, 1786, 1787); у XIX ст. – шість (1819, 1835, 1841, 1877, 1881, 1887); за I половину XX ст. – дванадцять (1900, 1901, 1907, 1911, 1917, 1922, 1924, 1929, 1930, 1938, 1940, 1948) [124].

Як бачимо, найбільш “плідними” у роботі Конгрегації індексу були XVIII і XX ст. Рекорди належать останньому сторіччю, а з 1917 по 1948 рр. вийшло вісім видань, тобто більше, ніж за все активне XVIII ст. В останнім виданні списку фігурують близько 4 тис. окремих книг і десятки авторів, усі твори яких заборонені. Гідними цієї високої честі виявилися Оноре де Бальзак, Джордано Бруно, Вольтер, Томас Гоббс, Гольбах, Д’аламбер, Рене Декарт, Денні Дідро, Еміль Золя, Жан Лафонтен, Х. А. Льоренте, Жан Мельє, Морелі, Ернест Ренан, Жан Жак Руссо, Бенедикт Спіноза, Жорж Санд, Давид Юм. Заборонені окремі твори Френсіса Бекона, П’єра Бейля, Генріха Гейне, Гельвеція, Віктора Гюго, Еммануїла Канта, Етьєна Кабе, М. Ж. Кондорсе, Віктора Консидерана, Ламеттрі, Джона Локка, Мармонтеля, Адама Міцкевича, Мірабо, М. Монтеня, Ж. Монтеск’є, Паскаля, Прудона, Л. Ранці, Рейналя, Робіне, Стендаля, Флобера та багатьох інших видатних мислителів, письменників, учених [90].

Індекс був досить діючою зброєю церковної цензури проти всього прогресивного. Однак у XIX ст. і особливо в XX ст. він утратив свою колишню силу й значення настільки, що Ватикан перестав рекламувати його, і навіть не допускав у відкритий продаж. Таким чином, сам індекс заборонених видань перетворився на заборонену книгу. Бути включеним до нього стало відмінною рекламою для сучасного автора, і багато діячів навіть пишалися тим, що їхні твори потрапили до Ватиканського списку заборонених праць.

У 1917 р. папа Бенедикт XV ухвалив також канонічний кодекс католицької церкви. Канонічний кодекс – верховний закон католицької церкви, за невиконання статей якого віруючим загрожувало відлучення від церкви. У кодексі (розділ XXIII, канони 1384 – 1405) були сформульовані

основні положення, якими керувалася церква, піддаючи цензурі неугодні твори. Отже, заборонялося:

1) видавати без попередньої церковної цензури будь-які твори авторів, “священні книги” і коментарі до них; праці з теології, церковної історії, канонічного права, інших релігійних і моральних дисциплін, і “взагалі...друковану продукцію, що має безпосереднє відношення до релігії або до благочестивих звичаїв”, а також ...“священні зображення”;

2) передруковувати без окремого на те дозволу постанови римських конгрегацій, молитовники, Біблію місцевими мовами;

3) читати заборонені книги [90].

Навпаки, усіляко віталися доноси місцевій духовній владі або безпосередньо у Ватикан про вихід у світ “шкідливих” праць. Слід зауважити, що згаданий документ діяв аж до 1984 р.

Завоюванням цензури протягом ХХ ст. стало те, що в демократичних державах була встановлена кримінальна відповідальність (судова) для винних у поширенні дифамації – “наклепницьких відомостей, що ганьблять особистість” (штраф, рідше – конфіскація видання).

Жорсткість ідеологічного контролю в ХХ ст. спостерігалася в країнах із тоталітарними (Німеччина, Італія, Іспанія і Японія періоду фашизму) і диктаторськими режимами (країни Азії, Африки, Північної Америки).

1911 р. позначився широкомасштабною акцією видавничої цензури. Американський магнат Херст був відомим власником чималих земельних ділянок у Мексиці, над якими нависла загроза конфіскації. Тоді Херст дав команду почати пропагандистську кампанію з метою примусити США оголосити війну Мексиці. Газети Херста публікували матеріали про те, як сотні тисяч озброєних мексиканських солдат марширують до кордонів США для знищення всього живого. Єдина газета, що ризикнула перевірити декларації Херста – “Chicago Tribune” – відрядила до Мехіко свого репортера, який на місці побачив, що ніяких приготувань до війни з північним сусідом не велося. Репортер написав серію кореспонденцій, що

викривали брехню газети Херста, але половину з них так і не зміг опублікувати [213].

1925 р. ознаменувався першим судовим процесом у справі використання цензури в шкільній освіті. Учитель Дон Скопс був звинувачений чиновниками штату Теннессі (США) у викладанні богохульних теорій на основі використання заборонених праць Чарльза Дарвіна про походження видів.

На 1935 р. припадають масові факти знищення творів друку за “національною ознакою”. Німецькі нацисти почали цілеспрямоване винищення книг авторів, які не належали до “арійської раси”. Разом із тим знищувалися й ідеологічно шкідливі видання, написані арійцями.

1937 – 1938 рр. залишилися в історії прикладом цензурування, здійсненим спільними зусиллями великих об’єднань приватних підприємців. Так, у 1937 р. американський лікар Клер Стрейт, проаналізувавши статистику автомобільних аварій, дійшов до висновку, що основною причиною величезної кількості каліцтв і смертей є недбалість виробників автомобілів. Вони не звертали увагу на безпеку водіїв і пасажирів. Однак усі спроби лікаря опублікувати висновки свого дослідження були марними – автомагнати США заблокували всі публікації. Правоту Клера Стрейта було підтверджено лише через десятиліття: автомобілісти зобов’язали обладнувати автомобілі ременями, подушками безпеки, амортизаторами, а також випробовувати їх [213].

1963 р. позначився тотальною цензурою та замовчуванням результатів відкритого кримінального розслідування. Пресі так і не вдалося одержати доступ до матеріалів так званої “комісії Уоррена”, що розслідувала вбивство президента США Роберта Кеннеді. До сьогодні переважна частина документів про загибель Кеннеді залишається недоступною для громадськості.

Перший у сучасній історії випадок винесення смертного вироку за літературний твір припадає на 1988 р. Англійський письменник, виходець із

Пакистану Салман Русді опублікував книгу “Сатанинські вірші”. Ісламські організації оголосили її богохульною й блюзнірською. У 1989 р. духовний лідер Ірану Аятола Хомейні заявив, що письменник має бути вбитий. Через три місяці після винесення вироку Хомейні помер, але в 1994 р. лідери Ірану офіційно підтвердили, що смертний вирок Русді залишається в силі. До цього часу Русді живе під охороною спецслужб, а книжкові магазини, що продають його книгу, наражаються на тиск ісламських екстремістів. “Справа Русді” – найбільш відомий випадок цензури ісламістів [213].

2005 р. також охарактеризувався фактом ісламістського контролю, пов’язаного з вимогою заборони тиражу датської газети “Юлландс-постен”, на шпальтах якої з’явилися карикатури, присвячені пророку Мухамеду. Протягом 2006 – 2007 рр. французька газета “Шарлі Ебдо” передрукувала скандально відомі датські карикатури. За опублікування трьох карикатур на пророка, одна з яких належала художнику журналу, головному редактору загрожувало півроку ув’язнення й 22 тисячі євро штрафу. Однак йому вдалося запобігти покарання. Суд постановив, що малюнки захищені законом про свободу самовираження й не завдають шкоди ісламу. Цей приклад наслідувала щоденна газета “Франс-суар”. Проте її володар не зустрів схвально рішення головного редактора Жака Лефранка із приводу перепублікації карикатур. На фоні активних протестів багаточисельної спільноти французьких мусульман він звільнив Лефранка й приніс публічні вибачення за його дії.

Отже, історичний світовий досвід становлення та розвитку політичної цензури доводить, що цей феномен виник задовго до початку діяльності перших цензорських установ і тому є багатограним і складним явищем.

2.2.2. Цензурні обмеження інтелектуальних надбань українського народу у вітчизняній історії.

Одразу після прийняття християнства цензуру було введено й у Київській Русі. З появою рукописних книг релігійного характеру, що надходили до фондів монастирських бібліотек із Болгарії та Візантії, у полі

зору духовенства знаходилися процеси їх написання, перекладу та розповсюдження.

Візантійські богослови займалися підготовкою списків літератури, забороненої для широкого користування. Надійшовши до Київської Русі, ці переліки отримали назви списків “істинних” і “ложних” книг. До списків “ложних” творів відносилася література, що підлягала забороні для бібліотечного користування, а до переліків “істинних” книг зараховувалися праці, схвалені церквою до прочитання. До “ложної” літератури відносилися апокрифи. І це не випадково, бо саме ці книги вміщували різного роду практичні поради щодо розуміння природних явищ [183].

Згодом, у IX ст. ці списки було внесено не лише в “Ізборник” Святослава й “Тактикон” Никона Черногорця, а й у перший слов’янський покажчик, що ввійшов до “Погодинського Номоканона” – збірника статутного типу.

Починаючи з 1280 р. духовенство включало “Списки апокрифічних творів” у “Корнічу” та “Церковний устав” – правничі збірники своєрідних законів церковної та громадянської влади, спираючись на які духовенство контролювало соціальний розвиток суспільства. Монастирські бібліотеки в ході обслуговування читачів орієнтувалися, у першу чергу, на відповідність творів спискам “істинних” книг, хоча й збирали та зберігали всі рукописні тексти [183].

Виникнення друкарства сприяло утвердженню цензури на рівні церкви та держави, які намагалися здобути владні переваги над книгодрукуванням.

Характерно, що в Російській імперії в XVIII ст. духовна цензура вже підсилювалася державною. Розглядаючи основні етапи еволюції ідеологічної цензури, слід підкреслити, що її становлення в Україні мало свої характерні особливості. Ідеться про ті типові властивості цензурної політики, що мали місце за часів царату й безпосередньо вплинули на радянську цензуру. Передусім це знайшло вираження в порушенні національних прав

українського народу через перешкоди діючої влади щодо отримання й розповсюдження інформації.

Заборона української літератури на державницькому рівні почалася за період правління Петра I. Так, відомим циркуляром від 5 жовтня 1720 р. приписувалося:

“В Киево – Печерской и Черниговской типографии вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать...дабы никакой розни и особенного наречия во оных не было” [359, с. 5].

Треба зауважити, що цього наказу дотримувалися всі друкарні Східної України, оскільки ними не було видрукувано в світ протягом VIII ст. жодної української книги. Саме станом жорсткого цензурного контролю за книгодрукуванням і заборонаю українського друкованого слова безпосередньо пояснюється той факт, що тогочасна українська література в переважній більшості існувала як рукописна. Через це найпомітніші праці шкільної драматургії, художні твори, козацькі літописи, поезії, філософські розвідки дійшли до нас у рукописній формі.

Значення цензури як всеосяжної системи нагляду за друком і літературою було підтверджене наказами від 15 січня 1783 р. і 16 вересня 1796 р. Названими директивами засновувалися цензурні комісії в ряді міст (Петербург, Москва, Рига, Одеса) і на митницях. У 1800 р. за часів правління Павла I був заборонений ввіз іноземних книг і прийнято рішення про підпорядкування всіх провінційних цензурних комісій центральній петербурзькій. Надалі завдання цензури, організація й порядок діяльності її установ затверджувалися в Росії спеціальними статутами.

Певні цензурні компроміси стали можливими лише у I половині XIX ст., коли “література малоросійською мовою” здобула право видаватися у Москві та Петербурзі. Розгорнувся активний процес утвердження української літератури на основі її самодостатності. Досить скоро українські книги, що передбачалися імперською владою для використання їх на місцевому рівні, заявили про себе гостротою поставлених у них національно-культурних

питань. Висвітлені проблеми аж ніяк не вкладалися в загальний контекст імперської політики. Державна влада відреагувала в II половині XIX ст. посиленням репресій проти духовних надбань українського народу.

З фондів публічних бібліотек почали активно вилучати україномовні видання, в яких ішлося про національну самобутність. За наказом Міністерства духовних справ та народної освіти в 1824 р. було вперше проведено масову “чистку” фондів публічних бібліотек, у результаті чого знищено сотні книг.

Про посилення цензури засвідчило створення Верховного цензурного комітету (1826 р.), що складався з трьох членів – міністрів народної освіти, іноземних і внутрішніх справ. До основних його завдань входив також адміністративний нагляд за комплектуванням фондів публічних бібліотек. Головною метою імперської влади було не допустити поширення серед населення тих видань, зміст яких суперечив державній політиці та ідеології, тому твори, що не відповідали цим вимогам, вилучались та знищувались [183].

Царськими цензорами систематично готувалися докладні циркуляри, що були добре підготовлені на правовому рівні, наприклад:

“Во всех вообще произведениях печати следует не допускать нарушения должного уважения к учению и обрядам христианских исповеданий, охранять неприкосновенность верховной власти и её атрибутов, уважение к особам царствующего дома, непоколебимость основных законов, народную нравственность, честь и домашнюю жизнь каждого.

Цензура обязана отличать благонамеренные суждения и умозрения, основанные на познании Бога, человека и природы, от дерзких и буйственных мудрствований, равно противных истинной вере и истинному разуму. Она должна притом различать творения дидактические и учёные, назначаемые для употребления одних учёных, с книгами, издаваемыми для общенародного употребления.

Не следует допускать к печати сочинений и статей, излагающих вредные учения социализма и коммунизма, клонящиеся к потрясению или ниспровержению существующего порядка и к водворению анархии.

Не допускаются к печати статьи:

1) в которых возбуждается неприязнь и ненависть одного сословия к другому;

2) в которых заключаются оскорбительные насмешки над целыми сословиями или должностями государственной или общественной службы” [95, с. 15].

З 1828 р. відповідно до нового статуту внутрішня та зарубіжна цензура були об'єднані в одному відомстві – Міністерстві народної освіти. Цензор із внутрішньої цензури розглядав поданий рукопис, відзначав місця, що потребували змін, повертав його на доопрацювання авторові та ніс за нього подальшу відповідальність.

Загальний нагляд за діями внутрішньої та зарубіжної цензури здійснювало Головне управління цензури. Воно стежило за точним виконанням статуту. У 1862 р. Головне управління цензури було ліквідоване.

1830 р. цензура в Росії реалізовувалася цензурними комітетами – у Петербурзі, Москві, Вільні, Дерпті, окремими цензорами в Ризі, Одесі, Казані.

Протягом наступних десятиліть структура цензурного відомства неодноразово змінювалася. Реорганізації зазнав, зокрема, комітет у Києві, змінилася структура цензури в Одесі. Особливістю контролю на місцях у II чверті XIX ст. стало поєднання чиновниками обов'язків внутрішньої та іноземної цензури.

За таким принципом був організований 1850 р. Київський цензурний комітет, на який, окрім внутрішньої цензури, покладалися функції з перегляду зарубіжних видань.

На цей період припадає процес посилення національних рухів в Україні та Польщі. У Наддніпрянській Україні активізувалася книговидавнича

діяльність, яку невдовзі перервали жорстокі репресії. Їх ініціатор – міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв – виступив виразником позиції тодішніх російських урядових кіл, стурбованих пронаціональними акціями. 1862 р. розпорядженням Валуєва заборонено недільні школи, декого з українських освітніх діячів заарештовано й вислано до Сибіру.

Таємний обіжник міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р. став докладною цензурною інструкцією для державних органів влади. Ним заборонялося надавати дозвіл на друк духовних та популярних україномовних освітніх книг, закривалася газета “Чернігівський листок”. У відповідь на подання із приводу видання підготовленого П. Морачевським українського перекладу Євангелія міністр заборонив друкувати не тільки цю книгу, але й будь-які книги українською мовою, окрім художньої літератури. Також заборонявся український театр. Адміністративних репресій зазнали відомі українські діячі, серед яких О. Кониський, П. Чубинський, П. Єфименко, В. Лобода, С. Ніс. В інструкції від 30 липня 1863 р., інформуючи міністра освіти про цю заборону, П. Валуєв пояснив своє рішення так:

“Ніякої окремої малоросійської мови не було, нема і не може бути” [39, с. 15].

Особливо цікавим у документі є те, що його автор начебто спирався на побажання самих українців:

“Можливості вживання в школах цього наріччя (тобто, української мови – авт.) не тільки не розв’язані, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі” [270, с. 61].

Інші погляди українців просто не друкували, а ввезення й поширення в Російській імперії непідконтрольної цензури української преси, як, наприклад, львівська газета “Мета”, заборонили.

Валуєвський циркуляр завдав непоправного удару справі українського книговидання, яке починало активно розвиватися. Якщо 1862 р. у Російській імперії вийшло 40 українських праць, то впродовж 1863 р. – 15, а в наступні

роки побачили світ лише окремі твори, зокрема, фольклорні збірки й два різні видання “Кобзаря”, здійснені 1867 р. у Петербурзі Д. Кожанчиковим та І. Лисенковим.

У 1865 р. імперська цензура видала найвищий указ “Про дарування деяких полегшень і зручностей вітчизняному друку”, випущені “Тимчасові правила про цензуру і друк”, що проіснували більше 40 років. При Міністерстві внутрішніх справ було створене Головне керівництво в справах друку, що відало також книготоргівлею, бібліотеками, друкарнями. Згадані документи проголосили скасування попередньої цензури та заміну її каральною. Відтепер цензура розподілялася на внутрішню (світську й духовну) та іноземну. Світська цензура покладалася на цензурні комітети в Петербурзі, Москві, Варшаві й Тифлісі, а також цензорів у Ризі, Митаві, Ревелі, Юр’єві, Києві, Вільні, Одесі та Казані. У губернських містах, де не було цензурних установ, контроль приватних періодичних видань здійснювали губернатори. Зарубіжна цензура дозволяла або забороняла продаж книг та інших видань, що ввозилися з-за кордону. Обов’язком цензури визначалося також спостереження за творами друку, що виходили без відповідних санкцій.

Від попередньої цензури звільнялися періодичні видання в обох столицях, а також усі оригінальні твори обсягом не менш 10 друкованих аркушів і перекладні книги обсягом не менш 20 аркушів. Для окремих видань, звільнених від цензури, “у випадку порушення в них законів”, передбачалося судове переслідування. Для періодичних видань “у випадку поміченого в них шкідливого напрямку” встановлювалося так зване “правило 3 застережень” в адміністративному порядку: у випадку отримання таких попереджень протягом одного року видання закривалося назавжди. Однак уже в 1872 р. судовий порядок був замінений адміністративним: книга могла бути заборонена за рішенням “Комітету 4 міністрів”. У 1865 – 1905 рр. конфісковано й знищено 218 творів, закрито близько 30 періодичних видань [163].

Крім “загальної” цензури, що підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, створюється так звана “бібліотечно-педагогічна” цензура, яку здійснював Окремий відділ Ученого комітету Міністерства народної освіти. Ним періодично складався зразковий каталог книг, допущених в учнівські й безкоштовні народні бібліотеки-читальні. Видання, що не одержали такого грифа, виключалися зі складу масових бібліотек. Крім цього, видавався покажчик книг, не допущених у публічні бібліотеки. Царською цензурою були також підготовлені спеціальні державні документи – “Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними” (1888 р.), “Алфавітні списки творів друку, що забороняється поширювати в публічних бібліотеках” (1894 р.), згідно з якими вводилася чітка регламентація мовного складу фондів публічних бібліотек та наявності у них україномовної книги [183].

Зокрема, вилученню підлягали твори Б. Грінченка, М. Стасюка, С. Черкасенка, А. Шаблієнка, де йшлося про самобутність українського народу. Внаслідок означених акцій українська преса, література фактично опинилися поза законом.

Ще одним цензурним документом, що зумовив крайні дії імперської влади проти українського друкованого слова, став Емський указ 1876 р. Означений циркуляр доволі часто згадується в літературі ще як “закон Юзефовича”. Помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович був одним з ініціаторів указу. Його доповідна записка царському уряду, подана наприкінці 1874 р., характеризувала українофільство як австро-польську інтригу, сенс якої полягав у встановленні “замаскованого соціалізму” і “прихованому зазіханні на державну єдність Росії”. У циркулярі містилася також досить негативна оцінка ряду видань, як, скажімо, “Історії Південно-західного відділу Російського географічного товариства”, праць П. Чубинського, Д. Антоновича, а також видань “Київського телеграфу”. Доповідна записка, підкріплена матеріалами Головного управління в справах друку, обумовила появу цензурного акта 1876 р. Вказаною директивою

приписувалося, зокрема, припинити українофільську пропаганду, поширення україномовної друкованої літератури та ввезення її з-за кордону.

Зупинимось детальніше на змісті окресленого документа, що передбачав такі заходи:

- 1) заборону ввозу видань з-за кордону без дозволу Головного управління в справах друку;
- 2) заборону друку українською мовою оригінальних творів і перекладів (виняток становили історичні пам'ятки й твори письменників, що мали друкуватися російським правописом);
- 3) переведення функцій по контролю згаданих видань із місцевих комітетів на Головне управління в справах друку;
- 4) заборону сценічних вистав та видання нот українською мовою [163].

Емський акт та наступні директиви зумовили виняткову категоричність і суворість подальшого здійснення царським урядом цензурної політики в Україні. Одночасно із запровадженням Емського указу було закрито Київський відділ географічного товариства, почалося переслідування М. Драгоманова й вчителів-українофілів, усунуено декількох професорів із Київського університету. Зокрема, М. Драгоманова звільнили з посади доцента університету за статтю “О педагогическом значении малорусского языка”. Указ зобов'язував “прийняти як загальне правило”, щоб в Україні призначали вчителями етнічних росіян, а українців посилали до Петербурзького, Казанського та Оренбурзького навчальних округів. У 1876 р. тільки з Київського округу вислали 8 педагогів [163].

Небезпека Емського указу полягала не лише в тексті його пунктів, оскільки посилювалася тим, що цензурна практика завжди виходила за межі регламентуючих документів. Як наслідок, 1877 р. у Російській імперії не видано жодної української книги. З російськомовних текстів викреслювали навіть окремі українські слова. Українську пісню й романс, аби вони

прозвучали зі сцени, доводилося перекладати французькою, а на ювілеї І. Котляревського в Полтаві було заборонено виступи українською мовою.

Безпосередньою реакцією на Емський указ стало заснування М. Драгомановим за дорученням Київської громади Вільної української друкарні в Женеві.

Ці видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль був достатньо дієвим, щоб не допустити їх масового розповсюдження. Дійти до широких кіл читачів могли тільки легальні твори, вихід яких у світ був зведений до мінімуму цензурним режимом. Ставлення імперської влади в центрі й на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови на повноцінний засіб суспільної комунікації. У конкретних випадках дозволи або заборони друкування книг були пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією до цілком авторитарного правління. Більше або менше свавілля цензорів визначалося й неоднаковим тлумаченням ними діючих правил, різними поглядами щодо можливих наслідків упровадження їх у життя. За даними архіву київського окремого цензора, в 1894 р. заборонено друкувати 50 назв, у тому числі кількох оповідань Марка Вовчка, українського перекладу “Зачарованого місця” Гоголя, підготовленого Ц. Білиловським альманаху “Складка”, збірника народних пісень М. Лисенка, окремих творів Л. Глібова, М. Кропивницького, М. Коцюбинського. Упродовж 1903 р. і наступних років не допущено до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книжки про вулкани й фізіологію людини, poradnik для вагітних жінок і молодих матерів. Нестабільність українського книговидання, тривалість періодів застою наочно відображають наявні бібліографічні посібники й каталоги україномовних праць [163].

На початку 1881 р. з обґрунтованими запереченнями проти Емського указу виступили генерал-губернатори київський (М. Чертков) і харківський (Дондуков-Корсаков). Вони зазначили, що подібні крайнощі не придушуть українського слова, а лише спричинять роздратування серед українського суспільства. Їхні міркування підтримав начальник Головного управління в справах друку князь В'яземський. Пропозиції Черткова поставити українське слово в однакові умови з російським хоча й залишилися поза увагою, проте зовсім їх не розглядати уряд уже не міг. Була проведена нова особлива нарада, що внесла доповнення до другого пункту Емського указу – дозвіл друкувати українські словники. Олександр III дав добро також на друк окремих сценічних творів українською мовою, але російським правописом. Формування власне українського театру, як і раніше, заборонялося. На місцеву владу покладался обов'язок контролювати публічне виконання українських пісень, дозволених цензурою. Зокрема, циркуляр 1881 р. вимагав спеціального дозволу губернатора чи генерал-губернатора на проведення кожної окремої вистави. У випадку одержання такого дозволу трупа мала того ж вечора поставити аналогічну “великоруську” виставу. Хоча Емський указ був до певної міри визначальною віхою боротьби Російської імперії з українством, історичним фіналом він не став. Царат діяв послідовно. Того ж 1881 р. було заборонено викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. 1884 р. влада остаточно заборонила українські театральні вистави по всіх губерніях Малоросії, а в 1888 р. цар видав указ про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами. Під нього вже підпадали не лише саме слово “Україна”, але й “Малоросія”. Вважалося, що ніяких відмінностей між різними гілками східних слов'ян немає – є один єдиний російський народ. І щоб це всім було зрозуміло, в 1892 р. заборонили перекладати будь-які твори з російської на українську. Переклад українською мовою лише одного речення з Євангелія мав наслідком для М. Лободовського позбавлення права вчителювати. А 1895 р. Головне

управління в справах друку заборонило видавати українською мовою книги для дитячого читання, хоча за змістом вони були цілком “благонадійними” [163].

За умов, коли освітня українська книга переслідувалася особливо нещадно, дедалі більшого поширення набували так звані лубочні видання “для народу” – низькопробні пригодницькі й гумористичні тексти, розповіді про ворожіння, чаклунство, нечисту силу тощо. Малоосвічених читачів приваблював неவிбагливий зміст, який гармоніював із кольоровими крикливими обкладинками багатьох із таких книг. Перевага серед них російськомовних друків пояснювалася й великими фінансовими можливостями російських видавців, і тим, що школи були російськими, а звичка до російської мови виносилася з війська, прищеплювалася практикою адміністративних закладів і церкви.

Протистояти цьому мала масова україномовна книга, за створення й поширення якої взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але щиро віддана народній справі. Так, скажімо, досить плідною на цій ниві була діяльність Б. Грінченка. На пожертвуванні І. Череватенком кошти він розпочав друкування в Чернігові доступних для широких кіл читачів творів красного письменства й освітньої літератури, в яких наукові знання, щоб обійти цензурну заборону, викладалися в художній формі. За вісім років було видано 50 назв, що, з огляду на ті часи, можна розцінювати як чимале досягнення [163].

Імператорською комісією було рекомендовано цілком заборонити ввіз і публікацію українських книг, користування українською мовою на сцені (іншими мовами було перекладено навіть слова українських пісень, що виконувалися в театрі), а також закрити “Київський телеграф” і припинити субсидування галицької газети “Слово”. Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити зі шкільних бібліотек книги,

написані або українською мовою, або ж українофілами, замінити вчителів-українофілів на росіян [359].

Окреслені шовіністичні заходи не могли не викликати серед української інтелігенції акцій протесту, спрямованих проти всіх форм національного гноблення.

Досить докладний проскрипційний список заборонених українських видань склав відомий мистецтвознавець П. Рулін. До нього потрапили найкращі суспільно-політичні, наукові й літературні твори українських авторів, обмежені царською цензурою для загального використання. І це цілком зрозуміло, зважаючи на сміливість висловлених у них національно-патріотичних ідей [289].

З поданих до 1903 р. на розгляд цензури 230 рукописів українських текстів удалося видати близько 80 [163].

Лише революційні події 1905 р. змогли певним чином зняти цензурні заборони. 24 листопада введені в дію “Тимчасові правила”, що стосувалися періодичної преси й замінили попередню цензуру наступною (каральною). Цензурні органи одержали право на арешт окремих номерів періодики з одночасним порушенням судового переслідування, якщо в них виявлялися “ознаки злочинних діянь”. “Тимчасовими правилами” від 26 квітня попередньої цензури були позбавлені й усі неперіодичні видання. Відтепер книги конфісковувалися винятково в судовому порядку, для періодики передбачалася система штрафів, що накладалися адміністрацією. У 1906 – 1916 рр. конфіскації зазнали близько 1000 книг, але більшість з них, особливо виданих за років революції 1905 – 1907 рр., встигли дійти до свого читача до початку порушення карного переслідування. Новими правилами скористалися всі політичні партії, що розгорнули широку видавничу діяльність [359].

Оскільки загальні умови для розвитку національної видавничої справи залишалися не дуже сприятливими, функції центру по друкуванню української книги на тому етапі взяла на себе Галичина, що входила до

складу Австро-Угорщини. У Галичині умови для розвитку української культури на національній основі були незрівнянно сприятливішими, ніж на землях, підвладних Російській державі. Імперія Габсбургів, принаймні, не заперечувала існування українців як окремого народу. Цензурні обмеження були пов'язані, насамперед, зі змістом видань, а не з їхньою мовою. Із впровадженням з 60-х рр. XIX ст. в Австро-Угорщині конституційного ладу, попередню цензуру було скасовано, але прокуратурі надавалося право конфісковувати надруковані тексти з політичних та інших мотивів. Проте існувала можливість легального відстоювання політичних прав українською більшістю населення краю. Чинниками культурного життя стали національні освітні та інші товариства, що суттєво сприяли інтенсифікації національного книговидання.

Усього в 1909 р. на Галичині працювало понад 30 видавництв, а в Східній Україні: у Києві, Полтаві, Одесі та інших містах – 17. Протягом 1798 – 1916 рр. вийшло понад 6 тис. назв книг українською мовою (художніх, наукових, дитячих тощо), у тому числі 2,8 тис. – у Східній Україні та поза її тереном [163].

Між тим, у підімперській Україні 26 січня 1911 р. цензура наклала арешт на “Кобзар” Т. Шевченка, який під редакцією знаного історика-фольклориста В. Доманицького видавався з 1907 р. майже без купюр. А в 1914 р. царат заборонив відзначати й 100-літній ювілей поета. Невдовзі Микола II видав указ про заборону української преси. Як зазначала російська реакційна газета “Киевлянин”, український рух для Росії був небезпечнішим, “ніж усі інші національні рухи, узяті разом” [163].

Протягом 1912 р. затверджено “Нові правила про організацію роботи народних книгозбірень”, які посилювали цензуру щодо українських видань у публічних бібліотеках [213].

Прикладом реалізації антиукраїнської цензурної політики на місцях може бути таємне повідомлення Полтавського губернатора Багговута

міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. про посилення визвольного руху [279].

За свідченням губернатора, “реакційна” пропаганда була спрямована, перш за все, на початкову школу, де сформувався найбільш благодатний ґрунт для сприйняття ідей українського руху й підготовки молоді до розуміння питання “полной обособленности малороссов от великороссов”. Причому зазначалося, що процес викладання досить часто здійснювався “наречием”, “малорусским языком”.

Як фактичний доказ того, Багговут навів ситуацію, що склалася в Лохвицькому повіті, де на загальних зборах Товариства взаємодопомоги вчителів їх учасники 6 грудня 1913 р. одностайно прийняли резолюцію про необхідність викладання виключно українською мовою. Із цього приводу губернатор негайно порушив клопотання перед попечителем Київського навчального округу щодо закриття організації, оскільки побачив із боку педагогів загрозливі наміри:

“1) Доказать разнь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих.

2) Создать украинский язык.

3) Добиться проявления украинской национальной школы” [279, с. 9].

Через небезпеку посилення національного руху дописувач пропонував боротися з ним такими заходами:

1) Залучати на посади вчителів земських початкових шкіл тільки “великоросів”.

2) Призначати директорами та інспекторами народних училищ лише “великоросів”.

3) Звільняти з роботи викладачів, які виявили зацікавленість до українського визвольного руху.

4) Організовувати процес навчання історії Росії в контексті розуміння єдиної неділимої держави, маючи на увазі під поняттям “Україна” – її територіальну окраїну.

5) Звертати увагу на політичні переконання представників сільського духовенства з метою викорінення ідей українофільства.

б) Фінансово підтримувати видання періодичних органів друку, як засобів боротьби з інакодумством [279].

Цими діями, на думку автора, ставало можливим досягти тверджень про те, що “нікогда никакого “украинского” народа не было”, а “современный малорусский язык” – мова “простонародная, не имеющая литературы и будущего” [279, с. 11].

У роки I світової війни (1914 – 1918 рр.) книговидання на українських землях різко зменшилося. У Росії випуск книг українською мовою (за дуже незначними винятками) знову опинився під заборонаю.

Тільки українська революція 1917 – 1919 рр. і проголошення УНР зняли всі обмеження з українських видань. Для ілюстрації останньої думки наведемо такі статистичні дані: 1919 р. в Україні вийшло понад 600 книг українською мовою. Але вказаний підйом змінився скороченням тепер уже радянською владою тиражу українських книг [264].

Характерною ознакою комуністичної цензури, утім, як і її імперської попередниці, стало антинаціональне (протиукраїнське) спрямування. Відмінність радянської цензури полягала у відсутності законності й, звідси повна бездоганність, секретність та розпливчастість дозволених норм. Царська цензура, навпаки, ґрунтувалася на чітких юридичних і правових основах, що законодавчо закріплювалося в численних директивах, а також окремих статутах про пресу й цензуру.

Однак принциповим є те, що ні самодержавна влада Російської імперії, ні тоталітарний режим у СРСР не сприяли розвитку та становленню демократичних засад громадянського суспільства, найважливішою ознакою якого є нетерпимість до будь-яких обмежень права громадян на свободу отримання та розповсюдження інформації. Список філософів, письменників, поетів, які постраждали від комуністичної цензури в колишньому СРСР, нараховує десятки тисяч імен.

Радянська тоталітарна система створила таку контрольну-заборонну машину, що не мала аналогів в історії світової цивілізації: монополія на всі без винятку форми суспільної свідомості підтримувалася не тільки заборонними актами, традиційними для царської цензури. Використовувалися найдосконаліші методи впливу на митців: видавнича та гонорарна політика, державне фінансування, залучення органів держбезпеки тощо. За таких умов тотального переслідування зазнало не тільки друковане слово, а й інші засоби творчого висловлення.

Основним ланцюгом у регулюючому механізмі була КПРС, її керівні центральні й місцеві органи. Зазвичай не тільки стратегічні, а й приватні питання, пов'язані із заборонними заходами по відношенню до цілих напрямів і окремих особистостей, вирішувалися та реалізовувалися саме в партійних кабінетах різного рівня. Головліт виступав лише зброєю в руках ідеологічного замовника – компартії. Існувала добре налагоджена система, елементи якої – КПРС, КДБ, Головліт – були тісно пов'язані між собою. При тому партія керувала та спрямовувала, органи цензури здійснювали багатоярусний контроль, а ОДПУ – НКВС – МДБ – КДБ боролися з підпільним виданням, розповсюдженням і надсилкою забороненої літератури з-за кордону.

Радянська цензура, що ґрунтувалася на ідеології пролетаріату, своєю суттю закріпила повну відсутність правових норм. Це призвело до того, що будь-яке видання могло бути оголошене ідеологічно шкідливим на підставі штучно сфабрикованих мотивацій. Цензори та “компетентні рецензенти”, які залучалися спеціально із цією метою, досягали неможливого, піддаючи критичному аналізу та сумнівам не тільки художню літературу, а й твори класиків марксизму залежно від політичної кон'юнктури моменту.

Перші роки радянської влади охарактеризувалися спробами вищого політичного керівництва країни ввести якісно нові форми цензури та пошуками виконавчих органів, які змогли б взяти на себе функції з контролю творів друку тощо. Одним із головних засобів цензури стало видання певних

циркулярів, розробка спеціальних інструкцій та положень, що визначали головні напрями цензури друкованих видань. Декрети РНК РСФРР “Про друк” (1917 р.) та “Про революційний трибунал друку” (1918 р.) сприяли забороні буржуазних творів антирадянського спрямування. Так було започатковано політичну цензуру видання, розповсюдження та використання друкованої продукції.

Одночасно формувалася й бібліотечна цензура, першими заходами якої можна вважати здійснення націоналізації, реквізиції та конфіскації приватних книгозбірень і бібліотек громадських організацій. Цьому істотно сприяли декрет РНК РСФРР “Про охорону бібліотек та книгозбищ” (1918 р.) та додаток до нього “Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі” (1918 р.), а також постанови Наркомосу УСРР, зокрема “Про реквізицію бібліотек” (1919 р.), в яких ішлося про необхідність застосування насильницьких дій – проведення реквізиції та конфіскації книжкових фондів бібліотек урядовими установами і передачу їх у розпорядження позашкільного відділу відповідного міського чи повітового підрозділу народної освіти [111]. Особлива роль у формуванні радянської бібліотечної цензури належала Надзвичайній військовій цензурі, запровадженій “тимчасово” на період війни. Наркомос УСРР та його бібліотечні секції губернських та повітових відділів позашкільної освіти здійснювали масові чистки книжкових фондів бібліотек від “релігійних, монархічних та лубочних” видань.

Зважаючи на те, що безпосередньою ознакою радянської цензури була централізація, ставилося питання про створення в губерніях централізованих мереж, основу фондів яких мали сформувати реквізовані та конфісковані книжкові зібрання. Велика частина цих творів надходила до новоутворених публічних бібліотек, а решту знищували, рідкісні й цінні видання надсилали до Москви або передавали до “спецховів”.

Суттєвим напрямом діяльності більшовицького контролю стала ліквідація українських громадських організацій та їх книгозбірень, за

наслідками чого досить розгалужена мережа бібліотек “націоналістичних” товариств “Просвіта” та “Дитяча хата” припинила своє існування [213].

І все ж згадані заходи носили підготовчий характер, оскільки закладали підґрунтя для створення потужних інститутів радянської цензури. Початковий контроль реалізовувався на різних рівнях влади й різними відомствами. Але принциповим критерієм оцінки завжди виступала відповідність творів друку діючим партійним настановам.

Надалі в ході становлення та розвитку тоталітарної держави, форми й методи цензурування зазнали суттєвих змін, проте визначальним аспектом усі 73 роки радянської влади залишався принцип ідеологічної одноманітності. Тому особливу небезпеку для тоталітарного режиму становили твори друку, що виявилися носієм інформації, яка часом не укладалася в “прокрустове ложе” комуністичного вчення. Ніде й ніколи боротьба за уніфікацію духовних надбань суспільства не набувала такого всеосяжного характеру!

Виконання поставлених завдань потребувало запровадження спеціального органу, який би цілеспрямовано здійснював охоронно-цензорські функції. Із цією метою за ініціативи компартії 1922 р. був започаткований Головліт СРСР. Саме він забезпечував тотальний контроль над усіма без винятку творами друку, стежив за випуском кінопродукції, робив відбір репертуару тощо. Під наглядом Головліту перебували всі книжкові фонди республіки, бібліотечна справа тощо.

Цензурне відомство готувало й впроваджувало в життя покажчики й списки видань, що підлягали вилученню із книготорговельної, бібліотечної та шкільної мережі тощо. До них відносилися й так звані індекси “застарілої” літератури. Існували й зведені проскрипційні покажчики, що випускалися окремими книгами, високим друком, мали позначку “для службового користування” та розсилалися чітко за списком. Кожен пронумерований примірник таких видань зберігався з особливою пильністю, а його втрата загрожувала судовою відповідальністю. По суті, усе це були матеріали

реакційного характеру, що мали сприяти забезпеченню ідеологічної чистоти друкованої продукції.

Слід зазначити, що наряду із союзними списками видавалися й республіканські цензурні посібники. Власне українські списки стосувалися лише творів, які побачили світ в Україні. Книги, видрукувані в Росії, знаходили відображення в окремих, “союзних” списках, складених і затверджених Головлітом СРСР, у безпосереднє підпорядкування якого входив Головліт УРСР. Республіканські списки були обов’язковими до виконання, розсилалися по всіх великих бібліотеках.

Указані в списках (покажчиках) твори направлялися до спецфондів великих універсальних та наукових книгозбірень. Відбиралися, як правило, видання, вилучені в ході перевірок громадських бібліотек, книготорговельної сітки, музейних фондів тощо. Власне до спеціальних фондів передавалися 1 – 2 примірники, решта – знищувалися під гаслом забезпечення держави макулатурою. Навіть якщо книга й потрапляла до спецфонду, це ще не гарантувало їй певного імунітету, бо серед заборонених творів так само провадилися чистки – вилучалися дублети, повністю списувалися як застарілі публікації окремих авторів.

Саме цим пояснюється переважна відсутність найцінніших наукових, суспільно-політичних, художніх українських видань радянського періоду у фондах сучасних книгозбірень, що дає підстави категорично стверджувати – пріоритетним напрямом роботи органів більшовицького контролю було цілеспрямоване знищення українського друкованого слова. Масштаби національної духовної катастрофи у вигляді наслідків діяльності комуністичної цензури вражають. Більшовики, які пройшли багаторічну школу підпільної преси та зазнали всіх гонінь царської цензури, установили найжорсткішу за всю історію людства диктатуру.

З кінця 1920-х і до кінця 1930-х рр. тривало формування тоталітарної держави на основі нового типу ідеології. Система партійно-державного управління країною остаточно склалася на рубежі 1939 – 1940 рр.

Визначальним фактором її існування стала політична цензура, що провадилася як через політичні органи, так і партійні інстанції. Характерним є той факт, що вказаний порядок, традиційний для всього кола радянських і партійних організацій, залишався майже незмінним аж до початку 1990-х рр. Система, звісно, зазнавала певної “корекції”, наповнювалася новим ідейним змістом, проте всі її зміни реалізовувалися старим апаратом та попередньою системою, що примушувала його до активних дій. Намагання ліквідувати цю систему за часів “відлиги” виявилися марними й непослідовними, оскільки, втративши основний дієвий засіб для підтримання необхідного порядку, система змогла закріпитися та зберегти своє пріоритетне положення в ідеології та управлінні, плавно перетворившись на механізм “застою”. Ця нова конструкція отримала назву адміністративно-командної системи управління, характерними рисами якої стали:

1) бюрократизація рад народних депутатів, пониження їх ролі та усунення від реальної влади;

2) управління суспільством і державою на основі сукупності принципів, прийомів, методів, що ґрунтувалися на механізмі масових репресій, судовому й позасудовому примусі;

3) збільшення державного апарату та його зрощення з партійними структурами, із характерними для цього явища ознаками одержавлення, зайвою централізацією та концентрацією влади в загальносоюзних державних і партійних органах, відомчою спрямованістю, заміною партійної влади радянською й державною;

4) номенклатура – центральний стрижень, на якому трималася особиста зацікавленість та безвідповідальність управлінських кадрів, затверджуваних партійними органами.

Результатом зрощення партійного апарату з державним стало їх об’єднання, а також злиття функцій. Вторгнення партійних структур набуло таких обсягів, що фактично стерло межі державного апарату та породило корпоративність (використання влади в корисних цілях). Ця величезна

спотворена система не могла не вплинути на всі сфери економічного, духовного й культурного життя, культивуючи атмосферу хронічного переляку, що власне насаджувалася за допомогою радянської політичної цензури.

Як ми переконалися, прояви цензури можна спостерігати не тільки в еволюції західних цивілізацій, а й у вітчизняній історії. Однак консерватизм цензури європейських країн, що мають законодавчу базу для розробки оборонних критеріїв, не можна порівняти з ідеологічними догмами держав тоталітарного типу – фашистської Німеччини, сталінського СРСР та подібних ним, спрямованих лише на захист інтересів влади. При майже протилежних характеристиках цих систем у питаннях організації політичної та державної влади, відмінність їх пропаганди полягала виключно в змістовному навантаженні й формувалася навколо домінуючої ідеї. У Німеччині таким лейтмотивом виступала ідея світового панування, а в СРСР – ідея побудови комунізму. Основною формою існування цензури в тоталітарних державах залишалася одна – каральна, що знаходилася поза законом [93].

Показовим є той факт, що в країнах Східної Європи, які опинилися на одному боці з СРСР у ході визволення від фашизму, був штучно насаджений інститут цензури радянського типу – точна копія Головліту. Більше того, усі подальші відступи від генеральної лінії побудови системи соціалізму пояснювалися послабленням політичної цензури або прямими порушеннями її канонів.

Таким чином, результати вивчення розвитку цензури у світовій та вітчизняній практиці доводять, що не було в історії ще суспільства, держави без певного цензурного режиму.

Світовий історичний досвід та результати українознавчого аналізу на вітчизняному історичному тлі переконують, що цензура є необхідним атрибутом держави, конкретного типу влади. Зазвичай інститут цензури – складова частина державного апарату, механізм дії якого багато в чому

залежить від типу цієї держави. Зрозуміло, що в імперській країні, монорелігійному суспільстві цензура носить жорсткий характер.

Чимало дослідників вважають, що в сучасних демократичних країнах цензури не існує. Проте така точка зору не відповідає дійсності. Подібний погляд на цензуру базується на звужених уявленнях про неї, обмежених функціями конкретної установи, якої в тих чи інших країнах може й не бути. Означена концепція вбачається досить примітивною, оскільки цензура існувала й до виникнення друкарства та створення перших цензурних установ.

Саме тому показ діяльності лише державних цензурних органів не може в повному обсязі відобразити масштаби цього явища. Усі кількісні характеристики штатного складу центрального та місцевого апарату цензорів, що відрізнявся досить скромними статистичними даними протягом десятиліть, аж ніяк не можуть бути показниками нерозвиненості системи. На практиці типова для СРСР атмосфера тотального ідеологічного контролю примушувала багатьох його учасників здійснювати цензорські функції. Тобто цензура як явище окреслюється набагато різноманітнішими проявами, ніж лише діяльність цензурних установ, що виходить за межі традиційно-спрощеного уявлення про неї.

РОЗДІЛ 3

КОНТРОЛЬ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В 1919 – 1940 РР.

3.1. Нагляд за творами друку в ході становлення органів радянської цензури у 1919 – 1930 рр.

Жовтневий переворот принципово змінив попередню державно-ідеологічну структуру суспільства. Особливістю радянського культурного середовища стала його масовість, адже революція залучила до культурно-соціального життя величезні народні маси, більша частина яких була неграмотною. Завдяки приходу нової влади виникло таке явище, як масова культура, що будувалася на пропагандистських творах, розрахованих на примітивізм сприйняття. Це дозволило найближчими роками перейти від ідеї революційного визволення до ідеологічного пресингу та насилля.

Характерною ознакою радянської культури та масової суспільної свідомості стала міфологізація мислення [93]. Радянська міфологія, яку безпосередньо підтримували засоби масової інформації та політична цензура, змогла закласти в підсвідомість декількох поколінь українців ряд постулатів (деякі з них і по сьогодні залишаються складовою свідомості сучасного суспільства).

Чи не найбільшу загрозу ідеологи радянської культури вбачали в будь-якій демонстрації індивідуального, насаджуючи ідеологічну одноманітність – основний принцип функціонування тоталітарної держави. Реальну небезпеку становили також прояви національно-самобутнього характеру, що також не вкладалося в загальнополітичний концепт.

Головною умовою досягнення принципу одноманітності була повна монополізація всіх джерел інформації в руках правлячої влади. Замість зруйнованого буржуазного державного апарату, його інститутів та ідеології, новий режим сформував могутній плацдарм охорони власних інтересів. На противагу буржуазній моралі та релігійним засадам, пролетаріат, за визначенням радянських політиків, повинен був провести в життя принцип

партійності літератури. Запорукою реалізації поставленого завдання став метод революційного терору, що полягав у фізичному знищенні як політичних опонентів, так і продуктів їх ідеології (буржуазної преси та творів друку).

Тому однією з найперших постанов радянської влади, декретом РНК про пресу від 28.10.1917 р. фактично був заборонений випуск періодичних видань, що вважалися опозиційними стосовно до ідеологічної політики держави. “Тимчасове” закриття всіх контрреволюційних органів друку на справі стало тією точкою відліку, що обумовила виникнення політичної цензури друкованих видань. Невдовзі, після розгрому заколоту під проводом генерала Корнілова, представники більшовицької влади в Україні розпочали активну перевірку опозиційних об’єднань. Як згадував свого часу М. Грушевський:

“Київська адміністрація почала трусити різні чорносотенно-погромні організації, добралася й до редакції “Киевлянина” і самого Шульгіна, а “Киевлянин” взято під цензуру. Заведено цензуру також в Одесі. Протип сих репресій виступив тоді в “Н[овій] раді” Єфремов, вважаючи недопустимим такий поворот до старої насильницької політики під прапором охорони революції” [43, с. 71].

1918 р. вищим органом цензури проголошено Революційний трибунал друку при Революційному трибуналі, основним завданням якого було викриття “злочинів і вчинків”, скоєних шляхом застосування засобів друку, до яких зараховувалися будь-які неправдиві або викривлені відомості про явища суспільного життя. Революційному трибуналу друку дозволялося також і право чинити покарання, а саме:

- 1) штраф;
- 2) громадський суд;
- 3) тимчасове або остаточне призупинення видань;
- 4) конфіскація майна друкарень або органів друку;
- 5) позбавлення волі;

- б) виселення зі столиці або певних місцевостей республіки;
- 7) позбавлення винного всіх або деяких політичних прав [174].

Створення Революційного трибуналу друку сприяло подальшій активізації процесу пошуку дійсно спеціалізованого органу цензурного контролю та виробленню нових його форм. Так, скажімо, 21 червня 1918 р. введено в дію “Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку”, завдання із впровадження якого покладалися на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових комісаріатах, де функціонували органи друку [174].

Викладені у вищезгаданому документі вимоги уточнювалися в “Положенні про військову цензуру”, затвердженому 23 грудня 1918 р. Згідно з директивою передбачалася розробка структури органів військової цензури, до складу якої входили:

- 1) військово-цензурний відділ Реєстраційного управління Реввійськради Республіки;
- 2) військово-цензурні підрозділи при відділах військового контролю округів;
- 3) військово-цензурні пункти при відділеннях військового контролю губернських військових комісаріатів, де такі виявлялись необхідними;
- 4) місцеві військові цензори [17].

Створені органи мали реалізовувати такі функції:

- попередній перегляд усіх контрольних примірників друку, малюнків, фото- і кінознімків, у яких були наявні відомості військового характеру;
- контрольний огляд усіх випущених у світ видань та кіно- і фотопродукції;
- попередній перегляд усіх підготовлених до публікації наказів, а також офіційних повідомлень, у яких містилися військові відомості;
- перевірка й відстеження як міжнародних, так і внутрішніх поштових відправлень;

– контрольний перегляд указаних матеріалів, що вивозилися через кордони, а також контроль міжміських телефонних переговорів [174].

Вивчаючи діяльність органів військової цензури, слід зауважити, що спочатку їх робота обмежувалася виключно контролем відомостей військового змісту. Але з моменту передачі підрозділів військової цензури в підпорядкування до Всеросійської надзвичайної комісії й до Всеукраїнської надзвичайної комісії, ці функції зазнали суттєвого поширення. Мета діяльності органів військової цензури була чітко задекларована в “Положенні про військову цензуру ВНК”, затвердженому В. І. Леніним 13 жовтня 1921 р., де вона визначалася не тільки як збереження військової таємниці, але й припинення розголошення інформації про “злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захист політичних, економічних і військових інтересів” [65, с. 319].

Отже, напрями контролю набули нових форм і масштабів, що обумовило створення центральних органів цензури у вигляді підвідділу військової цензури інформаційного відділу ВНК та відповідного підрозділу на республіканському рівні. У свою чергу на місцях також організовувалися відділення військової цензури й цензурні пункти при губернських надзвичайних комісіях і окремих відділах військових частин і з’єднань [417]

До губернських цензурних відділень друку передавалася вся наявна друкована продукція, що проходила подвійний контроль – переглядалися як гранки, так і контрольні примірники майбутніх видань. Причому загальному перегляду підлягали не тільки книги й періодика, а й фотографії, портрети, альбоми, негативи, ноти, приватні листи тощо [289]. Останнє, зважаючи на зростання обсягів завдань, вимагало реорганізації органів цензури. Згідно з директивою Раднаркому РСФРР, датованою 21 грудня 1921 р., вводилося у дію “Положення про політичний контроль”, на основі чого військова цензура скасовувалася і створювалися відділи, відділення і пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центральних і місцевих комісій [417].

Незалежно від означеного відомства, ряд напрямків по нагляду за друкованими виданнями реалізовував також НКО РСФРР і його республіканські представництва.

26 листопада 1918 р. було взято під контроль книжкову справу. Одними з перших заходів радянської політичної цензури стали дії, спрямовані на проведення націоналізації, реквізиції та конфіскації книгозбірень громадських організацій, а також публічних бібліотек. Здійсненню названих заходів суттєво сприяли директиви РНК РСФРР “Про охорону бібліотек та книгозховищ” (1918 р.), “Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі” (1918 р.).

Незалежно від того, події в Україні розвивалися за іншим сценарієм. Визначальний вплив на початок Української революції мала Лютнева (1917 р.) революція в Росії, яка сприяла поваленню самодержавного режиму та утвердження демократії. Під її впливом на території України посилювався національно-визвольний рух, який переріс в Українську революцію. Наслідком того стало проголошення Української Народної Республіки на чолі із М. Грушевським, що проіснувала до квітня 1918 р. Її головним історичним змістом стала боротьба українського народу за своє національне і соціальне визволення, створення власної соборної демократичної держави зі справедливим суспільним устроєм. Тому, як це згадувалося раніше, цілком логічним є той факт, що протягом 1917 – 1919 рр. побачило світ чимало українських друкованих видань, які тимчасово опинилися поза цензурними обмеженнями. Проте такі сприятливі умови для виходу творів друку тривали недовго.

28 листопада 1918 року у Курську було створено “Тимчасовий робітничо-селянський уряд України” із його “збройними формуваннями”, після чого більшовики розгорнули наступ на Україну. 24 грудня урядова газета “Известия ВЦИК” опублікувала повідомлення про те, що Росія більше не визнає Україну самостійною державою. Частини Червоної армії 3 січня 1919 р. окупували Харків. Протягом першої половини 1919 р. війська

Директорії були витіснені і радянська влада встановилася на всій території України, крім Західної її частини. Почався процес запровадження контролю РРФСР над українським суспільством. Україна отримала нову назву - Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Урядом стала Рада Народних Комісарів на чолі з Християном Раковським.

У січні 1919 р. після встановлення в Україні радянської державності у вигляді обох гілок влади – компартійного та радянського центрів – побачили світ перші директиви радянського уряду. Так, одним із початкових циркулярів стала постанова Наркомосу УСРР “Про реквізицію бібліотек”. За цим розпорядженням всі друковані видання в Україні негайно передавалися в державну власність. Причому в процесі самої передачі не виключалася можливість застосування насильницьких дій. Означені настанови втілювалися в життя Народним комісаріатом освіти, до бібліотечного відділу якого або в розпорядження місцевих органів надходила виявлена література.

Початкові вилучення не мали чіткого ідеологічного спрямування, оскільки проходили в контексті централізації бібліотечної справи й ставили за мету реквізувати приватні й громадські бібліотеки. Досить часто вони провадилися за ініціативою не тільки центральних, а й місцевих органів.

Паралельно більшовицьким урядом продовжувалися подальші пошуки різних форм і методів нагляду за інтелектуальною власністю суспільства.

Наприкінці лютого 1919 р. у системі державної влади УСРР був створений і деякий час функціонував Народний комісаріат радянської пропаганди [336].

Водночас передбачалося запровадити Народний комісаріат цензури УСРР, проект чого надійшов 19 лютого на ім'я Х. Раковського. У названому документі, зокрема, з'ясовувалися завдання й функції відомства. Найбільш наголошувалося на здійсненні попереджувальної й каральної функцій, упровадженню яких повинен був сприяти структурний підрозділ під назвою “Надзвичайна комісія по цензурі”. Власне національними питаннями українців (що історично зрозуміло) мусив займатися “Окремий український

відділ”. Радянська цензура мала охопити всі сфери культурного життя. “Висока” мета та напрями її діяльності окреслювалися так:

“Цензура берёт на себя обязанность бороться с различными буржуазными тенденциями во всех областях общественной жизни, в духе чисто – коммунистическом. Исходя из этого соображения ей подлежат следующие функции: изъять из обращения немедленно всю порнографическую и бульварную литературу, листки, которые в громадном размере распространяются различными буржуазными писателями, с целью развратить и затемнить сознание рабочего класса и беднейшего населения, цензуре подлежат просмотры всех постановок, пьес, театров, кинематографов, в области искусства, скульптуры, музыки, которые должны служить ярким светочем и здоровой духовной пищей для рабочих масс, которые при правильной постановке являются культурно-воспитательным аппаратом, расширяя и углубляя все области культурной жизни пролетариата” [587, арк. 1].

Як бачимо, завдання майбутнього цензурного відомства формулювалися досить широко й охоплювали всі сфери духовного життя. Нагальним напрямом діяльності визначався контроль друкованого слова, у зв’язку із чим до першочергових заходів запланованого комітету належало також опечатання в усіх бібліотеках і книгосховищах творів друку антиурядового й антиреволюційного спрямування. Зауважувалося, що ці матеріали не призначені для використання широкими колами читачів, а тим більше, до видачі за межі книгозбірень. Усі статuti та протоколи наявних бібліотек приписувалося направляти до відділу цензури [587].

Жорстку систему попереднього контролю планувалося встановити щодо випуску літератури у світ. До обов’язків цього підрозділу входило:

“Следить за всеми изданиями местного публицистического, популярного, художественного и литературного характера. Все перечисленные издания для цензуры предоставляют в наш Отдел, свои рукописи и 3 отпечатанных экземпляра. В изданиях местного характера (не

Правительственных) газеты, листки, телеграммы, придерживаются тщательной и строгой цензуры, в особенности, что касается антиреволюционного характера материала. В изданиях публичного характера (брошюры, летучки) цензура такая же, как и в изданиях местного характера. В изданиях популярного характера (книги, брошюры) по вопросам Промышленности, Хозяйства, техники, культуры и науки, цензура закона по отношению направления автора, т.е. не пропускать антиреволюционную, но сохранять индивидуальность автора, т.е. форма материала изменяется в зависимости необходимости, форма и творчество автора рассчитывается по его индивидуальным способностям. Сюда же относятся поэзия и пьеса. В изданиях литературного характера, в романах, повестях, рассказах, тоже самое, что и в изданиях художества” [587, арк. 2].

Згідно з ідеологічними канонами, усі матеріали підлягали обов’язковому попередньому редагуванню уповноваженими особами.

Наприкінці документа автором обґрунтовувався цікавий висновок-застереження, який може бути характеристикою сутності радянської політичної цензури, а саме:

“Право свободно мыслить, как устно, так и письменно, допустимо...в известных рамках, т.е. всё это проходит через цензуру, если оно подлежит опубликованию, тайною, контрреволюционной литературой, как высказывающей мысли вслух против порядка карается, чтобы обезвредить печать вызвало к жизни законодательство о печати.

Задача цензуры – при современном строе, отнюдь не жандармская. Цензура коммунистов революционная, распространяемая на всё контрреволюционное. Беспартийность автора не преследуется, но именно как таковая” [587, арк. 3].

Залишимо стилістичні особливості тексту поза увагою, принципово виділивши той факт, що вже на початку існування радянської влади підіймалося питання про тотальне підпорядкування духовного життя

суспільства, що стало надалі основним лейтмотивом діяльності інститутів комуністичної цензури.

Однак цьому революційному проекту, розробленому М. Бойковим, не судилося бути затвердженим, оскільки він не знайшов на той час підтримки керівних органів.

І все ж окремі відомчі спроби налагодити справу із цензурування творів друку мали продовження. Так, скажімо, обов'язковою постановою НКО РСФРР “Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві”, опублікованою 1919 р., передбачалося здійснити спробу попереднього контролю книжкової продукції, підготовленої до випуску у світ [592].

Циркуляр відбивав етапи цього процесу, а саме:

1) Усі видавництва зобов'язувалися за 2 тижні до виходу книги у світ надати заяву до відділу постачання Наркомосу із зазначенням кількості примірників.

2) Друкарні інформували про кількість видрукованих творів та їх тиражність.

50% випущеного видання надходило на облік до відділу постачання та розподілялося за його ордерами, якщо відділом не вводилася постанова про зняття його з обліку.

3) Відділ постачання мав право на закупку всього, або частини тиражу виданої книги.

Протягом того ж року вказану директиву доповнила ще одна постанова Наркомосу “Про часткове зняття з обліку”, в якій повідомлялося про зняття з обліку Київського відділу постачання деяких категорій літератури:

1) “Євангелія, Біблії, Молитовники; Підручники Закону Божого та богослужбові книги всіх віросповідань.

Примітка: Всі інші книги релігійного змісту залишаються на обліку.

2) Підручники з давніх мов – грецької, латинської, церковнослов'янської та всі книги давньоєврейською мовою.

Примітка: Автори та книги іншими мовами окрім давньоєврейської залишаються на обліку.

3) Уся агітаційно-партійна література і решта соціалістичної літератури 1919 року до 3 аркушів включно.

4) Книги по белетристиці польською мовою в 50%.

5) 50% книг по белетристиці українською мовою (знаходяться у розпорядженні кооперативних видавництв для безордерного розподілення виключно через кооперативні об'єднання).

З числа знятих з обліку книг 3 примірника кожної назви повинно бути залишено для потреб Фундаментальних бібліотек і Наркомосу” [592, арк. 24 – 25].

Які ж висновки можна зробити, вивчаючи наведені документи? Враховуючи те, що обидві постанови підписані Народним комісаром освіти й визначені обов'язковими до виконання, зрозумілими є намагання радянських керівних органів підпорядкувати й установити нагляд і контроль над видавничою сферою в Україні.

Використані архівні джерела дозволяють також стверджувати, що в системі Наркомосу протягом 1919 р. існували окремі підрозділи, якими здійснювалися певні цензурні функції. Необхідно зазначити, що відділами постачання та розповсюдження провадилася також робота зі складання списків “проблемної” літератури, які надсилалися до Управління справами Всевидава й безпосередньо опрацьовувалися співробітниками наукового підвідділу. Цікаво, що з метою оцінки видань у руслі заданого ідеологічного контексту була розроблена та діяла спеціальна п'ятибальна схема позначок. На жаль, сьогодні неможливо встановити всі параметри оцінювання документів.

Вважаємо за потрібне навести список видань, переданий на розгляд 2 червня 1919 р., що містить відомості про автора, назву твору та супроводжується коментарями цензора, як от:

“1) Єфремов. Як люди прав собі добувають. – Можна № 4, але устаріло трохи.

2) Олесь. Трагедія серця. – Допустити, № 5.

3) Донцов. Енгельс, Маркс і Лясаль про історичні нації. – Трохи розтягнуто.

4) Драгоманов. Пропаций час. – Книга сама по собі добра, проте передмова погіршає шовінізмом.

5) Єфремов. Коротка історія українського письменства. – Устаріло.

6) Эринбург. В смертний час. – № 00 – Застаріла, конфіскувати” [592, арк. 25].

Передивляючись вказаний перелік, переконуєшся, що цензорські спроби охарактеризувати подані видання 1919 р. мали досить-таки ліберальне забарвлення, бо на той час тільки закладалися підвалини для подальшого створення інститутів цензури одного з найжорстокіших режимів в історії. Часткові вилучення “небажаної” літератури не набули ще ознак масового явища та не підкріплювалися відповідними централізованими регламентуючими матеріалами.

Однак уже наступного року постановою Раднаркому РСФРР № 133 від 17 січня “Про збирання білогвардійської літератури в державних бібліотеках” фактично було покладено основу формування спеціальних фондів друкованих видань – своєрідних концтаборів творів друку, в яких протягом усього радянського періоду перебували документи, заборонені для широкого читацького загалу. Суть постанови полягала в тому, що Народному комісаріату закордонних справ, Реєстраційному управлінню Реввійськрази Польового штабу, ВЧК із підпорядкованими їй органами, належало “направляти наявну в них білогвардійську літературу, російську й закордонну, після використання для спеціальних цілей до Народного комісаріату освіти для зберігання й громадського користування в державних бібліотеках” [111, с. 311].

Невдовзі бібліотечний відділ НКО підготував проект декрету про централізацію бібліотечної справи, підписаний В. І. Леніним у листопаді 1920 р.

З метою реалізації постанови розпочала роботу Центральна міжвідомча бібліотечна комісія (ЦБК), що займалася перерозподілом бібліотечних ресурсів країни й організовувала реквізиції книг із приватних книгарень у державний фонд.

Перерозподіл творів друку регламентувався введеним у дію 14 грудня 1920 р. “Положенням про спеціальні бібліотеки”, за яким уся література “не за спеціальністю” вилучалася з бібліотек і надходила до Бібліотечного колектора [350].

Восени 1920 р. при НКО розгорнув свою діяльність Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта), напрямом роботи якого стала координація політичної пропаганди ряду відомств.

Тому вже в січні 1921 р. “Положенням про пропагандистський відділ ГПО” завдання бібліотечного відділу були принципово змінені. Йому приписувалося проведення вилучень ворожих і застарілих видань під егідою пристосування бібліотек для потреб комуністичної освіти [350]. Отже, перерозподіл творів друку набув ідеологічного спрямування.

Організована після березневого Пленуму ЦК спеціальна комісія дійшла до висновку:

“Госиздату немедленно снести с ЦБК относительно изъятия из дальнейшего оборота и из распространения по библиотекам и пр. тех изданий, которые по направлению оказались напечатанными лишь в силу преступной оплошности органов Госиздата” [148, с. 83].

На основі цього рішення в Центральній книжковій палаті був створений спецсхов друкованих видань. Подібний підрозділ почав діяти й у Бібліотеці Державного Румянцевського музею в Москві [148].

Слід зауважити, що виникнення спецфондів носило на той час винятковий характер, а діяльність обмежувалася лише зберіганням видань,

вилучених у ході проведення чисток. Бібліотечні чистки 1920 – 1921 рр. були спрямовані на перерозподіл уже наявного бібліотечного фонду й тільки частково мали ідеологічні ознаки.

Головне, що слід відзначити, аналізуючи згаданий етап чисток – це дві, властиві йому риси:

- 1) посилення ролі держави, що знайшло вираження в створенні організаційних структур, які керували очищувальними заходами із центру;
- 2) надання бібліотечним чисткам певного ідеологічного забарвлення, що стало відверто вираженим у наступні роки.

Крім того, варто вказати на те, що виникнення чисток було закономірним явищем, пов'язаним як із централізацією архівної й бібліотечної справи (демонстрація об'єктивного зміцнення влади), так і з посиленням впливу комуністичної партії на громадське й культурне життя країни.

При цьому варто підкреслити психологічний бік чисток. У державних, партійних, профспілкових діячів, відомстві яких знаходилися бібліотеки, складалося психологічне звикання до знищення документів, макулатурних кампаній, які провадилися з помітною регулярністю в 1920-ті рр. Чистки цього періоду стали передумовою й причиною створення спецхову в бібліотеках, хоча й не були єдиним джерелом його формування.

1922 р. напрями роботи спецховів зазнали значного розширення й конкретизації. Так, наприклад, 6 травня Центральним бібліографічним відділом при Всеукраїнському державному видавництві до Центральної книжкової палати було відправлено партію українських книг із метою їх спеціального використання, про що свідчить відповідний лист:

“Настоящим Н. Б. О. извещает Вас, что им отправлено 26 апреля со станции Харьков на станцию Москву 6 (шесть) тюков, содержащих 5383 экземпляра: образцов произведений печати, вышедших на территории УССР.

Указанные образцы посылаются для хранения в Вашем книгохранилище в качестве особого фонда печати УССР. Пользование ими

должно быть предоставлено исключительно в помещении книгохранилища для научной работы и справок преимущественно научным и политическим работникам, причем эти образцы ни в коем случае не могут быть выдаваемы на дом” [626, арк. 20].

Восени ж 1921 р. були підбиті підсумки виконання директиви Раднаркому РСФРР про збирання білогвардійської літератури.

У своєму листі, датованому 7 жовтня, В. Ленін визнав стан реалізації означеного декрету за незадовільний, про що свідчив такий факт: до 1 вересня наркомати й відомчі організації надіслали лише 36 посилок із літературою. Тому було терміново вжито ряд заходів, спрямованих на покращення ситуації, що, по суті, носили підготовчий характер, закладаючи підґрунтя для створення інститутів радянської цензури [166].

Глобальності ця справа набула 1922 р., оскільки 22 березня Політбюро ЦК РКП (б) визнало за необхідне звести всі існуючі напрями цензури під єдине керівництво Народного комісаріату освіти, а 6 червня остаточно ухвалило факт створення Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт). Прямим свідченням запланованих до реалізації завдань і методів роботи радянської цензури є циркуляр, підготовлений Головлітом практично одразу ж після його організації та розісланий на місця. Найбільш показовим є такий фрагмент:

“Товарищи! В настоящее время большое значение приобретает печатное слово, одновременно являющееся могучим средством воздействия на настроение разных групп населения Республики, как в наших руках, так и в руках наших противников. Своеобразные условия пролетарской диктатуры в России, наличие значительных групп эмиграции, усилившиеся, благодаря новой экономполитике, материальные ресурсы у наших противников внутри Республики создали благоприятную для них атмосферу в выступлении против нас в печати. Цензура является для нас орудием противодействия растлевающему влиянию буржуазной идеологии.

Главлит (организованный по инициативе ЦК РКП) имеет своей основной задачей осуществить такую цензурную политику, которая в данных условиях является наиболее уместной. Опыт цензурного воздействия выдвигает два основных пути цензурной политики: первый путь – административное и судебное преследование, которое выражается в закрытии издательств или отдельных изданий, сокращении тарифа, наложении штрафа и предании суду ответственных лиц. Второй путь – путь умелого идеологического давления, воздействия на редакцию – путём переговоров, вводе подходящих лиц, изъятия наиболее неприемлемых и т.д. Органам Главлита необходимо иметь тщательное наблюдение не только за частными, но и за кооперативными, профсоюзными, ведомственными и прочими издательствами, имея подробные сведения о характере и программе, личном составе правления, связи издательств с общественными и политическими группировками, как в России, так и за рубежом...” [93, с. 146 – 147].

Положенням про Головліт обумовлювалося виконання таких завдань:

- 1) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів;
- 2) надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань;
- 3) підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження;
- 4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів [174].

Слід наголосити на застосуванні радянською владою принципово нового механізму для здійснення попередньої цензури творів друку, сутність роботи якого полягала в тому, що відхилені в ході контролю рукописи мали негайно знищуватися.

У грудні 1926 р. співробітники одного з губернських архівних бюро спробували перелічити й додати до архівного матеріалу рукописи, заборонені

місцевим Гублітом до друку, оскільки думали, що “гранки й тексти рукописів, які мають сліди діловодства у вигляді ремарок співробітників Губліту й штампів про випуск у світ”, повинні обов’язково передаватися на державне архівне зберігання. Головліт надіслав на цей запит відверту у своєму цинізмі відповідь:

“Гранки й тексти рукописів здачі до Центрархіву не підлягають, їх варто знищувати як секретний матеріал, що втратив своє значення” [48, с. 152].

Цензори, таким чином, вважали, що факт заборони ними будь-якого тексту означав одночасно й остаточну втрату його цінності для людства. Дореволюційна цензурна практика абсолютно виключала подібне варварство. У силу такого розпорядження, число творів, що загинули в надрах цензурного відомства, не піддається жодному обліку.

Повертаючись до вказаного положення, зауважимо, що окремим пунктом у ньому йшлося про твори, заборонені до використання. Так, до них зараховувалися видання, які:

- 1) містили агітацію проти радянської влади;
- 2) розголошували державні таємниці;
- 3) збуджували громадську думку через поширення фальшивих відомостей;
- 4) сіяли націоналістичний і релігійний фанатизм;
- 5) порнографічні й бульварні тощо [174].

У наступному документі – інструкції Головліту місцевим органам підпорядкування – наводився блок питань, на які необхідно було орієнтуватися в процесі видачі дозволу на розповсюдження творів та різного роду інформаційних повідомлень [65].

Не допускалися до друку відомості, які не підлягали розголошенню (за спеціально затвердженим переліком) і статті, що мали “ворожий характер” по відношенню до комуністичної партії та радянської влади [294]. Заборонялися й друковані твори, через які здійснювалися “ворожа пропаганда” у розумінні

громадського, релігійного, національного, економічного та інших питань. Окремим пунктом ішлося про неприпустимість поширення бульварної преси, порнографії, сумнівної реклами тощо. Цензорам надавалося також право вилучення зі статей “гострих місць”, де компрометувалася радянська влада й комуністична партія.

Надалі директивою РНК від 11 серпня було організоване Центральне управління у справах преси при Головополітосвіті Наркомосу УСРР (підпорядковувалося Колегії НКО УСРР), а при губполітосвітах – його місцеві органи. У складі Наркомосу України постановою від 29 серпня розпочало також роботу Головне управління в справах друку, створене на базі запровадженого ще в 1920 р. аналогічного відділення Головополітосвіти.

З метою цензурного спостереження в інтересах безпеки радянської держави розгорнуло діяльність Державне політичне управління.

1923 р. започатковано Головрепертком, до компетенції якого також входили функції з контролю театрів, починаючи від державних академічних та закінчуючи робочими й клубними. Означений орган був покликаний забезпечити “ліквідацію недоліків в управлінні театрами та театральною політикою”.

Таким чином, усі цензурні перетворення носили політико-ідеологічний характер і мали за мету проведення радянської культурної політики.

Протягом 1922 р. цензура поступово формувалася як засіб державних структур щодо утвердження єдиної ідеології, нестерпної до будь-яких проявів плюралізму. Успішне виконання поставлених завдань стало можливим після налагодження органами цензури найтіснішого співробітництва із ДПУ. У ході прийняття рішень про заборону певних відомостей політцензори керувалися регламентуючими партійними директивами, циркулярами Головліту й інструкціями ДПУ.

Одним із напрямів діяльності органів цензури став контроль зарубіжної літератури, що ретельно переглядалася на предмет її політичної відповідності. Вживалися активні заходи щодо перекриття всіх каналів

надходження “ідеологічно-ворожих” творів із закордону. Значну увагу в зв’язку із цим було приділено організації цензорських пунктів на поштамтах і митницях республіки. Особливий наголос робився на виявленні антирадянських емігрантських видань, із приводу чого в звіті Агітпропу ЦК КП(б)У за 1923 р. констатовалося:

“Наступ дрібнобуржуазної ідеології, особливо з боку дрібнобуржуазної інтелігенції яскраво виявився в галузі друку, і, зокрема, з закордону, де дрібнобуржуазні угруповання розгорнули дуже широку видавничу діяльність, працюючи переважно на наш внутрішній ринок” [109, с. 26 – 27].

Так, із протоколу засідання Комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією від 31 січня того ж року дізнаємось, що співробітнику Центрального управління у справах преси Кулику доручалося розробити положення про ввіз зарубіжної літератури. Окремо було вирішено винести на розгляд Оргбюро питання щодо притягнення до відповідальності членів партії, які надавали безпартійним особам антирадянські зарубіжні твори [473].

З метою активної протидії розповсюдженню небажаних відомостей на поштамтах і митницях країни створювалися контрольні пункти Центрального управління у справах преси, співробітники яких за спеціальними списками вилучали ідеологічно шкідливі та небажані видання [107].

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У ухвалила рішення всебічно сприяти роботі Центрального управління у справах преси, особливо у прикордонних районах, оскільки на них припадало найбільше число “контрреволюційної емігрантської літератури”. Для успішного здійснення завдання передбачалося налагодити найтіснішу співпрацю з органами політконтролю [425].

Нагляд за іноземними творами став також провідним мотивом функціонування чужоземного відділу в структурі Головліту УСРР, ілюстрацією чого є звіт про роботу Упрліту за 1927 – 1928 рр. Охарактеризуємо документ детальніше.

Отже, матеріали звіту надають інформацію про штат підрозділу, до складу якого входили політредактори, консультанти й політ контролери. Головними функціями співробітників відділу були перевірка та облік усіх творів друку, що надходили через митні й поштові пункти. Відстеження літератури здійснювалося на основі використання списків, які систематично готувалися редакторатом підрозділу. Документальний потік розподілявся на періодичні й неперіодичні видання, серед яких виділялися:

- 1) видання без попереднього перегляду;
- 2) видання за попереднім переглядом;
- 3) видання, заборонені до ввозу в УСРР.

Пояснювалося, що “аполітична (тобто наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література – входять в категорію, що йде без попереднього прогляду чужоземного відділу. Вся ворожа радянській владі й ідеологічно-шкідлива – підлягає попередньому проглядові і вноситься в списки забороненої літератури. Вся політична література, що стримано відноситься до радянської влади, або що її випадки проти Радянського союзу мають тільки спорадичний, а не систематичний характер – входять в категорію, що підлягає кождаразовому проглядові і тільки в окремих випадках забороняється до поширювання. Неперіодична література поділяється на дві категорії: дозволеної і забороненої” [488, арк. 19].

Установлювався такий порядок опрацювання наявних творів:

- 1) Політконтролери займалися розсортуванням літератури, дозволену направляли за вказаними адресами, а заборонену за списками передавали на розгляд у редакторат.

- 2) Політредактори реєстрували поточні надходження видань, за рахунок чого поповнювалися списки ідеологічно невитриманих творів.

- 3) Політредактори прочитували видання та готували огляди всієї літератури, що проходила через митницю та пошту.

- 4) На кожен друкований твір складався бібліографічний опис, який заносився до відповідної систематичної картотеки.

Робота відділу провадилася на базі отримання від Головліту УСРР та Київського й Одеського окрлітів щоденних списків періодики та двотижневих переліків неперіодичних видань.

За тематикою конфіскованої літератури виокремлювалися такі твори:

- антирадянські буржуазні;
- релігійні;
- монархістські;
- білоемігрантські;
- шовіністичні;
- меншовицькі;
- сіоністські;
- анархістські;
- есерівські.

Із числа періодики відстежувалися видання:

- 1) комуністичні;
- 2) соціал-демократичні;
- 3) буржуазні;
- 4) соціал-економічні;
- 5) науково-технічні;
- 6) релігійні;
- 7) педагогічні;
- 8) спортивні видання тощо.

Окрему групу творів становили “авантюрно-бульварні романи, з ворожою політичною контрреволюційною тенденцією, або порнографічного характеру”. Як приклад, можна навести роман Моріса Декебре “Мон сер о ралянті” (назва згідно з документом. – О. Ф.), де “любовна інтрига перепліталася з Інтригою, котра зводилася до гльорифікації фашизму та різкої критики комунізму” [488, арк. 19].

Переважну більшість видань формувала політична література, що мала “явний антирадянський, інколи погромний характер” і визначалася

цензорами як “емігрантська й туземна” [488, арк. 20]. Цим матеріалам, зважаючи на їх ідеологічний контекст, надавався певний тематичний аналіз, а саме:

“Емігрантські видання це або монархістсько-гетьманські видання, “Хліборобського Союзу” в Берліні, в роді “Листів до братів селян” – Липинського, де пропагується ідеї монархізму, або фашистські видання Донцова в роді його “Націоналізм” і “Що таке інтернаціоналізм” – де пропагується ідеї націоналізму і фашизму, або есерівські, Шаповалівські видання “Громадсько-Видавничого фонду” та “Громади Кубанців” в Празі, в роді “Кубань” Івасюка, збірник статей з крайньо ворожими випадками проти Радянського Союзу, з закидами русифікатства, колонізації та експлоатації України і Кубані. Туземні видання це Рена Гроса “Ле проблем жінф” – антисемітського характеру, “Ле большевизм ен Русі” – збірник статей і документів, виданий Англійським Міністерством Закордонних справ, звернений проти Радянського Союзу, “Ім бауме дес дафчен адларс” – фашистського напрямку то-що” [488, арк. 21].

Друковані видання, що конфісковувалися з різних причин працівниками Чужоземного відділу, направлялися до так званих “спецсховищ”.

Саме на той період припадає відлік існування в Україні спецфондів, створених для зберігання “шкідливої” та “ворожої” літератури.

Необхідно вказати на те, що процес виникнення й формування окремих фондів у республіці мав певну специфіку, пов’язану передусім з особливостями історичних подій. Не випадково в резолюціях I Всеукраїнського з’їзду бібліотечних працівників констатувалося:

“Україна, що перейшла через цілу низку змін влади за часів громадянської війни, крім старої ідеологічно-шкідливої літератури, одержала в спадок ще й національно-шовіністичну й контрреволюційну літературу, що й понині лежить по багатьох книгозбірнях, переважно в районах і на селі.

Умови праці за часів військового комунізму не давали змоги працювати в справі вилучення шкідливої літератури.

Те, що наш союз перейшов на мирні рейки, поставило на весь зріст питання про те, щоб забрати з ринку й, головним чином, із книгозбірень непотрібну й шкідливу літературу” [333, с. 68].

Отже, 1922 р. в Україні назріла реальна потреба збору й упорядкування масиву вилучених видань, а також вирішення питань, пов'язаних із розробкою методики їх зберігання й використання.

Функції по розподілу вилучених творів у межах республіки покладалися на Книжкову палату України, діяльність якої регламентувалася постановою РНК від 27 липня “Про організацію Української Книжкової палати УСРР та про забезпечення Головних державних книгосховищ усіма виданнями Республіки”. Схемою розподілу обов'язкових примірників, введеною в дію з 1 серпня, був задекларований факт організації в Книжковій палаті спецфонду на основі отримання творів друку таємного характеру, що надсилалися установами після втрати ними статусу таємності. Початково спеціальний фонд мав назву “запасний фонд” [591].

2 серпня 1922 р. Центральне управління у справах преси звернулося до Держполітуправління із проханням надати списки літератури, забороненої до розповсюдження в межах УСРР, виданої за період революції як у республіці, так і за кордоном [594]. Такі списки були передані й широко використовувалися органами цензури під час проведення восени першого загальномасштабного вилучення ідеологічно шкідливих видань із бібліотек, магазинів і книжкових складів [107]. Зважаючи на те, що здійснена акція позначилася деякою хаотичністю, ставилося за мету надати їй більш централізованого й планового характеру. Останнього вдалося досягти вже наступного року зі створенням Центральної комісії по вилученню літератури при НКО УСРР.

Необхідно підкреслити, що спецхов до 1923 р. виникав здебільшого в бібліотеках та архівних установах за ініціативою РНК і передбачався,

головним чином, для збереження державних таємниць й антирадянських творів. З 1923 р. безпосереднє керівництво ним перейшло до структур НКО – Головліту й Головополітосвіти. Для успішного проведення культурної революції ГПО вирішила використовувати спецхови, спираючись у процесі здійснення чисток на Головліт, тісно пов'язаний із Політвідділом ДПУ. Від цього часу спецхов стає масовим явищем, оскільки розглядається як засіб цензури та знаряддя культурної революції.

16 березня 1923 р. у місті Харкові з'явилася постанова РНК УСРР “Про конфіскацію належних до вилучення із продажу й поширення творів”, за підписом голови РНК Х. Раковського, що продовжила подальше формування спеціальних фондів. Так, у директиві констатовалося, що:

“Все печатные произведения, запрещённые Центральным Управлением по делам печати к продаже и распространению подлежат конфискации если они находятся в торговых помещениях, распределителях, библиотеках, читальнях, а также на складах, принадлежащих частным лицам и учреждениям” [585, арк. 132].

Українській книжковій палаті наказувалося розподіляти між фундаментальними бібліотеками СРСР по 30 примірників кожної вилученої назви. З метою запобігання накопиченню видань (попередньо планувалося надсилати з місць таку ж кількість примірників заборонених творів друку), Укрліт пропонував направляти до Книжкової палати лише ті матеріали, “...що про них даватиметься в кожному окремому випадку (після перегляду списків) спеціальне розпорядження” [143, с. 163].

Вказаною постановою було також започатковано спецхов у Всенародній бібліотеці України, якій надсилався 4-тий примірник конфіскованих видань. На підставі цього розпорядження комітет ВБУ у своєму листі до Політконтролю ДПУ від 27 лютого 1923 р. просив надати бібліотеці по одному примірнику всіх вилучених творів, сконцентрованих на складах у Києво-Печерській Лаврі [627]. Проте на згадане прохання ДПУ відповіло відмовою. У черговому квітневому клопотанні комітет знову

здійснив спробу отримати літературу через органи Політконтролю, або Український науковий інститут книгознавства, результатом чого стала передача до ВБУ видань Київської духовної академії та ряду інших духовних закладів [627].

У травні 1923 р. Головліт розробив і розіслав “Інструкцію про порядок конфіскації й розподілу вилученої літератури”. Ось тільки два її пункти:

“Вилучення (конфіскація) відкрито виданих друкованих творів здійснюється органами ДПУ на підставі постанов органів цензури...Твори, визнані такими, що підлягають знищенню, приводяться ДПУ в непридатний для читання стан, після чого можуть бути продані, як сировина для переробки на підприємствах паперової промисловості з нарахуванням отриманих сум у доход держави згідно кошторису ДПУ” [49, с. 74].

Зрозуміло, це не означало, що всі без винятку твори друку піддавалися фізичному знищенню. По-перше, один – два примірники дозволялось залишати у відділах спеціального зберігання найбільших національних бібліотек і наукових спецховищ. У бібліотеках інших типів, а також на книготорговельних підприємствах усі примірники підлягали знищенню “шляхом перероблення на паперову масу”, що, виявляється, приносило країні неабиякий прибуток... По-друге, у радянський час рішення про конфіскацію в рідких випадках приймалося щойно, коли тираж книги перебував ще в друкарні, тоді як більша частина дореволюційних видань затримувалася царською цензурою саме на цій стадії. Нерідко проходили роки, а те й десятиліття після випуску й надходження книги до бібліотек і книгарень, поки вона ставала об’єктом підвищеної уваги органів контролю. Через це чимало проданих примірників осідали в приватних бібліотеках, – яких саме, на сьогодні важко з’ясувати. Інша річ, що залякані власники часто самі знищували такого роду видання, побоюючись цілком зрозумілих наслідків у випадку проведення обшуку.

Швидше в цензурній практиці вирішувалася доля матеріалів, затриманих в останній момент, іноді на рівні так званого “сигнального

примірника”. Сам Головліт розглядав кожен випадок конфіскації й знищення тиражу відразу ж після виходу книги як крайню, екстраординарну санкцію, свідчення “поганої роботи попереднього й наступного контролю”. “Конфіскація – міра крайня й нерідко має...серйозний політичний резонанс, що, нарешті, наносить величезний збиток державі”, – говорилося в одному із циркулярів 1933 р. [127]. Однак до таких заходів органи цензури вдавалися вкрай рідко.

Навесні 1923 р. під егідою вилучення контрреволюційних і антихудожніх творів Головополітосвіта й Головліт випустили інструкцію про перегляд книжкового складу бібліотек, до якої додавалися списки “застарілих” видань [148]. Першочергово документ розроблявся для масових бібліотек, проте на практиці торкнувся й центральних бібліотечних установ. Офіційно опублікований реєстр заборонених книг викликав досить різнопланову реакцію суспільних верств, зважаючи на те, що до нього потрапили імена найвідоміших класиків філософської й літературної думки. Саме тому 13 жовтня від Бібліотечного відділу Головополітосвіти було надано роз’яснення щодо припинення дії згаданих списків [148].

Наступного року до цієї проблеми звернулася Н. Крупська в статті “Огріхи” Головополітосвіти”, визнавши перелік приміщених видань як неприпустимий [223, с.75].

Після першої невдалої спроби списки надалі практично не публікувалися, і стали носити таємний характер.

Говорячи про основні тенденції формування спеціальних фондів, необхідно зауважити, що протягом 1923 – 1924 рр. розроблявся порядок вилучення, зберігання й використання ідеологічно небажаних творів.

Хід цієї роботи можна проілюструвати на прикладі листа Центрального управління у справах преси УСРР до місцевої губуправи, в якому повідомлялося, що “шкідлива література, яка має історичну чи науково-дослідну цінність, відбирається із загальної вилученої маси та здається до

центральної бібліотеки, де вона зберігається в окремих шафах спеціально для потреб науково-дослідної роботи” [599, арк. 140].

В “Інструкції по вилученню літератури з книжкових магазинів, бібліотек, книгарень тощо” надавалася важлива інформація щодо послідовності етапів проведення кампанії:

“Книги опечатываются (подозрительные), налагается запрет на продажу. На всю опечатанную литературу составляется список. По 1 экземпляру каждого названия берется на просмотр и затем книги просматриваются политредактором (в губерниях), или членами Комиссий в округах и районах. Разрешённые книги возвращаются владельцам, запрет о продаже снимается. Книги же запрещенные изымаются и направляются в Губотдел печати, где книги распределяются на идущие на уничтожение и направленные в фундаментальные библиотеки. На всю изъятую литературу Губотдел печати составляет списки и посылает их в ЦУП на утверждение. Ни одна книга не уничтожается до тех пор, пока список изъятых книг не рассмотрен и утвержден ЦУП(ом)” [970, арк. 64].

Керуючись відповідними регламентуючими документами, уповноважені на місцях із революційною пильністю взялися за виконання поставлених завдань. Про хід справи та проблеми, що виникли в процесі діяльності, дізнаємось зі звіту Волинської губуправи Головному управлінню у справах преси про роботу за 1923 р. Зокрема, вказувалося, що:

“Списків вилученої літератури немає, нема закінчених по округах, за повідомленням Зав. окр. П. П. їх буде закінчено й направлено в Головне управління друку в 1-х числах січня 24 р. Є загальні відомості та загальна підсумкова цифра не класифікована. За своїм змістом вилучена література класифікується так: більша частина книг по белетристиці, потім релігійно-богословські, петлюрівські й різні підручники” [598].

Надалі наводилася інформація про кількість вилученої літератури за рік, а саме:

“1) Вінниця:

- анархістської – 3%;
- есерівської меншовицької – 8%;
- релігійної богословської – 45%;
- учбової – 20%;
- белетристики – 7%;
- дитячої – 6%;
- кадетської монархічної – 8%, у тому числі 10 пудів 27 фунтів петлюрівської.

2) Кам'янецький округ – 1089 книг.

3) Гайсинський – 3528 книг.

4) Тульчинський – 1172 книги.

5) Могильовський – 672 книги.

6) Проскурівський – 319 книг” [598, арк. 39].

Наприкінці звіту наголошувалося на необхідності отримання керівних матеріалів згори.

Ураховуючи сказане вище, особливий інтерес становлять відомості про перші спроби складання централізованих списків на вилучення літератури, здійснювані Головним управлінням в справах преси. Однак згадані матеріали погіршали неповнотою, що ускладнювало роботу на місцях, залишаючи “можливість керуватися власними міркуваннями”.

З іншого боку, вичерпні списки підготувати було далеко не просто через те, що органи радянської цензури лише переживали стадію свого становлення, і не набули ознак потужної індустрії, а кількість ворожих більшовицькій владі творів кожного дня збільшувалася в геометричній прогресії. Наприклад, тільки по Куп'янському округу із червня 1923 р. по травень 1924 р. вилучили 6168 примірників “зловредно-тенденційних” видань. На практиці, оскільки співробітники Центрального управління в процесі складання проскрипційних списків орієнтувалися на місцеві реєстри вилучених книг, звести їх воєдино залишалося питанням часу, зважаючи на досить часте запізнення відомостей по округах.

Відповідно, на початку 1924 р. назріла потреба складання повного списку забороненої літератури. Головним управлінням у справах преси повідомлялося, що всі діючі переліки видань анулюються й додаткових не буде. Сам хід вилучень тимчасово призупинявся. У листі секретаря Головного управління Каменіва уповноваженому по Куп'янському округу йшлося про те, що нові списки книг, які належало вилучити із продажу й розповсюдження, мали надійти уже в лютому [598].

Проте, вочевидь, проблема підготовки повних списків “нерекомендованих” видань залишилася остаточно не вирішеною, зважаючи на те, що декретом ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. обов'язки зі складання списків забороненої, конфіскованої або знищеної літератури покладалися на Українську книжкову палату, на що виділялися спеціальні кошти [598].

Зберігання величезних масивів вилучених творів, що становили науковий інтерес, потребувало подальшої розробки режиму функціонування спецховищ, на що була спрямована “Інструкція з перегляду книжкового складу бібліотек”, підготовлена 1924 р Н. Крупською, П. Лебедєвим-Полянським і М. Смушковою. Названим циркуляром приписувалося:

“Не более двух экземпляров всех изъятых в качестве вредных и контрреволюционных книг должны быть оставлены в центральной библиотеке. Такие книги должны храниться в особо запертых шкапах и выдаваться исключительно для научных и литературных работ. На эти книги должны быть составлены специальные каталоги, выдаваемые в необходимых случаях” [222, с. 137].

Документ містив також додаток у вигляді списків літератури на вилучення.

Черговим стимулом до активних дій стало звернення 19 вересня 1924 р. до всіх бібліотек про обов'язкове відокремлення й опечатання видань “контрреволюційного та релігійного характеру”, а також інструкція НКО від 21 грудня 1925 р. “Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури із

книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку” [127]. Цей документ істотно вплинув на організацію провінційних спецсовів. Від моменту введення в дію інструкції розпочалася безпосередня робота по вилученню з фондів усіх типів “ворожих” видань і розробці методики їх заборони.

Визначалася також тематика книг, які підлягали негайному вилученню, а саме:

1) релігійні твори, що містили елементи релігійної агітації та пропаганди, наприклад, релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо;

2) капітальні книги з історії філософії, релігійно-догматичні й богословсько-філософські твори (наприклад, Володимира Соловйова, Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін.) залишалися в одному примірнику;

3) видання з питань філософії, психології, етики, присвячені окультним наукам, спіритизму, теософії, а також книги з хіромантії, магії, сонники тощо;

4) література, видана царською владою для народу різними урядовими установами, церковними й чорносотенними патріотичними організаціями, такими як партія “монархістів”, “октябристів”, “Союз русского народа”, “Союз Михаїла Архангела”; друкарнями Троїцької та Києво-Печерської лаври, видавництвами Кашенка, Крушевана, “Юная Россия” тощо; “Постоянной комиссией народных чтений для фабрично-заводских рабочих”; видання Синоду, серії “Солдатского чтения”;

5) матеріали “шовіністичного характеру”, що побачили світ за часів Центральної Ради, Гетьманщини та інших “контрреволюційних урядів”; білоемігрантська література;

6) агітаційні брошури проти комуністичного руху, більшовиків, які виходили під час війни 1914 – 1917 рр. та брошури меншовицького, кадетського, анархічного, есерівського напрямів, зорієнтовані проти пролетарської революції;

7) видання, що пропагували “буржуазний капіталістичний устрій, ідеї феодалізму” (твори Суворова, Шульгіна, Мещерського), а також популярна література, що видавалася до жовтневої революції та за своїм змістом суперечила завданням радянського економічного будівництва (наприклад, “Кооперативное движение в России” Прокоповича);

8) документи антисемітського характеру;

9) застарілі юридичні довідники, збірники та виклади не діючих законів царського та Тимчасового урядів;

10) педагогічні видання про виховання в душі основ старого ладу (релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, “жадоба до знатності та багатства”), старі підручники з усіх галузей знань;

11) природознавча література (підручники, видані протягом ХІХ ст.);

12) наукові твори, в яких розглядалися питання науки та релігії, критично висвітлювалися засади дарвінізму та матеріалізму;

13) видані за царських часів історичні матеріали, що підносили монархізм, царську династію та міністрів, церкву, війни; твори біографічного характеру, присвячені державним, суспільним діячам дореволюційного періоду, діяльність яких спрямовувалася проти інтересів трудящих;

14) белетристика та дитячі твори, які своїм загальним змістом “збуджують і розвивають низькі, тваринні й антисоціальні почуття, нав’язують шкідливий ідейний зміст”;

15) “фахово-шкідницькі” видання [127].

В інструкції повідомлялося також, що чимало ідеологічно небажаної літератури знаходиться як у фондах міських бібліотек, так і районних, і сільських книгозбірень. Директивою обумовлювався чіткий термін щодо вилучення окреслених матеріалів – до 1 грудня 1926 р. Оскільки документ було офіційно обнародовано на I Всеукраїнському бібліотечному з’їзді в Харкові 1926 р., можна говорити про те, що вперше з високої трибуни відкрито наголошувалося на використанні в ході роботи списків забороненої літератури, складених Головлітом та Укрлітом.

Названі постанови істотно вплинули на організацію провінційних спецсховів. Конфісковані твори друку частково знищувались, а частково передавалися до книгосховищ місцевих книгозбірень для окремого розміщення їх у так званому “архіві”, що був на той період досить популярною формою спецфонду в масових бібліотеках.

Зазначимо, що до 1925 р. держава офіційно не визнавала факту існування спеціальних фондів, доки не назріла потреба встановлення жорстокого контролю за розповсюдженням обов’язкового примірника таємних видань і вдосконалення внутрішнього режиму роботи спецсховів. Так, 22 вересня з’явилася постанова РНК “Про порядок постачання державних книгосховищ секретними виданнями”, за якою всі твори друку із примітками “цілком таємно”, “таємно” й “не підлягають оголошенню” повинні були надсилатися (по 1 примірнику) до Публічної бібліотеки СРСР ім. Леніна, Архіву жовтневої революції й Державної публічної бібліотеки (Ленінград) [116]. Однак документ був опублікований не повністю, оскільки в машинописній копії, що надійшла до Книжкової палати РСФФР, згадувалися ще дві установи, які також могли одержувати таємні видання – Бібліотека Комуністичної академії при ЦВК СРСР і Всенародна бібліотека України в Києві. У доповненні до постанови, що вийшло окремою резолюцією 4 червня 1926 р., НКО доручалося розробити порядок зберігання таємних матеріалів для двох останніх книгосховищ [116]. Розглядалася також можливість здійснення науковими бібліотеками аналогічних функцій.

У свою чергу ЦВК УСРР у жовтні того ж року порушив клопотання перед РНК СРСР та ЦВК СРСР “Про постачання секретними виданнями Всенародної бібліотеки України в м. Києві на однакових умовах з Ленінградською публічною бібліотекою”. Вирішення питання покладалося на ВРНГ, народні комісаріати фінансів, шляхів сполучення, закордонних справ, РВР СРСР та ОДПУ [287].

Велика увага приділялася й комплектуванню Української книжкової палати примірниками вилученої літератури, що знайшло відображення в

обіжнику Упрліту від 19 липня 1926 р. У циркулярі говорилося, що згідно з постановою РНК про вилучення шкідливої літератури, введеною ще 16 березня 1923 р., Палата повинна розподіляти між науковими книгосховищами по 30 примірників кожної вилученої назви. З метою запобігання накопиченню величезної кількості видань (попередньо передбачалося надсилати з місць стільки ж примірників забороненої книги), Укрліт пропонував направляти до Української книжкової палати лише ті матеріали, "...що про них даватиметься в кожному окремому випадку (після перегляду списків) спеціальне розпорядження" [64, с. 29].

Цікаво, що перед тим, у травні, побачила світ постанова ВУ ЦВК і РНК УСРР "Про звільнення державних установ УСРР від обов'язкового приставлення в Українську Книжкову Палату видань, що друкуються ними у секретному порядку", якою повідомлялося:

"Впредь до организации секретного отдела при Украинской Книжной Палате и в изъятие из правил, установленных ст. 623 Кодекса Законов о Народном Просвещении УССР, – ВЦИК и СНК УССР постановили:

а) Освободить Управление Делами СНК УССР и Украинского Экономического Сопещения, Секретариат ВЦИК и все ведомства УССР от обязательного представления в Украинскую Книжную Палату изданий, печатаемых ими в секретном порядке" [590, арк. 13].

Отже, у документі йшлося про створення в структурі Палати секретного відділу (прообразу відділу спецфондів), що було реалізовано в липні 1926 р. Так, з постанови РНК УСРР "Про порядок реєстрації та зберігання секретних видань" дізнаємось, що:

"1) Витвори друку, помічені "Зовсім таємно", "Таємно" та "Оголошенню не підлягає", надсилаються до Української Книжкової палати незалежно від форми видання й тиражу в кількості в трьох (3) примірників.

Примітка: не приставляються зовсім такі видання:

а) матеріали, що торкаються шифрувального та секретного діловодства, наприклад: шифри, коди й т. ін.;

- б) графіки залізничного руху для військового часу;
- в) матеріали, що торкаються мобілізаційного плану.

Примітка: Зберігання зазначених в арт. 1 витворів друку провадиться в “Секретному Відділі Архіву Українського Друку”, порядок користування яким визначається окремою інструкцією Раднаркому.

2) Бібліографічні відомості про зазначені матеріали не поміщуються в “Літопис Українського Друку” та інших виданнях Української Книжкової Палати до одержання останньою на кожний окремий випадок письмової згоди від установи чи організації, що їх видала” [590, арк. 100 – 101].

Першочерговим завданням у процесі комплектування фондів відділу, як згадувалося в обіжнику Укрліту від 19 липня, окреслювалося поповнення його літературою періоду громадянської війни, вилученою на території республіки. Бібліотечним установам приписувалося надсилати по два примірники таких видань, “випущених по всіх містах УСРР з 1917 по 1922 р. включно” [64, с. 29].

Загальні аспекти опрацювання ідеологічно невитриманих творів розглядалися на I Всеукраїнському з’їзді бібліотечних працівників, що проходив 1 – 6 червня в Харкові, де з окремою промовою виступив голова Центральної комісії по вилученню Латинський [628]. Частиною його доповіді “Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку” стало оприлюднення інструкції НКО УСРР, підготовленої в грудні 1925 р. Саме від початку введення в дію названого розпорядження розгорнулася конкретна робота з вилучення з відкритого користування й фондів масових бібліотек усіх типів шкідливих видань та розробки методики їх заборони й спеціального зберігання.

До таких типів, зокрема, була віднесена література за часів російського капіталізму, національно-шовіністична та контрреволюційна, релігійно-фанатична.

Вказувалося, що багато шкідливих творів знаходяться як у районних і сільських книгозбірнях, так і в книгосховищах великих бібліотек. Інструкцією обумовлювався термін вилучення матеріалів – до 1 грудня 1926 р. Уперше відкрито наголошувалося на використанні в ході очищувальних рейдів списків заборонених видань, складених Головлітом та Укрлітом [629]. За цим документом у наукових бібліотеках також організовувалися спецфонди.

Таким чином, протягом 1926 р. загалом оформилася система спецсховів.

В II половині 20-х рр. набрали інтенсивності бібліотечні чистки, напрям проведення яких здобув іншого характеру після внутріпартійної дискусії та політичних випадів проти Г. Зинов'єва та Л. Каменєва. Якщо раніше вилучалися білогвардійські, монархічні, шовіністичні, релігійні твори, то після XV партконференції та VII розширеного Пленуму ІККІ, до категорії “ідеологічно невитриманої” потрапила література, видана в 1925 – 1926 рр. [129].

Зазнав істотних змін і склад так званих “спеціальних комісій” із бібліотечних чисток. Відповідно до інструкції від 20 грудня 1925 р. очолювати їх мали керівники органів літконтролю. Однак на місцях вони часто підпорядковувались представникам ДПУ. Останнє негативно позначилося на змістовому аспекті вилучень, оскільки в запалі боротьби за ідеологічну одноманітність знищувалися видання, що становили унікальну культурно-історичну й наукову цінність.

Подібні масштаби чисток змусили Головополітосвіту підготувати нову інструкцію з перегляду книг. Вказувалося, що вилучені видання можна залишати в повітовій бібліотеці. З масових закладів твори вилучалися в обов'язковому порядку.

Увесь документальний масив пропонувалося розподілити на видання, рекомендовані до видачі, і ті, що не підлягають до розповсюдження. Окремо

додавався також список невірно (з точки зору радянської ідеології) вилучених творів [161].

Негайно вживалися заходи, спрямовані на виправлення ситуації. Не випадково в обіжнику Укрліту “Про вилучення забороненої та шкідливої літератури”, датованому 13 квітня 1926 р., повідомлялося, що:

“Саме вилучення літератури та складання списків провадиться поверхово, через це є прикрі помилки: вилучаються видання дозволені до розповсюдження. Так, наприклад, Кременчуцький Окрліт вилучив усіх класиків, Кам’янець-Подільськ – твори К. Маркса, Ілліна (Леніна), Іскандера (Герцена) та ін. Через відсутність уваги в перегляді та складанні списків також вигадують авторів, яких ніколи не існувало (Кам’янець) і не зазначається місця та часу видання тієї чи іншої книжки” [64, с. 37 – 38].

Із цього приводу наголошувалося на обов’язковому укомплектуванні діючих по округах комісій кваліфікованими кадрами. Відтепер до них повинні були входити співробітники окрполітосвіти та політконтролю ДПУ, очолювані уповноваженим інспектором окрліту. Крім того, до складу місцевих комісій теж стали входити чітко визначені посади, що було вирішено в червні 1927 р. на конференції губернських представників бібліотечної роботи [129].

Того ж року введено в дію нову постанову Управління у справах літератури та видавництв УСРР “Про таємні видання”. Як ішлося в документі, за таємні твори вважалися такі, що містили примітки: “таємно”, “цілком таємно”, “не підлягає оголошенню” та “тільки для членів партії”. Окремо надавався перелік видань, що не підлягали пересилці до книгосховищ. Установлювався також чіткий порядок одержання обов’язкових примірників таємних матеріалів:

“а) Коли таємні видання друкуються в друкарні, що має таємний відділ, обов’язкові примірники таємних видань пересилає друкарня по 1 примірнику до таких книгосховищ:

- 1) УКП (Харків).

- 2) ВБУ (Київ).
- 3) Публічна Бібліотека ім. Леніна (Москва).
- 4) Ленінградська Публічна бібліотека (Ленінград).

б) Коли таємні видання з будь-яких причин друкуються в друкарні, що не має таємного відділу, весь тираж здається видавцеві (установі або організації) і останній сам пересилає обов'язковий примірник на зазначені адреси” [624, арк. 88].

Незважаючи на систематичність проведення очищувальних заходів, улітку 1927 р. було взято курс на здійснення чергової чистки бібліотек, що майже закінчилася в лютому 1928 р. [129].

Тимчасове затишшя змінила “Шахтинська справа”, яка позначилася розгортанням широкомасштабного походу за чистоту бібліотечних фондів.

Як вказувалося в циркулярі ВЦСПС, датованому 6 серпня 1929 р. “Про участь профспілок у бібпоході”:

“У зв'язку з перевіркою роботи бібліотек бажано проведення чистки бібліотек від непотрібної, застарілої та шкідливої літератури.

Додаткові інструкції (списки) до інструкції Головополітосвіти за проханням ВЦСПС вийдуть: з белетристики – у серпні, а з політичних питань – у вересні” [66, с. 4].

На початку вересня в контексті боротьби з “правим ухилом” у газеті “Труд” з'явилася директива № 242 “Урахувати уроки Дніпропетровського шкідництва”, що відкрила серію процесів так званих “бібліотечних шкідництв” [222].

За наслідками “підривної діяльності” завідуючого Дніпропетровської центральної бібліотеки профспілки залізничників Староверова та його заступника Бартенєва, з 65 тис. видань, що зберігалися в бібліотеці, більшість було визнано шкідливими [374].

В обіжнику Уполітосу до всіх Окріно від 23 вересня 1929 р. “Про заходи до впорядкування бібліотечної справи та про догану Дніпропетровському Окріно за недбалість в царині біброботи”

констатувалося, що названі особи “на протязі 10 р. активно працювали на контрреволюцію – нищили радянську літературу, лишали її по 4 – 5 р. в склепах не розпакованою на споживу пацюкам, а читачеві просували ідеологічно-ворожу та контрреволюційну книжку” [304, с. 336].

Із цього приводу НКО пропонував Окріно досконало перевірити книжкові фонди бібліотек політосвітньої, профспілкової та кооперативної мережі, звернувши особливу увагу на кваліфікацію бібкадрів.

30 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про покращення бібліотечної роботи”, в якій говорилося про необхідність перегляду книжкового складу бібліотек та очистки їх від ідеологічно шкідливої, застарілої та непрофільної літератури [129].

Цю пропозицію було з ентузіазмом підхоплено, слідством чого став початок першої масової чистки всіх типів бібліотечних установ.

Для успішного проведення кампанії Головополітосвіта запропонувала по 2 примірники кожної вилученої назви творів передавати до Центральної окружної бібліотеки для зберігання в спеціальному приміщенні в зачинених шафах і видавати виключно для потреб наукової роботи [206]. Так було змінено структуру формування спецховів, оскільки відтепер вони створювалися повсюдно.

Отже, результати аналізу означеної теми свідчать про те, що політична цензура друкованих видань виникла в Україні з моменту встановлення радянської влади й до 1921 р. мала відомчий характер. Започаткування Головліту 1922 р. сприяло введенню ідеологічної цензури в централізоване русло.

Упродовж 20-х рр. у ході становлення інститутів радянської цензури були вироблені основні форми та методи контролю друкованого слова, що знайшли практичне втілення під час проведення бібліотечних чисток, організації спецфондів, нагляду за ввозом творів друку з-за кордону, розробки проскрипційних матеріалів.

3.2. Контроль видань у процесі удосконалення інститутів цензури в 1930 – 1940 рр.

На початку 1930-х рр. нагляд за друкованими виданнями виявився могутнім засобом боротьби проти “усіх проявів буржуазної ідеології”, що, насамперед, було пов’язане із суттєвими змінами в національній політиці. Так, головним фактором небезпеки для єдності радянської держави оголосили “місцевий націоналізм”. Останнє поклало край процесу українізації й дало поштовх наступу на українську культуру.

До пошуків “націоналістів” долучилося виявлення різного роду “контрреволюційних організацій”, що супроводжувалося фізичним нищенням найкращих представників української інтелігенції. Винайдення всіляких надуманих “ворогів”, “шкідників”, “дворушників” стало основною метою політичної діяльності партійного керівництва.

1930 р. було проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів, яким надавалося право на відкриття видавництв і здійснення контролю над ними. Постановою ВЦВК і РНК УСРР “Про затвердження уставу про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи” від 1931 р. уточнювалися завдання роботи Головліту:

“Здійснювати всі види політично-ідеологічного, воєнного і економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинами тощо, а так само над радіомовленням, лекціями, виставками” [601, арк. 34].

У документі наводилися й оновлені функції цензурного відомства, призначеного:

“1) загально керувати місцевими органами і уповноваженими Укрговліту, інспектувати, інструктувати й контролювати їх;

2) попередньо і наступно контролювати з політично-ідеологічного і воєнного та економічного погляду усю літературу, що її випускається та радіомовлення, лекції, виставки тощо;

- 3) конфісковувати видання, що не підлягають поширенню;
- 4) видавати в межах свого відання правила, розпорядження та інструкції;
- 5) видавати дозволи на відкриття видавництв та періодичних органів друку;
- 6) розробити спільно з відповідними урядництвами перелік відомостей, що за своїм змістом спеціально охороняються як державна таємниця і не підлягають опублікуванню та оголошенню;
- 7) складати списки заборонених до видання та поширення книжок” [601, арк. 34].

Зауважувалося, що Укрголовліт забороняє видавати ті твори, що:

- містять пропаганду, спрямовану проти радянської влади й диктатури пролетаріату;
- розголошують державні таємниці;
- сіють національну ворожнечу;
- носять порнографічний характер.

19 липня 1931 р. усім республіканським Головлітам був надісланий спеціальний циркуляр, яким установлювалася судова відповідальність до уповноважених осіб за дозвіл до друку антирадянських матеріалів і таємних відомостей [170].

Відтепер ретельну перевірку органами цензури й політконтролю спецслужб проходили всі рукописи, гранки, виготовлені твори, після чого контрольні примірники надсилалися до ДПУ УСРР, Управління літконтролю НКО та для обов’язкової бібліографічної реєстрації в Українську книжкову палату, причому останнє належало зробити протягом трьох днів. До порушників установлювалися штрафні санкції.

Наряду з реорганізаційними змінами діяльності цензурного відомства тривали чергові чистки бібліотечних фондів від “небажаних” видань.

Ще 30 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про покращення бібліотечної роботи”, у якій говорилося про необхідність

проведення перегляду книжкового складу бібліотек усіх типів із метою очищення їх від ідеологічно шкідливої, застарілої й непрофільної літератури [116].

Практичні настанови щодо забезпечення чистоти бібліотечних фондів були сформульовані 1930 р. у спеціальному інструктивному листі “Про перегляд масових бібліотек політосвітніх і профспілкових”, підписаному їх ініціаторами, Н. Крупською та М. Смушковою [373]. Значна увага приділялася правильному використанню книжкових фондів бібліотек, які після вилучення небажаної літератури рекомендувалося розподілити на “ядро” й запасний фонд. Окремо йшлося про критерії відбору видань за різними галузями знань та порядок зберігання й використання конфіскованих творів. НКО наполягав на вилученні до 80% документального запасу бібліотек [148].

Того ж року постало питання про очищення бібліотечної й книготорговельної мережі від “політично невитриманої” дитячої й навчальної літератури.

У “Бюлетені НКО” з’явилися розроблені Державним науково-методичним комітетом НКО списки видань, що підлягали вилученню з усіх бібліотек загального користування й здачі для переробки на паперові фабрики. Один примірник приречених творів рекомендувалося пересилати для зберігання в “бібліотечному архіві” (тобто, спецфонді – О. Ф) Харківської, Одеської і Київської наукових бібліотек та Київської дитячої бібліотеки.

1930 р. НКО оприлюднив циркуляри “Про керування списком дитячих п’єс” і “Про вимоги до дитячої п’єси”, які обумовили появу “Вимог до п’єси для дітей”, підготовлених на основі тез ЦК ЛКСМУ “Дитяча книжка в реконструктивну добу”. Як зазначалося в останньому документі:

“Доба соціалістичної реконструкції охарактеризувалася рішучим наступом на капіталістичні елементи міста й села, що сприяло загостренню класової боротьби” [74, с. 16].

У цих директивах досить дієвим знаряддям впливу партії на маси розглядалося друковане слово. Ураховуючи важливість моменту, українська дитяча книга мала відповідати таким вимогам:

1) Формувати матеріально-діалектичний світогляд, активно боротися зі спробами нав'язати “вороже світорозуміння”, ідеалістичне бачення світу.

2) Сприяти становленню пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога.

3) Виховувати в душі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи шовінізм та національну ворожнечу.

4) Організовувати підростаюче покоління для участі в соціалістичному будівництві, навчити його активно долати перешкоди.

5) Забезпечити політехнічне виховання дітей, прищеплюючи їм навички колективної праці [324].

Головними аспектами нового тематичного наповнення радянської педагогіки повинні були стати такі теми:

- класова боротьба в усіх її проявах;
- соціалістичне будівництво;
- реконструкція промисловості;
- перебудова сільського господарства;
- форми людської праці;
- соціалістичне змагання;
- радіофікація, електрифікація тощо.

Рішучо наголошувалося на важливості висвітлення соціалістичного сьогодення. Стосовно ретроспективного ракурсу в дитячій літературі історичне минуле належало показувати в контексті революційного протистояння з капіталістичним світом.

Дієвими особами (головними героями) дитячих книг передбачалося зробити дорослих, оскільки обмеження змістового наповнення лише життям і працею дітей, на думку діячів Центральної Ради позашкільного виховання, могло призвести до “перекручення дійсності”. Як виняток, дозволявся показ

проблем піонерських організацій, шкіл. Із приводу специфіки дитячого сприйняття зазначалося:

“Діти цілком здатні до реалістично-правдивого розуміння речей і явищ (хоча й не в силі охопити все до кінця) і жодних сурогатних тлумачень не потребують. Тому ми мусимо боротися проти всякого неправдивого тлумачення світу, проти надприродної фантастики, будуючи дитячу літературу на засобах реалістичного тлумачення дійсності” [324, с. 17].

Виходячи з окреслених принципів, на таку форму дитячої літератури, як казка, накладалося суворе “табу”. Педагоги радянської школи дійшли до висновку, що властивості жанру казки (“перекручування дійсності, відрив від часу й простору, ігнорування причинного зв’язку”) заважають процесу виховання матеріалістичного світогляду в підростаючого покоління. Жорсткій критиці були піддані стилі художньої літератури – сентименталізм та романтизм. Заперечувався антропоморфізм у творах для молодшого віку як загроза “дуалістичного тлумачення світу”. До форм дитячої художньої літератури висувалися такі вимоги:

- 1) літературно-художній виклад;
- 2) струнка композиція;
- 3) бадьоро-емоційний тон;
- 4) “проста образна та багата мова”.

Драматична дитяча література мала використовувати всі засоби, обумовлені здобутками театрального мистецтва. Засуджувались натуралізм і побутовість, на противагу яким протиставлялися п’єси, “збуджуючі активність”.

20 травня 1933 р. НКО прийняв постанову “Про дитячу літературу”, в якій констатовалося, що наявні недоліки в галузі дитячої літератури були “проявом... “лівацьких” теорій відмирання школи, абстрактного схематизму, правоопортуністичних, механістичних теорій соц. біологізму,... націоналізму та інших опортуністичних перекручень в керівництві справою виховання дітей” [325, с. 20].

Дитячі твори, що не вкладалися в загальний ідеологічний контекст, заборонялися органами контролю й, відповідно, вилучалися з обігу та направлялися (у кращому випадку) до бібліотечних спецфондів, або (в гіршому) на переробку до паперових фабрик. Так, скажімо, 29 січня 1930 р. комісія у справі дитячої літератури рекомендувала виключити з установ Соцвиху, бібліотек та продажу “Казки та оповідання” Кіпніса. За її вердиктом були також заборонені для подальшого використання повість М. Вороного “Носоріг”, О. Олесья “Ялинка”, чудовий роман Г. Бічер-Стоу “Хижина дяді Тома” та ін. [372]. А інший список, приміщений у “Бюлетені НКО” № 33, передбачав вилучення 187 “небезпечних” дитячих творів, серед яких зустрічаємо “Казки для юнацтва” Г.-Х. Андерсена, “Бельгійські народні казки” в перекладі Р. Гельбіна, “Англійські казки” Джекобса, “Казки Перро”, “Нові іноземні казки для дітей”, укладені А. Благіним і Н. Заровим тощо. Деяким з означених видань судилося по декілька десятиліть пролежати на полицях спецфондів як таким, що не вписувалися в загальні вимоги дитячого виховання [371]. Одночасно з метою “підсилити масову художню роботу в установах Соцвиху” з’явилися ухвалені Вищим репертуарним комітетом при НКО списки рекомендованих і заборонених дитячих п’єс.

Значної допомоги в ході очищувальних заходів доклали й так звані “спеціальні комісії”, що керувалися “Правилами як опрацьовувати, перераховувати й видавати ідеологічно шкідливу літературу”, введеними в дію 1931 р. Згадана директива, підготовлена оперативною комісією в складі Н. Пискорської, Є. Косинського, О. Карпинської та К. Грибівської обумовлювала виокремлення таких категорій видань:

- 1) вилучених за постановами органів цензури з масового використання;
- 2) визнаних критикою як “ідейно й політично невитримані”, або спрямовані проти існуючого ладу, зокрема:
  - білоемігрантські;
  - антисемітські;
  - агітаційні різних контрреволюційних партій та течій;

- фахово-шкідницькі;
- націоналістичні та мілітаристичні;
- релігійно-містичні тощо.

3) “бульварних, еротичних, порнографічних та халтурних” [630].

Для останньої групи творів були розроблені спеціальні позначки при індексуванні, а також особливі правила видачі, що передбачали письмовий дозвіл на користування ними.

Слід підкреслити, що протягом 1931 р. у структурі Всенародної бібліотеки України почав функціонувати таємний відділ, куди надходила заборонена література й метою діяльності якого стала “концентрація книжкових фондів інших бібліотек, де вони використовуються не за призначенням” [127, с. 122].

Незважаючи на те, що тільки з 1926 по 1931 рр. було вилучено до 60% книжкових ресурсів країни, державне керівництво визнало стан ужитих заходів недостатнім, оскільки у фондах масових і червоноармійських бібліотек ще залишалися “небажані” твори [277].

Подібна ситуація склалася й у книготорговельній галузі, із приводу чого в доповідній записці начальника Головліту “Про стан книготорговельного підприємства на Україні” до секретаріату ЦК КП(б)У вказувалося:

“...Зовсім бракує систематичної перевірки книжкових фондів і своєчасного вилучення із них макулатури. Так, наприклад, при обстеженні Вінницької книгарні виявилось, що книжка Яновської “Труд и игра” видання 24 року з портретом Троцького продається й до цього часу” [475, арк. 74].

За результатами перевірки планувалося терміново підготувати відповідні керівні матеріали.

Варто зазначити, що в НКО УСРР виникли деякі труднощі з розробкою централізованих списків видань, які підлягали вилученню й знищенню, про що повідомлялося в рапорті керівника сектора літконтролю Лиханського заступнику НКО Гірчаку. Зокрема, повідомлялося, що комісією, створеною за постановою заступника наркома освіти Кузьменка була розроблена нова

інструкція, яку передбачалося надіслати на місця разом зі списками шкідливих творів, завдання з опрацювання яких покладалося на Українську книжкову палату. У зв'язку із цим повідомлялося, що останньою згадані списки “загублено, чи заховано, слідством чого став простій даної справи” [602, арк. 7].

У травні 1931 р. у Києві відбулася Всеукраїнська нарада, присвячена діяльності бібліотечних установ УСРР із приводу “ідеологічних проривів на книгознавчому фронті”, внаслідок чого різкої критики зазнали Українська книжкова палата, Всенародна бібліотека України та Український науковий інститут книгознавства [116].

Того ж року вийшла постанова колегії НКО УСРР “Про стан бібліотечної роботи в УСРР”, де вказувалося на суттєві недоліки в бібліотечній сфері, відсутність єдиної політики в комплектуванні фондів, слабкість кадрового складу, розбіжність у питаннях проведення партійних настанов. З метою забезпечення єдиного ідеологічного центру, у НКО була створена Центральна Бібліотечна комісія, з початком функціонування якої змінилося науково-методичне керівництво бібліотечною справою.

1933 р. розпочалася вирішальна фаза наступу на українську культуру та посилення тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Закликом до активних дій з боку радянської влади стало зняття з посади наркома освіти М. Скрипника. Під гаслом боротьби зі “скрипниківщиною” по країні прокотилася хвиля арештів, спрямована проти української інтелігенції.

Цензурний терор викликав появу такого виду контролю, як рецензування й породив значну кількість офіційних і анонімних рецензентів у багатьох напрямках духовної культури. Причому не обійшли увагою й театральну сферу. Досягнення цензури були вражаючими. Тільки протягом 1933 р. до постановки заборонили близько 200 театральних п'єс, що кваліфікувалися як “націоналістичні твори” та 20 перекладів найвідомішої світової класики з ярликом “націоналістичних” [423].

А 3 жовтня в газеті “Комуніст” побачила світ рецензія на постановку театру “Березіль” драми М. Куліша “Маклена Граса”, яка називалася “фальшивою, не художньою, не нашою річчю”. Видатний український режисер Лесь Курбас звинувачувався в намірах “зіштовхнути театр на позицію українських націоналістів”, за що 13 грудня рішенням політбюро ЦК КП(б)У був позбавлений звання народного артиста УСРР [287, с. 130].

На тому етапі цензура заборонила також ряд видавничих проєктів. Так, у полі зору ЦК КП(б)У систематично перебувала підготовка Української радянської енциклопедії, навколо якої точився постійний конфлікт між намаганнями вчених подати матеріал з урахуванням національної самобутності українського народу та стараннями партійно-державних органів витримати видання в офіційному ідеологічному руслі. Переслідуючи означену мету, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 5 червня 1933 р. визнало роботу УРЕ на чолі з М. Скрипником “ширмою для контрреволюційних елементів” [461, арк. 123]. Подальша підготовка енциклопедії безпосередньо доручалася новій, більш відповідальній редколегії в складі В. Затонського (голова), М. Кілерога, М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, Ю. Коцюбинського, О. Богомольця, А. Хвилі та інших “дослідників”, які повинні були забезпечити ідеологічне наповнення видання на 40% термінологією суспільних наук [287].

Окреслений період характерний також тим, що органами цензури почали прийматися директиви стосовно масового вилучення шкідливих творів. Видання репресованих авторів та осіб, які “політично скомпрометували себе”, негайно вносилися до реєстрів забороненої літератури.

Відповідно до важливості моменту наказом наркома освіти УСРР В. Затонського № 208 від 1 грудня того ж року, було вирішено питання про утворення державних обласних бібліотек, на основі чого розроблене положення, в якому вперше офіційно фонд заборонених видань іменувався спецфондом. Підкреслювалося, що:

“В кожній бібліотеці мусить бути спецфонд книжок, де зберігається література, що не підлягає оголошенню. На чолі спецфонду стоїть зав. спецфонду, кандидатуру якого директор погоджує з начальником спецсектора Обл. ВНО” [116, с. 70].

Цілком очевидно, що наповнення спецфондів відбивало всі принципові зміни політичної лінії партії. Так, уже через декілька місяців після загибелі М. Скрипника, 2 січня 1934 р., заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею до ЦК КП(б)У була подана доповідна записка, в якій повідомлялося:

“До цього часу бібліотеки провадять видачу для користування творів М. О. Скрипника. Як відомо, в усіх томах творів М. Скрипника є цілий ряд шкідливих, націоналістичних, троцькістських теорій та настанов.

Зокрема, в 1 томі – по троцькістському трактується історія нашої партії, по націоналістичному історія революції на Україні.

В I і II частині II тому Скрипник по націоналістичному тлумачить роль і значення національного питання в пролетарській революції і в соціалістичному будівництві.

В IV т. подано “лівацькі” настанови в галузі педагогіки та роботи шкіл, пропагується теорія відмирання школи, ідеалізується комплексна система тощо.

В V т. проведена лінія на відрив українського радянського мистецтва від мистецтва братніх нам республік; подано настанови про орієнтацію розвитку українського радянського мистецтва до “старих часів” тощо.

Зважаючи на це, я вважаю за потрібне дати розпорядження про включення творів М. О. Скрипника до списку книжок, які треба вилучити з бібліотек, або в крайнім разі не видавати на руки” [481, арк. 19].

Політбюро ЦК КП(б)У цілком погодилося з виявленою ініціативою, прийнявши 24 березня наказ про заборону видань вказаного автора та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень [474].

Суперечливі процеси відбувалися в українській літературі. Ще в 1920-ті рр. почали з’являтися твори, які зображували певні недоліки в суспільному

житті республіки. Проблеми, що мали місце у творчості письменства, на межі 1920 – 1930-х рр. поступово переростали в трагічні події. До пошуків націоналістів долучилося виявлення “контрреволюційних організацій”, що склалися насамперед з інтелігенції. Уже до 1930 р. за цими безпідставними обвинуваченнями було заарештовано кілька десятків українських письменників.

У грудні 1934 р., у зв’язку із вбивством Сергія Кірова, в Україні засуджено до розстрілу за фальшивим звинуваченням у приналежності до “білогвардійської організації” діячів української культури: Григорія Косинку, Івана Крушельницького та інших з так званої групи “двадцяти вісьмох” [295, с. 79].

Цікаво, що 9 грудня 1934 р. був зданий до складання, а 15 грудня, за два тижні до вбивства С. Кірова, органами контролю підписаний до друку перелік шкідливої літератури, “Список № 2”, який доповнили нововідредагованим і доповненим “Списком № 1”. Усе разом, завізоване безпосередньо наркомом освіти В. Затонським, побачило світ під однойменною назвою “Зведені списки літератури, що підлягає вилученню із продажу, бібліотек та учбових закладів”. Необхідно зазначити, що це видання – перший зведений український проскрипційний список.

Пошуки націоналістів та інших надуманих збочень у художній творчості стали одним із найголовніших політичних завдань партійного апарату республіки. За ґратами сталінських казематів опинилися В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович. Трагічна доля спіткала М. Зерова – одного з найяскравіших талантів української літератури, людину багатьох обдарувань. Заарештований у 1935 р., він був розстріляний на засланні. У 1937 р. обірвалося життя М. Семенка. Усього ж тільки протягом 1934 – 1938 рр. заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів і кандидатів-стажистів Спілки письменників України. Більшість із них – фізично знищено [217].

Масштаби духовного терору були настільки величезними, що органи цензури не встигали фіксувати всіх змін політичної кон'юнктури. Якщо раніше в списках указували прізвище автора, назву твору, видавництво, рік видання й мову, то тепер цензори перейшли до повної “уніфікації” своєї творчості, роблячи в рубриці “Назва” позначку: “Всі твори, за всі роки, всіма мовами”.

Органи ОДПУ – НКВД – КДБ час від часу поставляли в Головліт відомості про репресованих осіб – для того, щоб цензори встигли терміново включити їхні книги в накази, циркуляри й інші розпорядження, що розсилалися “на місця”. Періодично такі відомості зводилися в надсекретні “Списки осіб, всі твори яких підлягають вилученню”. Незважаючи на це, координація між двома спорідненими установами була поставлена явно незадовільно. Постійна “зміна варти” у чекістських і цензурних колах, арешти вчорашніх катів і душителів друку – усе це породжувало сум'яття, плутанини.

Маленькі недоліки великого механізму призводили до того, що імена деяких репресованих діячів науки, культури й мистецтва або взагалі не потрапляли до тотальних “Списків осіб...”, або фігурували в окремих покажчиках Головліту тільки як автори конкретних творів. Так, наприклад, ні в згаданих списках, ні в зведених покажчиках заборонених видань із незрозумілих причин жодного разу не згадується ім'я М. Грушевського (виняток становить лише “Ілюстрована історія України 1918 р. видання) [264].

Такого характеру “недоробки” зустрічаються досить часто. Ряд творів, скажімо, “сумнівних” із погляду ідеологів, але таких, що нерідко мали значну художню цінність, залишалися у відкритому читацькому доступі.

Варто виокремити два основних типи заборони: “персоніфікований” і “тематичний”. У першому випадку засуджувалося саме ім'я як таке, у дію вступав доказ “стосовно до людини”, не заснований на об'єктивних даних, що, до речі, визнавалося неприпустимим ще за часів римського права. В очах

ідеологічного апарату й цензури той або інший автор (чи персонаж його твору) ставав “неособою” [28]. До числа “неосіб” застосовувалися такі заходи:

- 1) репресування – автор підпадав під політичні репресії;
- 2) вислання (наприклад, восени 1922 р), або еміграція (виїзд на початку революції, подальша вимушена еміграція інтелігенції);
- 3) неповернення (заборона в’їзду на батьківщину);
- 4) залишення під підозрою, оголошення небажаною персоною того, хто підпав під партійну критику тощо.

Радянська цензура, таким чином, пішла набагато далі царської, організовуючи свою діяльність ушир і вглиб.

Часто зустрічалися “персоніфіковані” мотиви заборон:

- 1) У творах приміщено передмову, післямову, вступну статтю або коментарі особи, яка має відношення до перерахованих вище категорій. Багато літературних творів було знищено саме через цю причину, оскільки вони супроводжувалися деякими статтями колишніх партійних лідерів (наприклад, Л. Каменєва, Л. Троцького й М. Бухаріна) або репресованих літературних критиків.

- 2) Подана бібліографічна реклама видань (переважно на останній сторінці або обкладинці), де серед інших творів називалися й випущені книги “небажаних осіб”.

- 3) У творах зображена як літературний персонаж або згадується реально існуюча небажана особа.

Абсурдність ситуації полягала, насамперед, у тому, що більша частина видань, які ввійшли до проскрипційних матеріалів, зовсім не містили будь-яких політичних або ідеологічних підстав щодо їх вилучення, на відміну, скажімо, від дореволюційних покажчиків такого роду, до яких усе ж таки включалися твори, що, на думку літконтролерів, підривали релігійні й цивільні закони. Імперських цензорів цікавив насамперед зміст твору. Радянські ж цензори займалися навпаки пошуком “небажаних імен” і рідко

звертали увагу на тематичний аспект. І це зрозуміло, оскільки розібратися в ньому, з огляду на вкрай низький освітній і інтелектуальний рівень, їм було не завжди під силу.

Отже, нічого крамольного в переважній більшості заборонених видань не містилося. Навпаки, їхні автори зазвичай намагалися переконати владу у своїй відданості через цитування промов вождів або зображення їх в образі літературних персонажів. Вони не підозрювали, звичайно, що незабаром, після виходу книги у світ, можуть стати “ворогами народу” [48].

У самому змісті книги цензори досить рідко виявляли “антирадянські” мотиви, оскільки тематичне наповнення перевірялося на стадіях попереднього й наступного контролю. Виділимо найбільш типові мотиви заборон за змістом:

1) Показ кровопролитної міжусобиці епохи революції й громадянської війни, жорстокості, пияцтва, погромів, партизанщини, масового голоду, випадків дезертирства з боку більшовиків.

2) Наведення гасел і закликів “ворожих партій”, незалежно від загального контексту видання.

3) Зображення розбещеності в партійному середовищі за років Непу, розчарування в революції, що призводило часом до самогубства, пияцтва, психозу, виходу з партії й т. п.

4) Показ суспільно-історичних особливостей розвитку нації, її мовної, культурно-етнічної самобутності з позицій “буржуазного націоналізму”.

5) Демонстрація опозиційного руху в робочих профспілках, боротьби із троцькістською опозицією тощо.

6) Висвітлення статевої розбещеності у комсомольсько-молодіжному середовищі в II половині 1920-х рр., що стала досить частим сюжетним компонентом у творах того часу. Цікаво, що ці видання майже не піддавалися цензурним репресіям, але їхні послідовники й наслідувачі, які часом спекулювали модною темою, нерідко перетворювалися на об’єкт підвищеної уваги органів контролю.

7) Відображення пошесті в літературі (і житті), занепадницьких настроїв, мотивів безвихідності.

8) Змалювання наслідків насильницької колективізації, у тому числі проявів автором найменшого співчуття до розкуркулених і засланих селян. Наведення картин голоду та масової втечі із села в 1932 – 1933 рр.

9) Подання в негативній або сатиричній формі образів співробітників ЧК – ОДПУ та самих цензорів і Головліту як установи (мало місце в 1920-х рр.).

10) Згадування про існування концтаборів, системи Гулагу, про що до середини 1930-х рр. іще дозволялося писати, але, звичайно, тільки в певному контексті: праця сприяє перевихованню карних злочинців (про політичних в'язнів заборонялося говорити).

11) Показ масової загибелі бійців і страждань мирних жителів у роки Великої Вітчизняної війни.

12) Прославляння або, навпаки, коли ситуація змінилася, осуд діячів закордонних країн (наприклад, по відношенню до Югославії та її лідерів).

13) Наведення фактів “уклінності перед Заходом” та “іноземщиною” (наприклад, у 1948 – 1953 р. – у зв’язку з розгорнутою кампанією “боротьби з “космополітизмом” та сумнівами певних авторів щодо передових позицій радянської держави в усіх царинах культури, науки й техніки).

14) Заборона (тимчасова) на етапі хрущовської “відлиги” творів, що пропагували культ особи Сталіна, що призвела до вилучення ряду книг, але швидко завершилася з першими проявами тенденцій ресталінізації у 1966 – 1967 рр.

15) “Надання трибуни ворогові” (занадто детальне цитування творів осіб, що скомпрометували себе – емігрантів, буржуазних націоналістів, контрреволюціонерів тощо).

16) Превалювання релігійної тематики [48].

Означеними змістовними аспектами цензурна практика вилучень, зрозуміло, не вичерпувалася. Досить поширеними були обвинувачення в

“ідеалізмі”, “песимізмі”, “занепадництві”, “халтурності”, “антинауковості” тощо.

Впадає в очі певна особливість тематичного наповнення заборонених видань – переважна більшість проблемних сюжетів зустрічається у творах 1920-х рр., підтвердженням чому є навіть останній радянський проскрипційний покажчик 1988 р. видання, на сторінках якого переважно відображені твори періоду 1917 – 1920-х рр. І це зрозуміло, оскільки після революції та в роки НЕПу вийшло чимало видань, що не уклалися в соціалістичні канони.

Рішення органів цензури набули згодом не тільки заборонний, але й імперативний характер зустрічних пропозицій, що містили поради авторам, як саме й про що вони мають писати. Але загалом для характеристики творів друку та їх авторів використовувалися певні шаблони, що значно спрощувало процедуру цензурування. У мотиваційній частині проскрипційних матеріалів, скажімо, досить часто наводилися зауваження відносно причин заборони видань окремих осіб, для чого ідеально підходили шаблонні форми. Ілюстрацією до того може бути резюме Головліту щодо літературної діяльності Б. Антоненко-Давидовича, де в графі “Причини вилучення” (список № 3 за 1934 р.) констатувалося:

“Зазначений автор – ворог. Твори його белетристичного характеру, не мають ніякої цінності, не відповідають сучасності. Популяризація його творів, які крім того являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту.

Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора, а тому просимо затвердити їх вилучення” [465, арк. 174].

Зрозуміло, що прохання Головліту не залишилося поза увагою партійних структур.

Із вражаючою швидкістю робота з масового вилучення творів друку набувала все більш універсального змісту. Як ішлося в “Довідці про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської

літератури”, направлений у ЦК КП(б)У завідувачем культпропвідділу НКО М. Кілерогом і заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею:

“Практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книжок не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їхні твори підлягають вилученню” [474, арк. 36].

За цим документом Головліт надав у квітні 1934 р. зведений список осіб, усі твори яких підлягали конфіскації й знищенню. Сумна доля спіткала видання за авторством таких літераторів, як В. Атаманюк, О. Вишня, С. Вітек, М. Вороний, М. Гаско, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, А. Річицький, А. Шамрай, М. Яловий тощо [477].

Одночасно одним із завдань органів цензури стало збереження історичної літератури часів утвердження радянської влади. Так, наказом НКО УСРР від 1 жовтня 1934 р., у зв’язку із запровадженням при ЦК КП(б)У Комісії історії громадянської війни під головуванням Й. Якіра, в Українській книжковій палаті був створений Кабінет громадянської війни.

Названій установі доручалося забезпечити налагодження роботи підрозділу й складання картотеки “книжкової, брошурної та журнальної літератури, як контрреволюційної емігрантської (українською мовою), так і літератури з історії Західної України часів 1917 – 1921 рр., а також журнальної літератури, видаваної українськими контрреволюціонерами чужоземними мовами (наприклад, “Інвестігейтор” і т. п.)” [622, арк. 2].

У щойно розробленому положенні із приводу діяльності кабінету говорилося:

“Період громадянської війни на Україні є одним із найяскравіших сторінок Жовтневої революції, часів жорсткої боротьби робітництва й лав трудящого селянства проти внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, за владу Рад, за перемогу соціалістичної революції. Ця боротьба має свій значний відбиток у виключно історично-цінних друкованих документах епохи:

– книжках;

- брошурах;
- журналах;
- бюлетенях;
- газетах;
- листівках і телеграмах;
- стіннінках;
- відозвах;
- прокламаціях;
- гаслах;
- плакатах;
- Укростівських виданнях;
- метеликах;
- афішах і т.п.

Ця література видавана в більшості в друкарнях “на колесах” владами, що за виключенням Радянської влади, існували години від години, у кращому разі – до декількох місяців, видавана в підпіллі, розповсюджувалась в більшості як література агітаційна, тобто без того, щоб вона довго затримувалась на склепах, або в одному місці – ніким систематично не збиралась, а тим більше не зберігалась з тих чи інших причин.

Тому на сьогодні і є такий стан, що ця література ніде повністю не зібрана. Увага їй приділяється тільки поодинокими організаціями, збирання провадиться також повільно і не масово, обробка йде нарівні з “іншою” літературою, для наукової роботи її можна здобути і використати з великими труднощами.

Зате націоналісти, контрреволюціонери використовують і цей момент для фальсифікації, для націоналістичного висвітлення історії” [622, арк. 16].

Основною функцією підрозділу окреслювалася допомога у створенні “більшовицької лєнінсько-сталінської історії” громадянської війни з метою ведення активної боротьби з “проявами націоналістичної пропаганди”. У досить стислі строки були визначені бібліотечні установи, на базі яких

організовувалися місцеві кабінети громадянської війни – опорні філії центрального відділу. До I кварталу 1935 р. їм приписувалося надіслати дублетні примірники видань зі своїх фондів до Української книжкової палати. На допомогу місцевим підрозділам у роботі зі складання тематичних картотек співробітники кабінету розробили такі рубрики з історії громадянської війни в Україні:

- “1. На шляхах до Жовтня.
2. Жовтень в Україні і боротьба з Центральною Радою.
3. Червона гвардія в Україні.
4. Розгром Каледіна.
5. Виступ польських легіонерів в Україні.
6. Боротьба з Румунською контрреволюцією за Бессарабію.
7. Україна перед німецькою окупацією.
8. Україна під п'ятою німецького імперіалізму (Гетьманщина).
9. Партія в підпіллі.
10. Нейтральна зона.
11. Крах німецької окупації, відновлення Радянської влади в Україні.
12. Антанта в Україні та в Криму.
13. Червона армія в боротьбі з інтервенцією.
14. Радянська Україна в 1919 році.
15. Отаманщина.
16. Вороги про нас. Підсумки і наука громадянської війни в Україні.
17. Денікінщина в Україні.
18. Війна з білополяками.
19. Врангелівщина в Україні та її розгром.
20. Польська диверсія в Україні.
21. Ліквідація української отаманщини.
22. Ліквідація махновщини.
23. Міжнародний пролетаріат.
24. Партія в громадянській війні.

25. Комсомол в громадянській війні.

26. Радянське будівництво” [623, арк. 38].

Варто наголосити на тому, що діяльність відділу носила “спеціальний характер” і провадилася в таємному режимі. По суті, згаданий кабінет став прообразом відділу спецфондів, створеного в Палаті 1944 р.

Між тим, у країні продовжувався очищувальний бум. Під час проведення планових рейдів із забезпечення ідеологічної чистоти бібліотечних фондів, “шкідливі” видання не тільки потрапляли до спецсховів, а й нерідко знищувалися. Так, тільки з 1930 по 1932 рр. запаси бібліотек республіки скоротилися на 10% [277]. У наступні роки масові вилучення видань набрали такого розмаху, що викликали занепокоєння самих органів цензури.

15 січня 1934 р. до ЦК КП(б)У надійшов рапорт заступника наркома освіти А. Хвилі, в якому повідомлялося, що:

“В зв’язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів і шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, повстала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу, зокрема з бібліотек масового користування.

Зрозуміло, що така робота вимагає дуже обережного підходу, уважного перегляду кожного окремого твору (тим паче коли мовиться про передмову чи коментарій) аби не припустити перекручень та визначити до вилучення лише ті із цих книжок, де протягується в тих чи тих формах контрреволюційна націоналістична контрабанда.

Мною на початку серпня було видано наказу, за яким переведення цієї роботи покладалося на Головліт із тим, щоб мірою перегляду певної літератури давати на місця вказівки про її вилучення (перший такий список було надіслано на місця на початку січня).

Водночас тим же наказом (що його було розіслано для керівництва всім областям), щоб перестерегти від перекручень, категорично заборонялось всім органам наросвіти, бібліотечним колекторам та окремим робітникам провадити масове вилучення літератури з бібліотек без спеціального дозволу та санкцій НКО.

Але, незважаючи на це, зараз є факти, що сигналізують про небезпеку повторення відомої вже своїми наслідками так званої чистці бібліотек, що провадилась в 1930 – 1932 рр. Ці факти набувають тим більше загрозливого характеру, що за умов надзвичайно низького політичного рівня бібробітників, засміченості складу їх класово-ворожими елементами та відсутності на місцях партійного провуду бібліотечною справою, можуть перетворитися на масове вилучення української літератури взагалі, зокрема українських класиків. Безперечно і те, що на це спробує спровокувати класовий ворог, залишки націоналістів” [480, арк. 1 – 3].

Доповідачем наводилися також приклади вилучення зі шкільних та дитячих бібліотек м. Харкова всіх творів Б. Грінченка, Лесі Українки, В. Винниченка; із Центральної бібліотеки м. Миколаєва – видань українських письменників, у яких містилися передмови засуджених авторів.

За викладеними фактами партійними органами було терміново розіслано на місця нову директиву про негайне припинення хаотичного вилучення книг поза діючими списками та директивами НКО. Із цього приводу А. Хвиля звертався до ЦК із проханням:

- 1) підтвердити названу директиву, надавши відповідні вказівки обласним, міським і райнаркомам;
- 2) виділити на допомогу Головліту групу кваліфікованих комуністів для перегляду творів “усіляких шкідників”;
- 3) утворити при НКО спеціальну комісію з метою загального керівництва цією роботою [480].

Натомість, як зазначалося в зверненні секретаря ЦК КП(б)У Постишева до секретарів обкомів партії, у ході подальшої очистки бібліотечних фондів

список конфіскованих книг безпідставно поповнився творами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Плеханова, Кропоткіна тощо. У той же час на полицях деяких бібліотек були виявлені “книги Досвітнього та інших українських фашистів”. Із цього приводу пропонувалося керуватися виключно інструкціями центральних органів цензури [484].

Тривали подальші вилучення творів чергових “ворогів народу”. Цікаво, що ідеологічний контекст, у якому згадувалася небажана персона, не мав ніякого значення. Хоча, складаючи переліки “ідеологічно шкідливих” видань, які надсилалися на затвердження в ЦК, цензори обґрунтовували заборону тієї або іншої книги тим, що в ній “у позитивному контексті згадується ворог народу ... (ім’я, рік)”, насправді оцінка цього самого “ворога” в тексті могла бути різною: від нейтральної або схвальної – до ганебної. У результаті такого підходу досить було самому авторові згадати заборонене ім’я або “наклепницький факт”, як одразу ж кілька примірників книги передавалися до спецфондів чи банально знищувалися. Головну роль у викритті “ворогів, які затаїлися” відігравали літературні критики, які нерідко самі ставали жертвами терористичної машини, і органи ДПУ, що завжди працювали разом із Головлітом.

До середини 1930-х рр. у цензурній практиці переважали “адресні зачистки”, тобто твір піддавався забороні переважно за своїм змістом, що не відповідав вимогам політики й ідеології. Ситуація змінилася у 1935 р., що пояснюється початком великого терору. Сама технологія усунення заборонених імен із безлічі книг, особливо художніх, виданих у 1930-ті рр., стає більш складною.

Начальник Головліту СРСР Б. Волін 8 квітня 1935 р. доповідав Молотову (тоді – голові Раднаркому):

“На протяженні ряду лет в произведениях некоторых писателей-коммунистов и комсомольских поэтов и прозаиков упоминались имена Троцкого, Зиновьева, Каменева и др. в положительном контексте, иногда в сопоставлении с именем Ленина. Хотя при переизданиях Главлит с 1931 г.

ети места изымал, в библиотеках до сих пор немало старых изданий (до 1931 г.) такого рода книг, свободно выдающихся читателю. В связи с проводимыми изъятиями из библиотек троцкистско-зиновьевской литературы, не следует ли подвергнуть проверке, а затем и изъятию этого рода книг? В библиотеках имеются в значительном количестве произведения этих писателей в новых, очищенных цензурой, изданиях” [28, с. 174].

Наостанок головний цензор висловлював вельми оригінальну думку із приводу уніфікації завдання:

“Совершенно невозможно, что писатели-коммунисты ни разу не ставили перед органами цензуры вопроса об изъятии из библиотек этих книг, что они не проявляют здесь инициативы, хотя им, писателям, легко было бы указать на произведения, где допущены подобные ошибки за истекшие годы” [28, с. 178].

Інакше кажучи, кожен письменник мав займатися “самодоносом”.

Питання, поставлене начальником Головліту, було вирішене “позитивно”. У ході проведення акції, що розтяглася на багато десятиліть, через причини “персонального характеру” цензори вилучили десятки тисяч книг, у тому числі, і художніх. Дійшло до того, що видання підлягали арешту лише за фактом їх появи в “друкарні ім. товариша Бухаріна”. За кількістю заборон переважав Троцький. Рідкісний твір епохи громадянської війни, художній у тому числі, що вийшов до заслання Троцького в 1927 р., обходився без згадки про “голову Реввійськради” (з цієї причини було заборонено близько 100 книг). Далі лідирували Бухарін і Каменев: перший – через зацікавленість літературними питаннями, із приводу чого не раз виступав із характерними статтями; другий (потрапив в опалу наприкінці 1920-х рр.) – через написання передмов до книг видавництва “Academia”, головою правління якого він був до арешту [28]. Наслідком цього стало знищення багатьох класичних творів.

21 червня 1935 р. Головліт за дорученням ЦК ВКП(б) оприлюднив наказ, у якому говорилося, що при вилученні троцькістсько-зінов’євської

літератури з бібліотек провадилася їх безконтрольна чистка й розкрадання фондів. У зв'язку з викладеними фактами суворо наказувалося:

- 1) негайно припинити будь-які бібліотечні чистки.
- 2) Провести вилучення з бібліотек і складів літератури контрреволюційного характеру згідно з доданим списком [32].

Політбюро ЦК КП(б)У 19 липня також прийняло рішення, що зобов'язувало обкоми КП(б)У покласти край огульним чисткам бібліотечних фондів [464].

Необхідно виділити найбільш характерні риси, властиві політиці бібліотечних чисток. Вилучення ідейно “ворожої” літератури з бібліотек завжди було важливою функцією держави, що здійснювалася й за часів Російській імперії. З 1917 р. означений напрям діяльності запровадила й партія більшовиків. Це призвело до виникнення декількох державних за формою (і партійних за змістом роботи) організацій, насамперед – Головліту, Бібліотечної комісії Наркомосу й т.п. І самі чистки, і їхні організатори віддзеркалювали зовні ніби не пов'язані одне з одним явища – партійну пропаганду, збереження державних таємниць, політичні репресії, зовнішню політику, перерозподіл повноважень між адміністративними структурами. Але згадані явища об'єднувала зміна соціальної свідомості, організаційне й політичне, наукове й ідеологічне розмежування понять “дозволеного” (свого) і “забороненого” (чужого), що пояснювалося властивостями образного (міфологічного) і раціонального мислення. Отже, на тлі різних міфологем з 1932 р. відбувалася певна раціоналізація суспільної свідомості. Цей процес проходив хвилеподібно, досяг свого апогею й перетворився на самозаперечення. У 1930-ті рр. раціоналізація масової свідомості сприяла вилученню з бібліотек небезпечних і незрозумілих для більшовицького керівництва країни видань. За допомогою чисток правляча верхівка та народні маси усвідомлювали себе громадянами нової держави, використовуючи спотворені комуністичною цензурою форми самопізнання [48].

Повертаючись до нашої проблеми, зазначимо, що протягом 1935 р., незважаючи на призупинення бібліотечних чисток на місцях, згори продовжували надходити все нові, більш розширені матеріали. Так, скажімо, того ж місяця ЦК КП(б)У затвердив список № 3 видань 84 авторів, що підлягали вилученню із продажу, бібліотек та навчальних закладів.

У контексті реалізації завдань із виховання майбутніх будівників комунізму окрема роль приділялася просуванню ідейно витриманої класової книги. Відтак ЦК КП(б)У, враховуючи політичну кон'юнктуру, ухвалив перелік літературів, твори яких рекомендувалося видати у 1935 – 1936 рр., а саме: А. Головка, І. Микитенка, О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін. [287].

Того ж року начальник Бібліотечної управи НКО Кобленц розіслав до всіх обласних відділень народної освіти, директорів державних наукових і обласних бібліотек директивний лист стосовно до підготовки книжкових виставок. Виходячи з того, що під час їх проведення до списків рекомендованих видань потрапили “політично шкідливі” та “застарілі” твори, НКО наполягав на підвищенні більшовицької пильності та ідейної якості роботи. Спеціальним пунктом підкреслювалося, що за ідеологічну чистоту рекомендаційних списків і проваджуваних виставок, відповідальність несе безпосередньо директор бібліотеки [631].

1936 р. розпочалося вилучення зарубіжної літератури з бібліотек СРСР. У наказі № 53/з говорилося про необхідність конфіскації як самих журналів і книг, так і вирізок зі статей, у яких згадувалися небажані імена, або містилася критика радянського ладу. 21 січня постановою РНК СРСР “Про контроль ввозу в СРСР іноземної літератури” створювалася централізована система цензури іноземних творів, очолювана начальником Головліту. Одночасно було вирішено, що вилучення зарубіжних видань (а також вирізок із них окремих статей і сторінок) не поширюються на науково-технічні праці, а стосуються лише соціально-економічної літератури [48].

Проте ці інвективи народжувалися самим Головлітом. Так, наприклад, академік В. Вернадський у листі до Голови РНК В. Молотова зазначав, що з літа 1935 р. систематично вирізаються статті з лондонського журналу “Nature”, факт чого був підтверджений і самим секретарем Академії наук СРСР М. Горбановим. Виходячи з того, на початку березня 1936 р. РНК СРСР наказав відділу іноземної цензури Головліту не вирізати статті із зарубіжних журналів, із чим Головліт не погодився, хоча й став виконувати ці розпорядження [48].

Набирали темпів і так звані “обстеження” бібліотек і архівів. Так, за результатами перевірки діяльності Української книжкової палати із приводу звільнення з посади її директора Галіна, 5 липня 1934 р. побачив світ наказ наркома освіти В. Затонського № 378, у якому вказувалося на ряд недоліків в організації її роботи. Серед цілком слушних закидів на адресу установи, зустрічаємо також і суто цензорські, як от:

“В работе Книжной палаты имели место националистические и другие вредительские установки и извращения: предметный, рецензионный каталог, “Карточный репертуар” и система рубрик идеологически не выдержаны и в значительной части построены на националистических установках.

По линии аннотации научной литературы для издания “Индексация научной литературы СССР” до последнего времени посылались аннотации сочинений контрреволюционеров Речицкого, Свизинского и др. с характеристикой, как сочинений марксистско-ленинских.

Абсолютно игнорировались все правила хранения и пользования литературой секретного фонда, каким долгое время руководил националист Никифорок...” [620, арк. 158].

А в наказі заступника НКО УСРР Хаїта від 30 січня 1935 р. “Про наслідки обстеження Харківської державної бібліотеки ім. Короленка” зазначалося, що консультантом відділу каталогів, науковим співробітником Малець, читачам пропонувалися “твори емігранта-нацдемівця Антоновича та ін.” [116, с. 71].

Згідно з документом згаданим установам належало забезпечити ідеологічну чистоту довідково-бібліографічного апарату й установити належний порядок зберігання політично шкідливої літератури.

Загалом духовний клімат тих років добре відбиває лист звільненого з роботи в газеті “Комуніст” К. Полонника* до секретаря ЦК КП(б)У й відповідального редактора М. Попова. Названий співробітник був знятий із займаної посади 8 грудня 1934 р. через написану ним 1932 р. книгу “Сонце в крові”, редаговану у видавництві “Західна Україна”. Згодом осіб, які брали участь у її підготовці, звинуватили в націоналістично-контрреволюційній діяльності, через що книга світу не побачила. Проте через 2 роки факт авторства пригадали. Не допоміг навіть значний творчий доробок К. Полонника (художні нариси, твір “Переможений Париж”, 3 п’єси, сценарії до 2-х кінофільмів). У наказі про звільнення вказувалося, що в минулому він “був зв’язаний з рядом націоналістів і припустився ряду найгрубіших політичних помилок” [6646, арк. 41]. Втім, як свідчив автор листа:

“Я сам изживал и изжил свои ошибки по книжке “Сонце в крові”, о чем свидетельствует дальнейшая моя работа. И очевидно я буду еще много работать, ибо мне всего лишь 30 лет, а наша социалистическая действительность дает такую колоссальную творческую зарядку.

Между тем – у меня семья. Между тем, несмотря на мою высокую квалификацию, никакая редакция не решается принимать меня на работу: формулировка увольнения ведь такова, что и на смелого редактора страх нагонит, не только на труса” [6646, арк. 42].

Отже, дописувач наполягав на перегляді висунутої аргументації щодо його звільнення. Очевидно, означене питання було узгоджене, оскільки надалі цей факт із біографії К. Полонника більш ніде не фігурував.

Необхідно зауважити, що протягом 1930-х рр. з’явилися нові цензурні матеріали звітного характеру, які віддзеркалювали технологію роботи цензорів із контролю за літературою. За наказом уповноваженого РНК СРСР

---

* Начальник Головліту УРСР з 1946 по 1959 рр. – (О. Ф.)

по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Інгулова, 1935 р. республіканським цензурним відомством почали складатися “Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ”*. Названі звіти містили відомості за рубриками: “Попередня цензура” й “Наступний контроль”.

Для ілюстрації цензорської діяльності можна навести варіанти подібного втручання, подані у списку № 2 станом на 1 вересня 1935 р.:

“I. Предварительная цензура

В газеті “Вперед” / Поддорский район Ленинградской области/ вычеркнуто: “незаменимым работником числится в колхозе один недобитый классовый враг – животновод Цветков А., который при сдаче масла государству с обобщественного стада, взял, наснимал, с заразной лошади вшей и положил их в сдаваемое масло – пусть рабочий класс кушает.

II. Последующий контроль

Задержан № 8 журнала “Красная Новь” / редактор Е. Ермилов/, в котором напечатана V-ая часть “Голубой книги” Мих. Зощенко. В книге тенденциозно подобраны хвалебные заметки о террористах Каляеве, Желябове, Мирском, Лизогубе и других. Совершенно неудовлетворительно дана заметка о Ленине. В книге дан ряд двусмысленных выступлений, в основном клонящихся в сторону христианской проповеди непротивления злу, недопущения критики инакомыслящих. Автор пытался протащить в “Красной Нови” рассказ “История одного выигрыша”, снятый цензурой в журнале “Крокодил” [483, арк. 35].

1937 р. такі рапорти стали носити назву “Зведення про найголовніші виправлення й конфіскації, зроблені органами Головліту України в книжково-журнальній та газетній продукції”, де більша увага приділялася цензуруванню текстів. Пізніше, у повоєнний період, стали виходити самостійні “Текстові зведення викреслень попередньої цензури”, які надсилалися на розгляд до ЦК КП(б)У. Однак у 1930-х рр. ці документи ще

---

* ВВЦ – відділ військової цензури. – (О.Ф.)

не відбивали спеціалізацію роботи цензорів і носили загальний характер, про що свідчить фрагмент зведення № 1 за I половину січня 1937 р.:

“Конфісковано німецьку читанку для 10 класів Адмоні і Александр видання “Радянської школи” / передруковано з матриць російського видання Учпедгиз/.

В читанці наводяться такі тези:

- “1)... При кайзері все було краще.
- 2) В усьому винні євреї...
- 3) Слуги – люди іншої раси.
- 4) Комунізм буває тоді, коли все розіб’ється вщент.

В Росії жінок гвалтують, вони вбили мільйон людей. Комуністи хочуть у нас все забрати.

Політредактора т. Штеренберга, винного в дозволі цієї книжки, притягнуто до партвідповідальності. Справу провинного редактора книжки передано до парторганізації “Радянської школи” [485, арк. 12].

Паралельно відділом військової цензури УСРР при уповноваженому РНК по охороні військових таємниць в пресі провадилася автономна робота зі збереження таємної інформації, за наслідками чого до ЦК КП(б)У надсилалися “Зведення про найважливіші порушення “Переліку відомостей, які становлять державну таємницю”. Так, скажімо, у рапорті заступника начальника ВВЦ УСРР Тенцера до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, датованому 11 березня 1937 р., повідомлялося, що відділами військової цензури областей і республіканським підрозділом протягом 1936 р. не допущено до друку 974 порушення “Переліку відомостей”. Причому, 107 із них – стосовно охорони економічних інтересів СРСР [485].

Наступним контролем друкованої продукції було виявлено 533 факти порушення. На думку автора, хоча кількість розголошень зменшилася (порівняно з попереднім роком), проте сам факт їх наявності сигналізував про необхідність додаткового зміцнення цензорського апарату райлітів і міськлітів. На підтвердження цього наводилася статистика й вид подібних

розголошень (у дужках наведено результати наступного контролю – О. Ф.) за тематикою:

- 1) Організація РСЧА – 132 (48).
- 2) Дислокація РСЧА – 325 (178).
- 3) Бойова техніка й військова підготовка – 25 (12).
- 4) Шляхи сполучень і транспорт – 47 (18).
- 5) Воєнна та хімічна промисловість – 141 (128).
- 6) Організації оборонного значення – 64 (20).
- 7) Різні – 133 (54) [485].

Далі в документі розглядалися конкретні випадки порушення державної таємниці, як-от факт опублікування в журналі “Червоний хрест” № 1 (орган ЦК УЧК) даних про кількість допризовників, які проходили обстеження за групами крові. Із цієї причини журнал був затриманий цензурою, оскільки вимагав передруку.

В II половині 1930-х рр. продовжувалися подальші перевірки друкованої продукції. Під час планових очищень бібліотек від “ідеологічно-невитриманої літератури” виявлялися все нові факти безсистемного вилучення творів, що стало предметом особливої уваги органів влади. У спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 р. констатувалося, що має місце шкідницький підхід стосовно безсистемного очищення фондів. Суворо наказувалося припинити всі заходи з перегляду книжкового складу бібліотек і книгарень. Заборонялися вилучення за старими списками, а також будь-які знищення вже конфіскованих творів. До ряду відповідальних працівників органів цензури встановлювалися міри адміністративного, судового й партійного покарання [111].

Наприкінці 1930-х рр. Агітпроп засудив “практику свавільного, що межує зі шкідництвом, масового вилучення літератури самим Головлітом” [28, с. 153]. З того часу жодна книга не могла бути заборонена без санкції ЦК, місцеві видання – без відповідної резолюції обкомів і крайкомів партії. Подібно тому, як Єжов і його колеги були оголошені винуватцями небувалих

фізичних репресій, так і небачене знищення книг у роки великого терору списувалося тепер на ворогів народу, які діяли в органах Головліту та провадили “шкідницьку роботу” із вилучення літератури. У надрах Агітпропу ЦК наприкінці 1939 р. готувався навіть проект циркуляра “Про перегини в книготорговельних організаціях і бібліотеках”. У ньому зверталася увага на “шкідницьке перестрашування”, яке за своєю сутністю було “незаконним вилученням, що дезорганізує обслуговування трудящих найважливішою політичною, науково-художньою й довідковою літературою” [28, с. 154].

Цинізм ситуації полягав у тому, що, з одного боку, передбачалося не припускати “самодіяльності”, “перегинів на цій важливій ділянці роботи”, а з іншого боку – залучати до неї “бібліотечну громадськість”, “партійний актив”, “комсомольців” і т. п. Завзяття таких добровольців призводило до самих катастрофічних результатів.

Між тим, у середині 1930-х рр. у пануючій ідеологічній політиці сталися певні зміни. Комуністичний режим, що перманентно застосовував насильство щодо різноманітних соціальних груп суспільства, опинився в складній ситуації. Загроза II світової війни, потрясіння періоду індустріалізації, трагедія колективізації та голоду 1932 – 1933 рр., серйозне невдоволення громадськості проваджуваною політикою вимусили сталінський уряд вдатися до вкрай репресивних дій. Отже, протягом 1936 – 1938 рр. найвище політичне керівництво СРСР на чолі з генсеком почало цілеспрямовано знищувати всіх політичних опонентів режиму. Одночасно засобами крайнього терору реалізовувалася чистка всіх ланок управління країною. Улітку 1937 р. тільки по Україні планувалося заарештувати 28100 осіб і 6800 чоловік – розстріляти. Відтепер дія “трійок” поширювалася на всі категорії населення. Окрім “куркулів та кримінальників”, під репресії потрапили “контрреволюціонери”, “повстанці”, “церковники”, “шпигуни”, “троцькісти”, “диверсанти”, “шкідники”, “буржуазні націоналісти” тощо.

Перед органами цензури постали нові масштабні завдання. Так, скажімо, Головлітом УСРР на тому етапі було підготовлено величезну кількість проскрипційних списків різного роду “небажаної” літератури. Усі вони проходили обов’язкове обговорення й затвердження на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Можливим є перелічити окремі з них, уведені в дію 1938 р.: “Бібліографія книжок ворогів народу” (Список № 3), “Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури” (Список № 5), “Бібліографія збірників зі статтями та портретами ворогів народу” (Список № 6), “Бібліографія політично-економічної літератури” (Список № 7), “Літературні збірники, читанки, які підлягають вилученню” (Список № 10) та багато інших.

У ході великого терору самі органи цензури зазнали суттєвої очистки. У рапорті Головліту СРСР від 28 червня 1938 р. “Про здійснену роботу із перебудови цензури за умов ворожої діяльності” на ім’я голови РНК СРСР В. Молотова повідомлялося, що тільки в 1937 – 1938 рр. із загальної кількості цензорів (144 особи) центрального апарату, від обов’язків усунені 44 особи. У відділі іноземної літератури з 68 працівників були заарештовані 23 [423].

Тому не дивно, що випущені невдовзі списки поповнилися творами й тих репресованих діячів, з легкої руки яких відбувалися погромні цензорські рейди 1920 – 1930-х рр. Наприклад, перелік видань, затверджений 4 вересня 1938 р., вмістив тепер 3 книги колишнього шефа ДПУ – НКВС УСРР В. Балицького. А в окремому циркулярі, щойно підготовленому Головлітом, уже йшлося про конфіскацію всіх без винятку видань згаданого автора як “шкідливих, застарілих”. До цієї категорії потрапили тепер і твори колишнього заступника наркома освіти УСРР, публіциста А. Хвилі [420].

Охоронний ентузіазм Головліту спричинив появу наприкінці 1937 р. матеріалів на вилучення літератури у вигляді “Списків книг, які потрібно виправити”, де містилися конкретні вказівки із приводу “що робити”. У своєрідній прелюдії до них повідомлялося, що:

“Всі ці книжки засмічені передмовами, листами та промовами ворогів народу. Залишати в такому стані і видавати масовому читачу не можна” [466, арк. 2].

Із цього приводу органи цензури пропонували “зробити силами бібліотек та торговельної мережі” самостійні виправлення, а саме (орфографія документа – за оригіналом. – О. Ф.):

“17. Іван Франко. “Вибрані твори”, в одному томі, за ред. Е. Кулика, Передм. П. Колесника, Упорядник. А. Хуторян. Держлітвидав, 1936 р. 604.

Вирізати: – титульний лист, передмову П. Колесника (ст. 5 – 16) та зміст (остання сторінка).

18. “Щаслива юність, Збірка дитячої творчості. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, 1938 р.

Зклеїти сторінки 72-у та 73-тю” [466, арк. 5].

Обсяги масових вилучень літератури загрожували перетворити всі бібліотеки на один величезний спецфонд, тому що майже в кожній книзі відчувалася присутність “прихованого ворога”. Безліч книг 1930-х рр. містили згадки про небажаних персон у вигляді посилань на їхні виступи та передмови, цитат із них, якими рясніли різні видання. Зрозумівши, мабуть, що вакханалія вилучень у 1936 – 1938-х рр. може взагалі залишити бібліотеки без книг – навіть спеціальних і навчальних – партійні ідеологічні наглядачі вирішили вдатися до альтернативних заходів. Головліту наказано було включати до перелікових списків лише “авторські” книги “ворогів народу”; у всіх же інших – робити “викреслення й виправлення”, залишаючи їх у загальних фондах бібліотек і навіть у книготорговельних підприємствах. Величезний штат бібліотекарів під спостереженням цензорів зайнявся надзвичайно творчою роботою: викреслюванням і затушовуванням імен “ворогів народу”, вилученням, склеюванням і заклеюванням портретів, вилученням – з “видиркой”, за тодішньою термінологією – окремих статей, розділів і т.п.

Сама техніка такої діяльності розшифровувалася в наказі уповноваженого РНК і начальника Головліту СРСР “Про виправлення в тексті”, датованому 1941 р. У ньому говорилося, що при видаленні передмов або цілих статей цензори мають обов’язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, у змістах і, якщо необхідно, на обкладинках книг, видаляючи всі посилання на викреслену статтю й прізвище автора. Перед виконавцями було поставлене завдання, що формулювалося так:

“Усі вищевказані виправлення в книгах робити на місці в бібліотеках, силами бібліотечних працівників під наглядом цензорів. При видаленні передмов або цілих статей обов’язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, змістах і, якщо необхідно, на обкладинках книг, видаляючи всі посилання на вирізані статті й прізвища авторів. Виправлення робити ретельно й акуратно для того, щоб, з одного боку, не можна було прочитати викреслених слів або фраз, а з іншого, щоб не псувати зовнішнього вигляду книги та її змісту” [48, с. 163].

Величезна кількість творів друку, що регулярно зараховувалися до числа заборонених, вимагала термінового розширення й уніфікації мережі спецфондів. 25 жовтня 1938 р. з’явився наказ уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова, яким передбачалося створення окремих фондів періодичних і неперіодичних видань у центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст крайового і союзного підпорядкування, республіканських книжкових палатах. До постанови додавався також перелік бібліотечних закладів, затверджених для організації в них спецфондів та інструкція про порядок обліку й зберігання означених матеріалів. Інструкцією змінювалися також правила користування забороненими виданнями й встановлювалися обмеження відносно доступу до них, навіть із метою проведення наукових робіт [170].

Таким чином, за результатом дослідження можна зробити висновок, що протягом 1930 – 1940 рр. в Україні, як і в СРСР загалом, утвердилася система

політичної цензури, в об'єктиві уваги якої знаходилася друкована продукція. Основним критерієм оцінювання видань стала відповідність їх коливанням політичної амплітуди.

Отже, радянська політична цензура, що виникла одразу ж після жовтневого перевороту, негайно почала реалізовувати на практиці контроль друкованого слова, заборонивши випуск опозиційних газет.

Період 1919 – 1921 рр. позначився відомчим характером ідеологічного контролю (військової цензури – Реввійськкрасою республіки, пізніше ВЧК; адміністративної цензури – НКО, Держвидавом, Головополітосвітою) тощо. Початкові спроби цензурної діяльності з контролю творів друку заклали підґрунтя для створення радянських спецфондів. Зважаючи на відсутність централізації в цій діяльності, 1922 р. з метою звести всі існуючі напрями в межах однієї установи був створений Головліт, що природно продовжив розпочатий більшовицькою владою контроль за духовними надбаннями суспільства.

У 1922 – 1930 рр. тривало становлення цензурної системи в контексті формування тоталітарної держави. На тому етапі були визначені основні напрями роботи цензорських установ по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, ввозом літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі тощо; організовані спецфонди заборонених видань, проведені масові рейди з очистки книжкових ресурсів країни.

Період 1930 – 1940 рр. характерний реалізацією нагляду за друкованою продукцією в процесі утвердження інститутів радянської цензури. Політика ідеологічного терору спричинила такий вид діяльності органів контролю, як складання проскрипційних матеріалів, до яких заносилися твори багаточисельних “ворогів” тоталітарної держави.

Регулярні кампанії з очищення книжкових фондів країни призвели до істотного скорочення запасів друкованої продукції, породивши невтішні наслідки духовного геноциду українського народу у вигляді знищення його друкованої спадщини.

Використані архівні джерела в цілому дозволяють розкрити головні напрями роботи цензорських установ республіки з контролю творів друку. Найбільш інформативними є розпорядчі (постанови, накази, інструкції, листування), звітні (доповіді, звіти) та інформаційні (зведення, доповідні записки) матеріали органів державної влади та управління. Зіставлення груп партійних і цензурних джерел дає можливість здійснити глибокий українознавчий аналіз і достовірно висвітлити процес цензурування літератури в Україні на різних рівнях влади.

РОЗДІЛ 4

ЦЕНзуРА ТВОРІВ ДРУКУ В 1941 – ЖОВТНІ 1953 РР.

4.1. Друкована продукція під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Кінець 1930-х рр., незважаючи на мирний характер життя, позначився підготовкою СРСР до війни. Масова культура швидко наповнилася воєнізованою атрибутикою й символами, а пропагандистська машина діяла у відповідному дусі. Одним із підтверджень реальної підготовки країни до воєнних дій, було запровадження, починаючи вже з 1941 р., спеціальних воєнних відділів у цілому ряді галузей, зокрема в радіомовленні. 2 червня 1941 р., з метою посилення військової цензури в СРСР та переведенням її на воєнний лад, вводилася посада головного військового цензора та затверджувалося положення про нього.

Виходячи з цього, був підготовлений проект положення про головного військового цензора при РНК СРСР та проект постанови ЦК ВКП(б), у якому новим, порівнюючи з попередньою постановою 1940 р., було те, що заступники головного військового цензора при РНК та старші цензори союзних і автономних республік знаходилися на дійсній військовій службі й підпорядковувалися головному військовому цензору при РНК СРСР.

За положенням 1940 р. про головного військового цензора при РНК СРСР, цензура виконувала дві функції:

1) охорону державних (військових, економічних та політичних) таємниць і політико-ідеологічний контроль творів друку, текстів п'єс у друкованому й рукописному вигляді, поданих до постановки; кіно, радіо, картографії, музеїв, виставок і т. ін.;

2) контроль зовнішнього й внутрішнього поштового та телеграфного листування.

Окремо визначалися завдання політичної цензури. Вона мала завадити публікації та розповсюдженню відомостей, які містили погляди та ідеї,

спрямовані проти соціалістичного ладу, ВКП(б), конституції та основ марксизму-ленінізму. Основними напрямками діяльності називалися:

- організація й керівництво попередньою та наступною цензурою;
- підготовка переліків, що становлять державну таємницю;
- перевід цензури мирного часу на воєнний стан;
- вилучення політично шкідливої літератури;
- контроль роботи поліграфічних підприємств і доставки сигнальних та обов'язкових примірників;
- розробка та видання нормативів;
- підготовка кадрів;
- притягнення до відповідальності осіб, які порушили цензурні вимоги.

Цікаво, що деякі із цих напрямів діяльності раніше не були властиві Головліту: застосування відверто репресивних дій у процесі вилучення літератури, а також покарання винних.

Незмінним залишався статус літератури, що видавалася Комінтерном, ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, крайових та регіональних комітетів, яка була позбавлена попередньої цензури, проте підлягала попередньому перегляду для збереження державної таємниці [93].

З початком воєнних дій ЦК КП(б)У поставив перед органами цензури завдання щодо мобілізації всіх зусиль на виконання наказу № 192 уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у пресі та начальника Головліту, спрямованого на суворий контроль за збереженням відомостей державного значення. Терміново приписувалося забезпечити разом з іншими відомствами відбір для евакуації найважливіх документів, що стосувалися радянського періоду й висвітлювали історію комуністичної партії. У випадках запізнення цієї роботи працівникам органів НКВС та Головліту дозволялося застосовувати крайні заходи, не виключаючи можливості знищення небажаних архівних і бібліотечних фондів. Відтак у серпні 1941 р. у Миколаєві мали місце факти спалення архівних джерел різного ступеня таємності, а у вересні, перед відступом радянських військ із

Києва, аналогічна доля спіткала 100 тисяч видань спецфонду Центральної бібліотеки Академії наук УРСР [377].

Переміщення людей і матеріальних цінностей з України на Урал і Середню Азію, що провадилося хаотично, з величезними втратами, набрало широкого розмаху. Одночасно продовжувалися арешти й розстріли тих, хто ухилявся від евакуації.

За таких умов однією з функцій відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У стало з'ясування місцеперебування кадрів наукової й творчої інтелігенції. Певне уявлення про це дає “Довідка до списку письменників України”, що в ній повідомлялося про членів Спілки радянських письменників:

“1) В СРПУ було всього 303 чол. письменників, в цьому ж списку 249 чол.: не зазначено 46 письменників м. Львова, про яких немає відомостей та 8 письменників – ворогів.

2) Репресовані: Сорока, Дубовик, Введенський (Харків).

3) Вороги: Любченко А., Головка О. (Дерид), Вільде Ірина, Варавва, Гак Анатолій.

4) Залишились на території, тимчасово зайнятій ворогом: Стешенко О. (Київ), Будда (Київ), Чмельов (Харків) – (хворий).

5) Залишились в оточенні: Шпак, Корецький.

6) Немає відомостей з перших днів війни: про тов. Муратова, Хазана.

7) Помер від ран тов. Трублаїні, тов. Кушнерик (кобзар).

8) Невідомо, виїхали чи ні: Іванченко (кобзар), Литвиненко (нар. поетеса), Миронець М., Мовчан (кобзар), Пораєвич (польськ. письменник), Цитович, Шумило, Топчій” [572, арк. 35].

Наведені дані ретельно збиралися, зважаючи на те, що всі напрями діяльності органів цензури з контролю творів друку незмінно базувалися на чистоті партійної ідеології.

Центральний апарат Головліту зазнав певної реорганізації, обумовленої вимогами воєнного часу. Однак на місцях ситуація складалася не так

позитивно, як планувалося в директивних документах. Незважаючи на підпорядкованість місцевих органів цензури, вони на справі опинилися у територіальній залежності від партійних керівників, яким надавалися повноваження й функції щодо здійснення політконтролю. Але, передусім, партпрацівники були господарниками, які мусили своєчасно здати держзамовлення, а вже потім контролювати чистоту місцевої преси.

Посилення дисципліни та вимог до якості роботи прийняло на початку війни систематичний характер: нарікання та відповідні догани оголошувалися за будь-який відступ від “Переліку”, наповнення якого суттєво змінилося в зв’язку зі специфікою воєнної політики. Крім того, значно розширилися межі вимог до політико-ідеологічного змісту текстів, що виключали будь-яку можливість різночитання та двоякого трактування.

Дорікання партійних органів на адресу органів цензури були серйозними, оскільки цензори припускалися розголошень військових і державних таємниць, недостатньо пильно стежили за ідейним наповненням об’єктів контролю. Це констатувалося у наказі № 270 уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в друці та начальника Головліту від 26 травня 1942 р., де одночасно висувалися звинувачення до керівників крайобллітів у послабленні уваги за ходом підбору, зміцнення та виховання кадрів. До того ж, на місцях досить поширеним стало сумісництво через нестачу кадрів. Такі співробітники, як ішлося в наказі, були недостатньо ознайомлені з положеннями переліку, інструкціями та інформаційними листами органів контролю, а також “належно не займалися підвищенням свого ідейно-політичного ті культурного рівня”. У зв’язку із цим згадувалися республіканські Головліти, де були поширені випадки переведення цензорів на іншу роботу, що категорично заборонялося лютневим 1940 р. рішенням ЦК ВКП(б). Відповідно визначалися заходи щодо ліквідації наявних недоліків [93].

Війна внесла свої корективи до всіх сфер життя. Її початок обумовив необхідність внесення змін у наповнення “Переліку відомостей, що

становлять державну та військову таємницю”. Парадоксально, але дисципліна воєнного часу певною мірою поліпшила процедуру контролю: критерії заборони стали більш чіткими, будь-який сумнів вирішувався на користь заперечення. Політико-ідеологічні вимоги набули конкретизації: патріотизм об’єднав авторів самих різних напрямів у єдиному прагненні до перемоги: “самоцензура”, з одного боку, стала наслідком щирого розуміння громадянського обов’язку, з іншого, пояснювалася страхом порушити дисципліну. Так, якщо в 1940 р. Головлітом СРСР було виявлено понад 1,5 тис. помилок у пресі, то під час війни кількість їх не перевищувала в середньому 80 – 90 на рік [93].

Воєнний період залишився в історії цензури ще й одним із гучних скандалів, пов’язаним із керівником союзного Головліту М. Садчиковим. Цей випадок свідчить про те, що не всі результати цензорської діяльності сприймалися на вищому рівні однаково. Підготовлену із суто управлінською метою брошуру “Цензура в роки Великої Вітчизняної війни” зустріли в ЦК партії як ворожу провокацію. Підстави для випуску означеної книги були досить вагомими, оскільки місцеві органи контролю не мали ніяких матеріалів, пояснюючих методи цензурної роботи, окрім стисло сформульованих інструкцій, наказів та переліку по охороні військових та державних таємниць в пресі. Необхідно було також підвищити пильність працівників апарату на основі аналізу помилок, що їх припустилися політконтролери, і навчити їх правильно застосовувати основні документи цензури. Окрім того, під час війни в більшості республік та областей призначено нові керівні цензорські кадри, яких слід було в досить стислий строк увести до курсу справи й, тим самим, полегшити керівництво цензорами при газетах, видавництвах і радіомовних станціях. На проведених у 1942 р. республіканських нарадах начальників місцевих партійних органів висловлювалися думки із приводу необхідності підготовки такої брошури. Книга була видана із грифом “таємно”, що обумовлював відповідні правила її зберігання й використання. Однак ЦК мав іншу точку зору, з якої випливало,

що текст (містив витяги з виступів фашистських керівників і відомості про місцезнаходження воєнних заводів) та порядок проходження матеріалу (наданий із запізненням) погіршали явними відступами від норм воєнного часу. Тільки активні клопотання на вищому державному рівні врятували М. Садчикова від репресій, і йому винесли лише сувору партійну догану [93].

4 травня 1942 р. на допомогу працівникам Головліту була введена в дію нова “Інструкція цензору” № 12/312-т, а 3 липня випущений “Алфавітний список книжок, що ввійшли до наказів Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці й начальника Головліту на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938 – 1941 роки включно”, до якого потрапила ідеологічно шкідливі та застарілі твори, опубліковані як союзними, так і республіканськими видавництвами. За втрату документа встановлювалася судова відповідальність [5].

У свою чергу нацистське командування 7 квітня 1942 р. оприлюднило постанову Міністерства окупованих східних областей України щодо збереження культурних і наукових цінностей, метою чого було їх переправлення до Німеччини. Організація цієї роботи покладалася на оперативний штаб Розенберга. Одним з об’єктів особливої зацікавленості фашистів стали бібліотечні фонди. Поперед усе, з метою вивезення відбиралися рукописи, стародруки, наукові праці з питань сільського господарства, техніки, медицини, класична література, белетристика, довідники, статистичні матеріали тощо. Необхідно зауважити, що заплановані до переміщення фонди друкованих видань відповідним чином обліковувалися. Підтвердженням останньої думки є штабна документація, в якій ішлося про створення на основі вивезених книг Східної бібліотеки Розенберга, задля чого виділялися блоки номерів під бібліотечні масиви України, серед яких називалися “різні київські фонди” (№ 90001 – 100000), Флавіанівська бібліотека з Києво-Печерської лаври (№ 70001 – 80000), іншомовні видання Радянського Союзу (№ 58001 – 60000), атеїстичні твори (№ 135001 – 140000) та ін. [355].

Найбільш прискіпливо німці ставилися до вивезення спецфондів, зважаючи на те, що саме в них були сконцентровані колекційні зібрання скасованих більшовицькою владою дореволюційних інституцій та організацій; заборонені з політичних мотивів, видані за радянських часів матеріали різних “контрреволюційних партій та течій”, “репресована література”, а також обов’язкові архівні примірники всієї друкованої продукції. Саме тому спецфонди Київської міської публічної бібліотеки, Дніпропетровської наукової бібліотеки, Харківської державної наукової бібліотеки ім. Короленка й частина спецфонду Бібліотеки Академії наук УРСР були вивезені представниками Оперативного штабу Розенберга й зондеркомандою Кюнсберга [283].

Керівництвом рейха провадилася цілеспрямована політика зі знищення книжкових ресурсів країни. Превалювала тут “марксистська, більшовицька, троцькістська та єврейська література”. Фашистські цензори підготували власні списки щодо вилучення видань, як, скажімо, “Автори, що вилучаються та окремі твори до 1917 р.”, куди увійшли праці єврейських авторів і роботи антинімецького характеру періоду I світової війни [43].

З метою ведення контрпропаганди та оперативного інформування населення шляхом передачі матеріалів у радіоефір, величезне значення з боку радянського уряду приділялося якості підготовки газетних публікацій. Ілюстрацією до того може бути доповідна записка начальника Головліту СРСР М. Садчикова в ЦК ВКП(б) від 17 травня 1943 р., в якій йшлося про передачу в ефір Радіостанцією Українського радіокомітету (місто Саратов) передової статті газети “Правда” під назвою “До нових боїв та перемог” українською мовою з “викривленнями контрреволюційного характеру”, а саме:

“Первомайский приказ товарища Сталина – документ исключительного значения, огромной мобилизующей силы. Непреклонная воля советского народа к победе над врагом, его жгучая ненависть к подлым советским поработителям вложены в сталинский приказ”.

Кроме того, в этой же переданной на украинском языке передовице имеется ряд искажений: во II абзаце пропущено слово “исторического”, слова “к подлым немецко-фашистским поработителям”, вместо слова “выражены” вставлено слово “вложены” и т. д.

Из сообщения т. Ефорова видно, что переданная украинской радиостанцией статья была принята из Москвы стенографисткой, а правильность перевода с русского языка на украинский проверяли: редактор “Последних известий” Олейник, помощник председателя Украинского радиокомитета по радиовещанию Вексельман, главный редактор “Последних известий”, он же исполняющий обязанности председателя Украинского радиокомитета Венгеров, подписал к передаче в эфир цензор Саратовского Обллита Плаксун.

Статья с контрреволюционными искажениями была передана в эфир 1 раз, а после исправления ее была повторена украинской радиостанцией 3 раза.

Начальник Саратовского Обллита за эту ошибку объявил цензору Плаксуну выговор.

Считая допущенную ошибку, выразившуюся в пропуске материала с контрреволюционным содержанием очень серьезным преступлением, я отменил приказ начальника Обллита о вынесении выговора Плаксуну и предложил снять его немедленно с работы и разобрать в партийном порядке вопрос о его партийности.

Об этом факте мною сообщено также в НКВД” [486, арк. 14 – 15].

Цензор Саратовського облліту Плаксун, винний у підписанні матеріалу до ефіру, був знятий із роботи та виключений із партії.

Восени того ж року, з початком визволення від фашистських загарбників окупованої території України, республіканський Головліт негайно приступив до налагодження роботи з перегляду друкованої продукції й виявленню серед неї творів “неблагонадійних осіб”. Так, 22 вересня завідувачу відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У К. Литвину була

адресована службова записка виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького, в якій він просив інструкцій із приводу опрацювання деяких ідеологічно шкідливих видань авторів, які співробітничали з німцями. Зокрема, повідомлялося, що:

“В хрестоматії з української літератури для VII класу вміщено фото і оповідання “Зяма” зрадника Арк. Любченка” [574, арк. 24].

Відповідно ставилося питання щодо можливості подальшого використання таких підручників. Із резолюції на документі видно, що партійне керівництво схвально зустріло пропозицію Головліту, надавши дозвіл на вилучення творів означених осіб. Повний список “письменників-ворогів”, складений 1946 р., вмістив 63 прізвища західноукраїнських та 56 прізвищ східноукраїнських літераторів [499].

У цілому, така увага до “небажаних” видань одразу ж після вигнання окупантів із Харкова свідчить про важливість поновлення органами цензури функцій із відстеження подібних творів у книготорговельній та бібліотечній мережі.

Відтоді ж, після дворічної перерви, з'явилися й традиційні текстові “Зведення викреслень попередньої цензури”, що фіксували зміст викреслення, підставу, назву видання, інформацію про видавництво, дату, прізвища редактора й цензора [575].

Проте, якщо цензурна робота у великих містах республіки потроху налагоджувалася, в обласних центрах залишалася майже не розпочатою. Останній факт добре відбиває звернення Є. Барланицького до секретаря Полтавського обкому КП(б)У, в якому констатувалося, що бібліотеки області потребують термінової очистки від ворожої та шкідливої літератури, а місцеві газети, що відновили діяльність, виходять без належного контролю [574].

Вищезгадане становище підтверджував також у своєму листі до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1943 р. військовий цензор 40 армії К. Полонник, який інформував партійні органи про “хиби в друкованій продукції”. Як

констатував дописувач, під час проходження армією ряду міст (Лебедин, Пирятин, Лохвиця, Яготин, Переяслав), він спостерігав повну відсутність керівництва цивільними газетами. Зокрема, повідомлялося, що:

“РАТАУ досі не зв’язалося з редакціями газет звільнених районів, не розсилає їм друкованих матеріалів, не сповіщає друкованим способом про години радіопередач для української преси. Головліт також пасе задніх і не вживає заходів до організації цензорського контролю над районними газетами, через це місцеві газети (при відсутності зв’язку з військовою цензурою) допускають публікування матеріалів, які становлять державну таємницю. Складається враження, що РАТАУ й Головліт очолюють інертні люди, домосіди, які бояться носа сунути в прифронтову полосу. Хоч би на папері керували вони місцевою пресою, але й цього теж не роблять. Що ж вони тоді взагалі роблять – керівники РАТАУ й Головліту?”

Треба мати на увазі, що в районних центрах під час окупації регулярно виходили німецькі газети українською мовою. Вони провадили велику роботу по опльовуванню всього радянського. Отже і в інтересах нашої партії якомога швидше налагодити випуск і розповсюдження серед населення звільнених районів і сіл радянської преси...” [487, арк. 41 – 42].

Як бачимо, цензорська робота відновлювалася зі значними труднощами, оскільки на початку березня 1944 р. обмежувалася, головним чином, контролем обласних, частково районних і транспортних газет, радіомовлення, дрібнодрукованої продукції.

У рапорті Головліту, наданому відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У підкреслювалося, що вилучення політично шкідливої літератури органи літ(у) розпочали лише в Харкові, Сталіно й Ворошиловграді. Ведення перевірок ускладнювалося як нестачею цензорів, так і відсутністю збірників наказів на вилучення (останні одержали лише 5 березня в кількості 1 примірника на область) [578].

На тому етапі начальником Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александровим за результатами перевірки діяльності органів

цензури були висунуті серйозні претензії щодо роботи Головліту СРСР. Так, у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК А. Щербакова від 29 липня 1944 р. на підставі висновків попереднього контролю автор повідомляв, що в оцінці деяких творів цензори припустилися серйозних помилок. Так, наприклад, невірно з точки зору Управління агітації і пропаганди, була оцінена Головлітом як політично шкідлива поема, наведена у збірнику “Вірші молодих українських поетів”, де містилася фраза: “А немец как гаркнет: молчи, старина!” Цензор визначив це речення як політичний недолік, зауваживши, що вираз: “молчи, старина” ввічливий і його не можна приписувати фашисту [93, с. 286]. Означений образ потрактовувався виключно в розумінні німця як загарбника, не здатного на прояв позитивних людських емоцій. На думку Управління агітації і пропаганди, мав місце лише дрібний редакційний недолік.

Разом із тим, вказувалося на випадки, коли Головлітом навпаки дозволялися до друку матеріали, що містили політично шкідливі твердження. Як аргумент наводилася стаття Клименка “Зміни в організації й технології виробництва машинобудівної галузі за умов воєнного часу”, в якій висловлювалася висока оцінка успіхів системи виробництва США та Англії, і досить стримана – досягнень у СРСР [93].

За результатами огляду підсумовувалося, що перевіркою встановлений факт відсутності в апараті Головліту суворої відповідальності цензорів за рецензування книг і статей. До того ж, письмові висновки на книги й журнали, як правило, не надавалися. Дописувач пропонував відновити попередній порядок підготовки ґрунтовних висновків на кожну заборонену книгу чи статтю, з наступним переглядом їх керівником відділу попереднього контролю та затвердженням начальником Головліту, а також практику щоденного подання Головлітом до Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) відомостей про твори, заборонені до друку, з обґрунтуванням мотивів заборони [93].

Суттєві недоліки були виявлені за результатами діяльності органів цензури на місцях. 9 червня 1944 р. побачила світ постанова ЦК КП(б)У “Про стан цензурної роботи”, де характер її організації по областях і районах визначався за незадовільний, оскільки штат обласних управлінь в справах літератури та видавництва залишався неуккомплектованим, а цензори непідібраними, наслідком чого стали випадки розголошення військової й державної таємниці в пресі [573].

У довідці до постанови наводилися приклади типових порушень. Так, скажімо, маріупольська газета “Приазовський робочий” у номері від 18 квітня опублікувала відомості про дислокацію гвардійської авіаційної дивізії та аеродром у м. Маріуполі, а в газеті “Дебальцевський робочий” з’явилася інформація про місцезнаходження військового з’єднання генерал-майора Станкевського [573]. Саме тому терміново передбачалося вжити заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в місячний строк.

Про дієвість виконання вказаної директиви можемо судити із протоколу № 37 засідання бюро Шосткінського міськкому КП(б)У, датованого 17 серпня, в якому йшлося про те, що, не дивлячись на певне покращення в організації роботи міської преси, наведення порядку в бібліотечних фондах, у діяльності уповноваженого облліту наявні серйозні недоліки:

- 1) не взято під контроль дрібнодруковану продукцію;
- 2) не перевірено всі бібліотеки в місті (у тому числі, технічні, на заводах і фабриці).
- 3) через “недостатність контролю бувшого уповноваженого облліту Гужви, газета “Зоря” припустилася грубішої помилки, опублікував звіт церковників” [579, арк. 38].

Загальні підсумки щодо реалізації постанови були підбиті в ході наради начальників обллітів, що відбулася 6 – 8 жовтня, де із ґрунтовною доповіддю “Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 року” виступив Є. Барланицький. Як першочергове досягнення називалася штатна

укомплектованість апарату керівними й цензорськими кадрами. Характеризуючи основні напрями діяльності відомства, доповідач зазначив, що:

“Головліт Української РСР контролює 9 республіканських газет (з них 2 щоденних) обсягом 4,8 друкованих арк. кожна, 3 газети з виходом 3 рази на тиждень розміром $\frac{1}{2}$ формату “Правди” і 4 газети з виходом 1 раз на тиждень.

Книжково-журнальна продукція видавництв “Укрвидав”, “Сільгоспвидав” АН УРСР, “Радшкола”, “Рад. письменник” та ін. за 9 місяців 44 року в розмірі 458 друкованих арк., чотири щомісячних журнали загальним обсягом 20 друкованих арк. на місяць.

Уккращіомовлення 12 годин на добу. На уккращіомовленні працює окремо цензор попереднього контролю. Матеріали РАТАУ не контролюються окремо. Перевірка літератури та матеріалів для відправлення за кордон через Українську філію ВОКС 50 – 60 друкованих арк. на місяць. Облліти контролюють 32 обласних газети, 22 транспортних газети, а також до 500 міських, районних та багатотиражних газет. Облрадіомовлення в середньому 1 година на добу по кожній області. Велика кількість дрібнодрукованої продукції підприємств та установ області, а також від військових частин та установ. За даними Обллітів взято на облік 899 бібліотек і книжкових магазини 34.

Перевірено 445 бібліотек і 32 книжкових магазини. Вилучено 4892 примірники книг. Крім того, знищено більш 30 тис. примірників літератури, виданої німецько-фашистськими окупантами.

Хід перевірки бібліотек гальмується в зв’язку з відсутністю кадрів політредакторів та в зв’язку з нестачею документації по вилученню політично шкідливої літератури.

Величезним недоліком у справі вилучення політично шкідливої літератури – є відсутність наказів Головліту УРСР на вилучення за минулі роки.

Відновити ці накази нема ніякої можливості, оскільки вони відсутні, та й поліграфбаза не дозволяє цього зробити. Єдине, що ми змогли, це за картками, котрі збереглися в спецчастині АН УРСР, скласти списки авторів, усі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення.

З отриманих нами наказів Головліту УРСР й Львівського облліту з Москви ми склали списки авторів і список по художній літературі та розіслали по 1 примірнику Обллітам” [577, арк. 18 – 19].

Особливий інтерес становлять дані про тематику викреслень. За наслідками попереднього контролю було виправлено 978 матеріалів газетно-журнальної продукції. З них:

- 1) з організації та дислокації армій – 218;
- 2) з оборонної промисловості – 342;
- 3) із транспорту – 69;
- 4) з інших тем – 349 [577].

Наступним контролем органи цензури охопили 9 республіканських, 30 обласних, 180 районних і міських газет, а також усі журнали й книги, видані в Україні. Результатом текстових перевірок стало висловлення обллітам 29 зауважень у зв’язку з порушеннями основного керівного документа органів цензури – “Переліку відомостей, заборонених до опублікування”. Найбільшу кількість зауважень (8) отримав Запорізький облліт [577,].

Головліт УРСР накреслив також чергові завдання щодо вдосконалення власної діяльності, як от:

- 1) забезпечити цензорський контроль райгазет, де ще не призначені райуповноважені;
- 2) не припускати розголошення державних таємниць у пресі;
- 3) очистити до 1 січня 1945 р. бібліотеки від ідеологічно шкідливих видань;
- 4) опублікувати наказ на вилучення творів осіб, які співробітничали з німцями [577].

У ході наради були також заслухані доповіді на теми: “Бойова техніка Червоної армії”, “Радянська література у дні ВОВ” та “Завдання органів цензури”.

Паралельно Головліту приходилося вирішувати актуальні питання із приводу регламентації та обмежень, які виникали у ході розгортання театру воєнних дій. До найтипівіших для завершальної фази війни видів роботи Головліту можна віднести підготовку правил видання релігійної літератури (циркуляр № 2 Головліту від 8 лютого 1944 р.) та матеріалів (спогадів, нарисів, статей) про партизанський рух (циркуляр № 12 Головліту від 22 вересня 1944 р.) після попереднього узгодження із секретарями крайкомів, обкомів ВКП(б) та ЦК нацпартій із питань пропаганди; контроль публічних лекцій (циркуляр № 11 Головліту від 21 вересня 1944 р.) тощо [93].

Протягом 1944 р. суттєва увага приділялася налагодженню діяльності архівних установ, зокрема Державного архіву друку Книжкової палати України.

Цікаво, що іще 1943 р. Головліт СРСР виступив з ініціативою збирання та зберігання друкованої продукції, яка побачила світ під час війни. Так, 13 травня 1942 р. у листі начальника Головліту М. Садчикова до ЦК ВКП(б) ішлося про те, що для майбутніх робіт із метою реконструкції історії Великої Вітчизняної війни величезну цінність матимуть усі матеріали, видані воєнними відомствами на фронтах і в тилу: газети (фронтові, армійські та з'єднань), брошури, листівки, плакати, гасла, а також спеціальні газети, призначені для населення окупованих районів та для розповсюдження серед військ противника. Вказувалося, що ці документи як найцінніші свідки воєнної доби, будуть вивчатися не тільки сучасниками, а й наступними поколіннями. Ураховуючи наведені аргументи, найбільшим книгосховищам держави пропонувалося розпочати їх збір із максимальною повнотою. Всесоюзній бібліотеці ім. В. Леніна навіть дозволялося купувати всі твори друку, у тому числі, і секретні (для зберігання останніх існував таємний

відділ з окремим спецховищем). Фактично, це був рідкісний випадок, коли Головліт піклувався про необхідність збереження історичної спадщини [93].

Можливо, саме тому з відновленням функцій Книжкової палати України, у її структурі вперше офіційно був створений відділ спецфондів, що запроваджувався на базі виокремлення:

- матеріалів окупаційного періоду;
- літератури періоду громадянської війни;
- українських творів, виданих у капіталістичних країнах [356].

Діяльність підрозділу безпосередньо контролювалася Головлітом УРСР. Співробітникам відділу приписувалося скласти інвентарні книги та розпочати розробку картотеки спецфонду, на базі якої в наступні роки готувалися бібліографічні покажчики застарілих і заборонених видань, а також списки творів реабілітованих авторів тощо [625].

У зв'язку із започаткуванням у 1945 р. в апараті ЦК КП(б)У Управління агітації і пропаганди посилилася увага партійних органів до бібліотечної справи [425]. І це цілком зрозуміло, бо основна частина бібліотечних фондів була знищена, пограбована й вивезена окупантами. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України збереглася довідка Управління агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У “Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам”, датована 4 квітня 1945 р., в якій з'ясовувалися наслідки втрат у національній друкованій продукції [581].

Вказувалося, що тільки по Києву підірвана Обласна бібліотека ім. ВКП(б) зі спеціально побудованим для неї в 1911 р. приміщенням (знищено понад 300000 видань); разом із Київським державним університетом загинули фонди Наукової бібліотеки (близько 2 млн. книг); знищені та пограбовані зібрання Державної історичної бібліотеки (500000 одиниць зберігання). З Бібліотеки Академії наук УРСР нацисти вивезли понад 700000 примірників найціннішої літератури, спеціально відібраної штабом Розенберга [581].

У межах республіки фашисти також знищили: 500000 видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. Короленка; разом із будівлями загинули 550000 творів Дніпропетровської наукової та 204000 книг Вінницької наукової бібліотек. З 15 обласних книгозбірень не залишилося жодного закладу, що не постраждав би. Німецько-фашистські загарбники майже стерли з лиця землі фонди районних, сільських і дитячих бібліотек. Згідно з наведеними даними, мережа масових читалень була ліквідована практично повністю. За попередніми підрахунками, загальні збитки по Україні склали понад 50 млн. примірників друкованої продукції [581].

Не випадково в постанові РНК УРСР “Про стан бібліотечної роботи на Україні” величезне значення приділялося терміновому відтворенню бібліотечної мережі. Вказувалося, що лише по системі Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР уже відновили свою діяльність 23 обласних, 16 дитячих та 817 районних і міських бібліотек [582]. Однак РНК визнала стан бібліотечної роботи в Україні незадовільним, зважаючи на:

- 1) відсутність повного обліку всіх існуючих бібліотек;
- 2) непорядкованість зібрань більшості бібліотечних установ, незакінченість інвентаризації, відсутність каталогів на наявну літературу;
- 3) недостатність перегляду органами цензури фондів друкованих видань, результатом чого стала їх “засміченість ворожими творами” [582].

Згаданому Комітету наказувалося негайно вжити таких заходів:

- 1) заборонити безповоротну передачу книг у бібліотеки будь-яким організаціям і особам;
- 2) вивчити книжкові фонди бібліотек; літературу, що не використовується, передати іншим бібліотечним установам, у яких вона більш потрібна;
- 3) виготовити й видати до кінця 1945 р. обов’язковий “мінімум бібліотечної техніки” [582].

Головліту УРСР рекомендувалося провести до 1 квітня 1946 р. перевірку фондів масових бібліотек і забезпечити вилучення шкідливої літератури [82].

Нових форм набув також контроль книготорговельної сфери. Так, у доповідній записці начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину повідомлялося:

“В городах Харькове, Одессе и Львове на рынках производится частная торговля книгами, нотами как в ларьках, так и в лотках. Среди этой литературы встречается политически-вредная, вражеская, религиозная и подлежащая сдаче в утиль.

Органы Главлита не имеют возможности проверять или изымать эту литературу.

Единственное средство прекратить распространение этой литературы, это запретить частную торговлю книгами. В существующем законодательстве нет основания для прекращения частной торговли книжной продукцией.

Поэтому Главлит УССР поднял ходатайство, чтобы Совнарком УССР вынес решение по этому вопросу.

Совнарком УССР не согласился с Главлитом, ссылаясь на то, что вопрос о запрещении частной торговли еще не время ставить.

Ставя Вас в известность о вышеуказанном, просим Вашего вмешательства, т.к. вред, приносимый распространением политически-вредной литературой, очень большой” [580, арк. 2].

За викладеними фактами ставилося питання про заборону приватної торгівлі книгами, із чим Раднарком УРСР не погодився.

Означені перспективи щодо боротьби з розповсюдженням небажаних творів у повному обсязі вдалося реалізувати в повоєнний період, коли опрацювання Головлітом трофейної літератури набуло всеосяжного характеру й супроводжувалося широкомасштабною очисткою букіністичних

магазинів, бібліотек, навчальних закладів і музеїв від усіх видів шкідливих видань.

Навесні ж 1945 р. з активізацією роботи при Політбюро ЦК КП(б)У комісій по пресі та видавництвам, а також по літературі та мистецтву, до поля зору партійних органів потрапило змістовне наповнення творів друку. Напівцензорський характер діяльності комісій відбивають протоколи їхніх засідань. Так, на засіданні комісії по пресі та видавництвам від 11 березня обговорювалося питання “Про недоліки у газетах” і К. Литвиним, зокрема, зазначалося, що в зв’язку із шевченківськими днями серія газет надрукувала статті про Т. Г. Шевченка “відірвано від дійсності”. У світлі цих подій секретар ЦК КП(б)У робив відповідне застереження:

“Коли ми показуємо визначного діяча минулого, проводимо ювілеї, пов’язані з його іменем, завжди необхідно підкреслювати зв’язок минулого з дійсністю, вказувати на роль партії і тов. Сталіна” [465, арк. 112].

Наведений уривок демонструє контроль наповнення газетної продукції відповідно до загальнодержавної лінії й включає конкретні вимоги щодо її підготовки.

Цензорський аспект роботи комісії наприкінці війни добре розкриває витяг із протоколу квітневого засідання, що можна вважати характерним штрихом до загального портрета радянської цензури, оскільки він чітко віддзеркалює ідеологічний ракурс у справі нагляду за друкованими виданнями:

“Тов. Литвин обращает внимание участников заседания на ряд недостатков, имевших место за последние дни.

Так, например, в газете “Радянська Україна” помещено клише с изображением советских граждан, возвращающихся из немецкой каторги, как известно, возвращаются калеки, истощенные и больные люди, на клише, помещенном в газете “Радянська Україна”, показано частное явление, которое неправильно отражает действительность. Люди, возвращающиеся из

каторги, тащат с собой повозки, едут с сундуками, загруженные чемоданы и т.д.” [469, арк. 129].

Повертаючись до нашої проблеми, можна стверджувати, що протягом 1941 – 1945 рр. Головліт УРСР, з урахуванням специфіки воєнного періоду, продовжував за вказівками ЦК КП(б)У здійснювати функції з контролю друкованої продукції. На тому етапі основним завданням цензорських інститутів убачалося суворе дотримання збереження державної таємниці в пресі. У 1941 – 1943 рр. значна увага приділялася перегляду матеріалів для передачі їх у радіоэфір. Із завершенням окупації України поступово були відроджені такі напрями роботи органів цензури, як контроль видавничої справи, книгорозповсюдження, очистка бібліотечної й книготорговельної мережі від ідеологічно ворожих творів.

4.2. Основні напрями цензурування творів друку в післявоєнний період 1945 – жовтень 1953 рр.

По закінченні Великої Вітчизняної війни органи цензури вступили в нову фазу свого розвитку. На цьому етапі цензура оформлюється як потужна індустрія, набуває спеціалізації й розгалуженості.

Липень 1946 р. ознаменувався утворенням за постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР Головного управління в справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР (власне Головліту), до компетенції якого відтепер входив контроль:

- 1) відкритої преси й радіомовлення;
- 2) іноземних видань, що надходили в СРСР, і всіх творів друку, що вивозилися за кордон;
- 3) матеріалів зарубіжних кореспондентів, які працювали в країні.

Надалі Президія Верховної Ради СРСР у червні 1947 р. зініціювала прийняття указу про збереження державної таємниці, що суттєво вплинуло на роботу органів контролю. Відтоді ж Головліт звернувся до Ради Міністрів

СРСР із проханням зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій скласти перелік відомостей, які, на їх думку, не можна публікувати у відкритій пресі.

На підставі визначеного кола питань у березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР увела в дію “Перелік найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю”. За цим документом міністерства й центральні установи розробили власні внутрішньовідомчі переліки. У січні 1949 р. Головліт СРСР випустив “Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі”, котрим установлювалися досить жорсткі обмеження змісту творів друку й повна заборона відкритих видань із проблем підкорення Арктики й Далекого Сходу, діяльності науково-дослідних закладів у напрямках атомної енергетики, ракетобудування тощо. З 1947 по 1949 рр. заборонили публікувати огляди й зведені матеріали про кількість, технічний стан енергетичне обладнання, інформацію про будівництво, проектну потужність та ін. Протягом квітня 1949 р. у складі Головліту СРСР почав функціонувати спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури [29].

На тому етапі було затверджено ряд документів, що обумовили подальшу діяльність цензорських інститутів, як-от: “Зведені вказівки по цензурі”, “Циркуляри всім органам цензури”, “Інструкція цензору”, “Правила вироблення та випуску у світ творів друку”, накази, що систематично направлялися на місця з Москви уповноваженим Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі [425].

Органи цензури продовжували складати “Текстові зведення викреслень попередньої цензури”, які стали докладнішими завдяки спеціалізації роботи цензорів. Щоквартально Головлітом УРСР до відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У надсилалися детальні доповідні записки про результати втручання в книжково-журнальну продукцію. Ці документи містили не тільки перелік творів, у яких були зроблені певні виправлення, а й мотиваційну частину, побудовану на розгорнутих рецензіях.

Одним із превалюючих напрямів роботи цензурних установ залишався контроль художньої літератури. З того приводу заслуговують на увагу матеріали дискусії, що відбулася між начальником Головліту УРСР К. Полонником та керівником Головліту СРСР К. Омельченком на черговій нараді працівників органів цензури 26 червня 1946 р. Вважаємо за потрібне навести стенограму засідання повністю, а саме:

“Тов. Полонник: По вопросам печати мы руководствуемся “Перечнем”. Но мы считаем, что настало время, чтобы дать указания по вопросам художественной литературы. Если мы вернёмся к истории, тогда давались указания, какую литературу можно давать. Должен быть кодекс требований по литературе. Если старая цензура запрещала писать что-нибудь порочащее женщину, нарушающее святость семьи, дискредитирующее образ офицера, то мы таких указаний не имеем.

Тов. Омельченко: Вы предлагаете дать общий эталон для художественной литературы, известные рамки?

Тов. Полонник: Чтобы цензор знал, с каким критерием подходить к вопросам оценки художественной литературы.

Тов. Омельченко: Цензор не редактор, он лицо, осуществляющее определённые, порученные ему функции. Мне Ваше предложение не понятно. Художественная литература – это не сапоги тачать. Это не обувная фабрика, где можно давать указание, какой фасон выпускать. Это схоластический вопрос.

Тов. Полонник: Мне хотелось бы получить от Вас какое-то указание.

Тов. Омельченко: Я считаю, что это чепуха. Можете считать это за указание. Какой же можно выдумать устав для художественной литературы?

Тов. Полонник: Я имею в виду устав 1885 года. Устав цензору художественных произведений” [93, с. 142 – 143].

Приміщений діалог дозволяє зробити висновок, характерний для аналізу цензурної системи як такої: держава була зацікавлена у відсутності правових та законодавчих норм контролю над друкованим словом.

У квітні 1947 р. Головліт із метою вдосконалення роботи цензорів із контролю художньої літератури все ж таки підготував проект “Вказівок цензору художньої літератури”, що був переданий у ЦК КП(б)У на затвердження. Варто розглянути згаданий циркуляр більш детально, оскільки він добре відбиває специфіку цензурної діяльності означеного періоду [425].

Як і більшість матеріалів того часу, проект починався з обґрунтування принципу партійності в оцінці творів літератури та мистецтва. Основну частину становив перелік критеріїв, за якими рецензовані роботи мали бути заборонені. Отже, підлягали вилученню праці, які:

1) містили протиріччя завданням комуністичного виховання радянського суспільства;

2) політико-ідеологічно “шкідливі, безідейні, аполітичні”;

3) викривлювали “історичну правду”, положення марксистської науки;

4) розкривали “буржуазно-націоналістичні” погляди щодо переваг певної нації, її історичної ролі та національного характеру;

5) пропагували тези, спрямовані проти сталінської ідеї дружби й братерства народів; “прояви націоналізму, расового антагонізму, національної обмеженості”;

6) “невірно” зображували історичне минуле України, схвалювали “буржуазно-націоналістичні” концепції М. Грушевського і його школи, а також теорії єдиного потоку, відрубності, виключності українського народу та його культури, буржуазності української нації;

Контролюючи вказані праці, цензор повинен був визначити, чи допоможуть вони справі виховання радянського патріотизму, або, чи знаходиться автор на “націоналістичних позиціях”.

7) ідеалізували давнину “замість відображення сучасного життя”;

8) висвітлювали такі негативні й “нетипові” для радянського суспільства явища, як бюрократизм державного апарату, “блат”, хабарництво тощо;

9) зображували радянських людей “відсталими, пошлыми, обивателями”;

10) зосереджували увагу читачів на фактах зрадництва Батьківщині, без протиставлення фактів героїчного служіння радянському народу й країні; твори, що змальовували “психологічні переживання зрадника та певною мірою виправдовували його дії”;

11) “невірно” показували образ і моральний облік радянського офіцера й солдата (мародерство, безініціативність тощо);

12) прославляли “не властиві” радянським людям почуття індивідуалізму та егоїзму; виносили на перше місце “особисті корисні інтереси”, а не суспільні;

13) були “безучасні” за своєю тематикою до “передових ідей” радянського суспільства; “уводили читача від завдань сучасності” у світ особистих переживань;

14) “викривляли” взаємовідносини радянських людей у праці, побуті, сім’ї; пропагували вульгарне ставлення до жінки; порнографічні;

15) схвалювали буржуазну літературу та мистецтво;

16) показували засуджені партією “реакційні літературні течії й теорії минулого”;

17) пропагували низьку художню якість, “халтурні”, антинаукові [425].

Згаданий документ безпосередньо демонструє нерозривний зв’язок цензурного відомства з партійними структурами. У процесі здійснення контролю, установивши, що увесь твір чи його частина є шкідливою, цензор зобов’язаний був обговорити цей факт із начальником відповідного підрозділу Головліту. У разі, якщо керівник давав добро, писалася рецензія, на підставі чого робилися висновки та узгоджувалися із секретарем обкому партії по агітації і пропаганді або його заступником. Надалі директором видавництва та головним редактором остаточно вирішувалося питання щодо подальшої долі рукопису та узгоджувалося, які саме цензорські виправлення слід зробити. Офіційно органи контролю в цій діяльності не фігурували.

Відтоді пропозиції Головліту не знайшли розуміння в партійних верхах і проект не був (і не міг бути) затвердженим. У резолюції Управління агітації і пропаганди вказувалося, що він “може потягти за собою великі політичні помилки в політичному контролі літератури, що видається” через занадто “широке тлумачення” викладених положень [425, с. 181]. І все ж, окреслений циркуляр є досить показовим, оскільки відбиває основний цензурний підхід із приводу вільного трактування творів друку протягом усієї радянської доби.

Характеризуючи роботу органів цензури, слід зауважити, що після війни в Головліту з'явився принципово новий напрям діяльності – опрацювання так званої “трофейної” літератури.

10 квітня 1947 р. начальник Головліту УРСР К. Полонник надіслав секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину листа, в якому повідомляв, що до міністерств, закладів, підприємств із Німеччини та інших зарубіжних країн у великій кількості надходить трофейна література, серед якої зустрічаються “антирадянські матеріали, що підлягають вилученню та знищенню на місці органами цензури”. У зв'язку із цим він просив надати розпорядження місцевим партійним органам зобов'язати відповідальних осіб:

“а) негайно повідомляти в ГОЛОВЛІТ або облліти про одержання трофейної іноземної літератури;

б) до перегляду трофейної іноземної літератури органами цензури ні в якому разі її не використовувати і тримати ізольовано від загальних книжкових фондів, забезпечивши її збереження й недоторканність” [489, арк. 293].

Наступним кроком органів цензури стало “перекриття” каналів надходження всіх подібних видань. Так, у доповідній записці від 23 червня К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку йшлося про встановлення влітку 1947 р. обллітами республіки випадків ввозу іноземних трофейних видань разом з устаткуванням, отриманим із зарубіжних країн. Тільки в Одеському порту було затримано 28000 книг і журналів німецькою й румунською мовами, що надійшли з Будапешту. На культбазі

Облспоживсоюзу цензори виявили 3500 книг чеською мовою, завезених із Румунії, а на Одеській фабриці індопошиву вилучили 1600 книг і журналів німецькою мовою з портретами фашистських діячів. Співробітниками органів контролю була також знищена велика партія фашистської літератури німецькою, російською й українською мовами, що надійшла разом із логотипами до Дніпропетровська з Німеччини [492].

Вказувалося, що чимало трофейних матеріалів увозиться приватними особами. За даними дописувача, тільки Одеським контрольньо-пропускним пунктом МДБ Чорноморського флоту протягом I-го півріччя було конфісковано в ряду громадян і здано облліту 153 примірники журналів і 172 примірники газет, виданих у Нью-Йорку та Лондоні. Наголошувалося на тому, що величезні масиви нерозібраної й незаінвентаризованої літератури іноземними мовами накопичилися у Львові (близько 1,5 млн. томів у філіалі Академії наук), Ужгороді, Тернополі та інших пунктах. Виходячи з наведених фактів, К. Полонник пропонував ужити таких заходів:

- 1) Зобов'язати міністерства й відомства республіки, а також директорів підприємств інформувати Головліт про факти отримання ними творів іноземними мовами.

- 2) Рекомендувати обкомам і міськкомам КП(б)У створити бригади з осіб, які володіють іноземними мовами, з метою очищення фондів [491].

У цілому, за інформацією Головліту СРСР, лише в Москві 279 організацій одержали 2,5 млн. примірників трофейних видань. Серед них зустрічалися навіть рідкісні, раритетні книги, як, наприклад, Біблія, видрукувана І. Гуттенбергом. Однак значна частина цих творів підлягала знищенню з політичних міркувань. У липні 1948 р. керівники Головліту СРСР доповідали в ЦК ВКП(б) про наміри знищити близько 300 тис. примірників трофейної літератури [29].

Загалом, тільки протягом 1946 – I половини 1949 рр. у СРСР було заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних творів та проведено понад 32 тис. вилучень інших зарубіжних видань [27].

Одним із найважливіших напрямів роботи органів цензури став контроль букіністичних магазинів. Оскільки цей аспект діяльності цензорських установ майже не відображений в українській історіографії, зупинимося на ньому більш детально.

1946 р. органи цензури приступили до поглибленого перегляду букіністичних відділів книготорговельних магазинів Києва. Як зазначалося в рапорті від 19 лютого начальника Головного управління у справах літератури та видавництв УРСР К. Полонника, цензор Усенко віднайшов “псевдонаукові політично шкідливі книги”, не внесені до списків забороненої літератури. Указаним співробітником на ці твори були складені рецензії, на підставі яких Головліт УРСР прийняв рішення вилучити означені видання із книготорговельної мережі й бібліотек загального користування. Так, до переліку ввійшли:

“1. Проблемы сексуальной педагогики. Труды конференции по вопросам сексуальной педагогики. Редактор А. Б. Мальков. “Работник просвещения”, Москва, 1930 г., 200 стр.

2. А. Крайский. “Что надо знать начинающему писателю” (построение рассказа и стихов), в 2-х частях, со вступлением. Издательство “Красная газета”, Ленинград, 1928, тираж 10000, стр. 181.

3. А. Голубев. “Врангелевские десанты на Кубани” (авг-сент. 1920 г.). Гос. Издательство, отдел воен. литературы, Москва, Ленинград, 1929 г., стр. 160” [603, арк. 2].

В іншому циркулярі Головліту, датованому 1 березня, уточнювалося, що вся література, закуплена книгарнями, перед надходженням у продаж підлягає попередньому опрацюванню та затвердженню начальниками обллітів. Прізвище цензора, на якого покладався контроль за букіністичними магазинами, вимагалось довести до відома Головліту [604].

На початку 1947 р. органи цензури здійснили загальну перевірку букіністичного ринку УРСР, результати чого були підбиті 23 червня в

доповідній записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку, а саме:

“Органами цензуры на Украине учтены и контролируются 315 книжных магазинов, из них 50 букинистических.

В 5 областях Республики /Каменец-Подольск, Житомир, Запорожье, Тернополь и Ужгород/ букинистических магазинов нет, и скупку букинистической литературы осуществляют библиотечные коллекторы.

Проведенная по заданию ЦК КП(б)У сплошная проверка букинистического рынка показала, что:

а) местные органы цензуры систематически очищают букинистические магазины от политически вредной литературы и что

б) в проникновении в книготоргующую сеть запрещенных изданий повинны книгокомплектующие организации, в частности Госфонд РСФСР /Московское и Ленинградское отделения/.

ФАКТЫ

Закарпатский областной бибколлектор получил в мае 1947 г. с Львовской перевалочной базы Укркнигокультторга партию букинистической литературы, присланной из Ленинграда. Среди этой литературы обллитом обнаружены следующие издания:

- 1) “Жизнеописание Дома Романовых”.
- 2) “О роде князей Юсуповых”.
- 3) “Генеалогия дворян Корсаковых”.
- 4) “Родословные князей и бояр”.
- 5) “Жития святых – как исторический источник”.
- 6) “Ницше, как философ” – автор Файгингер, 1906 г.
- 7) “Старая и новая вера” – автор Давид-Фридрих Штраус, 1906 г.

В Киеве крупная партия литературы была получена в мае с.г. от Госфонда РСФСР, среди присланных из Москвы книг обнаружены произведения Гордея Коцюбы, подлежащие изъятию по приказам союзного центра цензуры.

Много монархических и религиозных книг оказалось среди литературы, прибывшей из Москвы и Ленинграда в адрес Сталинского областного бибколлектора. Причем, среди этой литературы также оказались издания, подлежащие изъятию по приказам союзного центра цензуры.

Подобная практика книготоргующих и книгокомплектующих организаций приводит к тому, что усилия цензуры, направленные на окончательную очистку книжного фонда Республики от политически-вредной литературы все еще не дают должного эффекта, т.к. книжный рынок Украины систематически засоряется.

Букинистические магазины УССР проверяются местными органами цензуры еженедельно. Согласно существующим на сей счет указаниям, приобретенная букинистическим магазином литература в течение 3 дней должна быть предъявлена цензору и лишь после его заключения может поступить в продажу.

Как показала проверка, это требование нарушается книготоргующими организациями.

Количество книг, изымаемых цензорами букинистических магазинов, велико. В Сталино в 4-м квартале 46 г. было изъято 722 книги, в 1-м квартале 47 г. – 274. В Киеве за I полугодие изъято 269 книг.

Еще хуже обстоит с частной книжной торговлей. На базарах Киева, Львова, Харькова, Одессы, Черновиц и других городов УССР не редкость встретить запрещенные, политически вредные издания” [491, арк. 1 – 2].

Ураховуючи викладене вище, доповідач, виходячи з державних інтересів, пропонував ужити таких заходів:

1) Заборонити комплектуючим організаціям поповнювати бібколлектори й бібліотеки букіністичними виданнями без попередньої перевірки їх органами цензури.

2) Покласти на органи МВС УРСР функції із заборони приватної книготоргівлі на ринках [491].

19 липня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову “Про контроль за торгівлею букіністичною літературою”, на підставі чого була здійснена суцільна перевірка всіх букіністичних магазинів республіки. Передбачалося в стислі терміни, до 1 серпня, повністю вилучити з них усі політично шкідливі видання [493].

Однак, як вказувалося в службовій записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину, датованій 30 липня, проміжна постанова Оргбюро ЦК КП(б)У від 9 липня № 154/6-3 вже висунула перед органами цензури завдання завершити очищення бібліотек до 1 листопада 1947 р. Внаслідок цього розпорядження Головлітом УРСР була проведена підготовча робота з метою пришвидшити перевірку букіністичних магазинів до 1 вересня [493].

У ході очищувальних рейдів велика увага приділялася виявленню фактів реалізації “буржуазно-націоналістичних” творів. Так, скажімо, за розпорядженням директора Державного історичного архіву УРСР Стрельського та вченого секретаря Варшавчика, завідувач бібліотеки Кривоший передав київському букіністичному магазину № 3 дублетний комплект журналу “Київська старовина”, в якому знаходилися статті С. Петлюри. Як зазначалося в довідці Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, це питання було обговорене 20 жовтня на закритому засіданні партійних зборів Архівного управління, наслідком чого стало винесення догани за втрату більшовицької пильності співробітникам Варшавчику і Кривоший та зняття з роботи директора архіву Стрельського [496].

На підставі викладених фактів начальник Архівного управління МВС Губенко категорично заборонив передачу літератури букіністичним магазинам.

Тим часом були підбиті результати суцільної перевірки букіністичного ринку України, про що К. Полонник доповів секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину, зазначивши, що Головліт установив такий порядок контролю літератури:

1) цензори обласних відділень кожні 3 – 5 днів мусили перевіряти всі твори, що надійшли до букіністичної мережі;

2) співробітники обллітів зобов'язувалися два рази на місяць здійснювати без попередження вибірккову перевірку книжкових фондів букіністичних магазинів [495].

Паралельно шеф Головліту інформував партійне керівництво про те, що наказом уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових таємниць в пресі № 68/2453-т від 6 серпня 1947 р. заборонена приватна книготоргівля на ринках міст республіки, згідно із чим доповідач просив зобов'язати органи внутрішніх справ УРСР попереджати випадки стихійного продажу видань [494].

Цікаво, що в примітці до документа йшлося про те, що за повідомленням міністра МВС та його заступника Дятлова, МВС не в змозі надати міліції розпорядження за цим питанням, оскільки приватна торгівля книгами законом не заборонена, і вилучення шкідливих книг на ринках силами міліції неможливо провести через некомпетентність її працівників [494].

Указаний період характерний також тим, що одразу ж після війни Головліт СРСР за наказом Агітпропу ЦК ВКП(б) здійснив перевірку та очистку бібліотечних фондів країни. Відповідні заходи були вжиті й на республіканському рівні.

У травні 1947 р. К. Полонник направив секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину й заступнику Голови Ради Міністрів УРСР М. Бажану листа, в якому рапортував про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України. За свідченням автора, ця акція не принесла бажаного ефекту, зважаючи на систематичні поповнення бібліотек виданнями із числа нерозібраних масивів, а також неперевіреними матеріалами з Держфонду РРФСР. У зв'язку з наведеними даними начальник Головліту просив дозволу видати підготовлений відомством “Зведений список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського

користування”, до якого ввійшли 4 тис. назв книг, заборонених за наказами цензури 1933 – 1947 рр., а також вирішити питання з приводу його фінансування. Підкреслювалося, що такий зведений список виходить у республіці вперше. Одночасно К. Полонник наполягав на необхідності видання “Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню”, що містив прізвища 373 діячів [497].

Незабаром ЦК КП(б)У дав дозвіл на друк згаданих проскрипцій. Причому видання покажчиків заборонених видань і небажаних авторів надалі стало нормою [498].

9 липня 1947 р. побачила світ постанова ЦК КП(б)У “Про стан бібліотек та заходи по покращенню їх роботи”, спрямована на перевірку бібліотечних фондів республіки [490]. Результати походу були узагальнені 5 березня 1948 р. у доповідній записці № 242-т начальника Головліту УРСР К. Полонника на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина. Зазначалося, що з 1 серпня 1947 р. по 1 січня 1948 р. Головлітом перевірено 11449 бібліотек, з яких вилучено 59039 ідеологічно шкідливих видань. Ужиті заходи показали “серйозну засміченість...ворожою літературою” не тільки фондів обласних і вузівських бібліотек, а також і музейних. На підставі цього автором підсумовувалося:

“В результате притупления политической бдительности руководителей библиотек и их пренебрежительного (безответственного) отношения к вверенному им библиотечному хозяйству, в книгохранилищах таких крупных культурных учреждений, как Ужгородский исторический музей, Киевский музей им. Шевченко, Уманский историко-краеведческий музей, обнаружена националистическая литература: М. Голубець “Начерк історії українського мистецтва”, 1922 р., Львів; М. Залізник “Російська Україна та її відродження”, 1910 р., Львів; І. Огієнко – “Ювілей архієпископа Іларіона”; Д. Донцов “Похід Карла XII на Україну”; произведения Богдана Лепкого и др.” [500, арк. 123 – 124].

Контроль фондів музейних бібліотек можна виділити як окремий напрям діяльності органів цензури. Особлива увага приділялася музейним установам західних регіонів України через їх “перевантаженість ворожими виданнями” [500]. Тому, як дізнаємось з інформаційної записки від 14 квітня К. Полонника начальника Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У П. Гапочці, протягом 1948 р. був здійснений перегляд фондів музеїв західних областей республіки з метою їх очистки від небажаної друкованої продукції. Перевірка провадилася спеціально створеними комісіями за участю цензорів і охопила 21 музей. У ході цієї кампанії в Ужгородському історичному музеї було вилучено 2974 примірники націоналістичної й антирадянської літератури, у Станіславському історико-краєзнавчому музеї – 636 примірників. Із Самбірського та Стрийського музеїв Дрогобицької області в Обласне архівне управління передано 5 тис. “ідеологічно-ворожих творів” [501].

Серед вилучених матеріалів називалися такі видання:

“Во Львовском историческом музее:

Цегельський – “Русь – Україна, а Московщина – Росія”, 1916 р.;

Барвинський – “Оповідання з рідної історії”, 1911, Жовква;

Дорошенко – “Курс історії України”, 1921 р., Відень;

В Львовском музее Украинского искусства:

Щербаківський – “Формація Української нації, нарис по історії України”, Прага, 1941 р.;

В Станиславском Историко-краеведческом музее:

Андрусак – “Звідки взялася шляхта”, Варшава;

Лепкий Б. – “Знад моря”;

Срокий – “Життя в Польщі”, Варшава” [501, арк. 9].

Зазначалося, що не проведена перевірка друкованої продукції в Тернопільському обласному музеї, де зібрано 4253 примірники заінвентаризованої літератури й близько 8 тис. необробленої, серед якої

переважають документи французькою, польською, німецькою та іншими мовами [501].

Наголошувалося на тому, що бібліотеки музеїв – закритого типу, тому їх фондами користуються лише наукові співробітники, постійний же контроль здійснюється Комітетом культосвітустанов УРСР. У зв'язку із цим К. Полонник нагадував, що контролюючі функції органів цензури поширюються лише на бібліотеки, обслуговуючі масового читача. Проте останнє твердження не відповідало дійсності, оскільки, як ми бачимо, сфера впливу Головліту була більш масштабною.

Так, під час перевірок упродовж 1949 р. фондів музейних установ органи цензури здійснили також одночасний перегляд музейних експозицій у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Львові, Запоріжжі, Дрогобичі, Полтаві, Дніпропетровську й Кіровограді на предмет охорони державної таємниці [425]. Ініціативність Головліту, спрямована партійними настановами, не знала меж, тому державні таємниці шукали практично повсюди.

З рапорту К. Полонника до ЦК КП(б)У від 27 березня 1950 р. дізнаємось про випадки розголошення даних таємного характеру. Так, у вересні Дрогобицький облліт запропонував директору обласного краєзнавчого музею Ліверку зняти з експозиції 10 карт з інформацією про розміщення корисних копалин, шосейних і ґрунтових доріг, промисловості та ін. У нерозібраних фондах музейної бібліотеки було знайдено 2 книги за авторством І. Брос Тіто, які підлягали вилученню, а в підсобному приміщенні (бувший костюл), виявлено 3000 примірників іноземних видань релігійного змісту. Повідомлялося, що за викладеними фактами директор установи притягнутий до судової відповідальності [503].

Із цього приводу заступник завідувача відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Білозуб інформував секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренка про результати рейду й ужиті заходи:

“Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У запропонував завідуючим відділами пропаганди та агітації обкомів КП(б)У відповідно до списку

Головліту терміново вилучити з експозиції музеїв експонати, що розголошують державну таємницю й надалі суворо слідкувати за тим, щоб музеї не були джерелом розголошення державної таємниці” [583, арк. 120].

У повоєнні роки тривала подальша робота щодо виправлення текстів друкованих творів. У зв'язку з “запитами з місць” в 1949 р. надійшло роз'яснення (таємний циркуляр Головліту СРСР № 8), у якому надавалися конкретні поради із приводу їх опрацювання:

“Виправлення видань, що містять передмови, післямови, бібліографію, статті й портрети осіб, усі твори яких підлягають вилученню, не потребує спеціальної вказівки Головліту й робиться самими працівниками бібліотек. При видаленні зазначених матеріалів обов'язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, у змістах і, якщо необхідно, на обкладинках книг, затушовуючи всі посилання на викреслену статтю та прізвище її автора. Вилучені з книги аркуші здаються в спецфонд, а в бібліотеках, що не мають спецфонду – знищуються зі складанням відповідного акта” [48, с. 169].

Такі книги, після проведених над ними маніпуляцій, здавалося б, мали знаходитися у відкритих фондах бібліотек. Однак вони, аби уникнути здивованих запитань читачів, зберігалися подалі від їх очей. Про це, зокрема, свідчать каталоги й картотеки колишніх спецховів, у складі яких вони й розташовувалися – нарівні із забороненими повністю. У деяких бібліотеках (наприклад, Бібліотеці Академії наук) такі вирізки знаходилися в окремих папках, в інших – одразу ж підлягали знищенню.

Протягом наступного 1950 р. тривали очищувальні рейди. У січні – лютому органи контролю здійснили вибіркову перевірку документальних масивів республіки, під час чого було переглянуто фонди 4252 бібліотек, ряду музеїв та всіх букіністичних магазинів [503].

Навесні К. Полонник рапортував у ЦК про хід “розчищення” книжкових фондів у Львові та Чернівцях. Відзначалося, зокрема, що по Львову з бібліотеки природничого музею АН УРСР вилучено й знищено

20405 примірників політично шкідливих видань, а також завершено перевірку й очистку музею українського мистецтва, історичного, етнографічного музеїв, картинної галереї. У ході “обстеження” приміщень історичного музею у Львові цензори виявили склад, у якому зберігалися “портрети бандитських ватажків – Коновальця, Мельника, Тютюнника, Петлюри, Пілсудського, виготовлені фотоспособом фашистські листівки, а серед картин – із слідами свіжої фарби – ротатор” [502, арк. 48]. Про знахідку, зрозуміло, були поінформовані органи держбезпеки.

Музей і подалі залишався об’єктом особливої зацікавленості контролюючих установ, оскільки на одному з його складів у липні цензори відшукали тиражні видання “Ставропігійського братства”. Перевірка за участю представників Львівського обкому КП(б)У, облвиконкому й Комітету культосвітніх установ УРСР показала, що спадщина братства налічувала 85000 примірників релігійних творів друку. Запрошені “спеціалісти” винесли свій вердикт: знищити літературу на Львівській картонажній фабриці як таку, що не представляє ніякої наукової цінності [502]. Відтак величезний пласт культурної спадщини українського народу був безапеляційно знищений владно-виконавчими структурами.

Загальне уявлення про обсяги перевірок й вилучення матеріалів надає довідка № 573-т “Про стан книжкових фондів міста Львова”, датована 28 серпня 1951 р., в якій К. Полонник інформував І. Назаренка, що за період з 1 січня 1950 р. по 1 серпня 1951 р. з бібліотек Львова вилучено 1.820000 примірників шкідливої літератури. Вказувалося, що в 356 бібліотеках міста сконцентровано 5.100000 видань, з яких 2.000000 примірників становлять документи іноземними мовами та 1.000000 примірників – дореволюційні й закордонні твори українською і російською мовами [504]. На думку начальника Головліту, таке превалювання дожовтневої зарубіжної літератури розцінювалося за неприпустиме й вимагало додаткової очистки. За викладеними аргументами К. Полонник просив дозвіл на здійснення ще

більш детального обстеження музейних фондів республіки. Ініціативи Головліту були оптимістично зустрінуті в ЦК КП(б)У.

Усього за 1951 р. органи цензури провели 946 цензорських обстежень музеїв і виставок [504]. Унаслідок цих акцій з експозицій було вилучено 249 експонатів, які розголошували державну таємницю, у тому числі, 99 експонатів, що містили відомості таємного характеру [29].

З доповідної записки від 12 квітня 1952 р. заступника начальника Головліту УРСР Є. Барланицького № 295-т завідувачу сектором культури ЦК КП(б)У Г. Донцю дізнаємось про підсумки суцільної перевірки фондів друкованої продукції в музеях республіки, проведеної “вглиб і вшир”. Повідомлялося, що в більшості обласних краєзнавчих й історико-археологічних музеїв, а також у ряді районних, зібрані значні масиви іноземної літератури. Наприклад, в Ужгородському обласному краєзнавчому музеї фонд зарубіжних видань склав понад 11000 примірників [501]. Значна “скупченість” творів також спостерігалася в Тернопільському, Бердичівському, Луцькому та інших музейних закладах. Окремо наголошувалося на тому, що в ряді випадків наявні видання не були обліковані й заінвентаризовані, а іноді не відповідали профілю музеїв, а саме:

“В музеї українського мистецтва у Львові /директор професор Свенцицький/ з 12000 примірників інолітератури, більша частина не має відношення не тільки до профілю музею, а й до української культури взагалі. У серпні 1951 р. цензурою вилучені з бібліотеки цього музею такі “цінні” книги, як “Шематизм всього кліра греко-католицького”, в яких популяризується Ватикан, папа римський, митрополит Шептицький та інші представники войовничого католицизму.

У фонді інолітератури цього ж музею в квітні 1952 р. виявлено 10362 примірники видань. Під час перевірки цього фонду вилучено 216 політично шкідливих книг.

В бібліотеці етнографічного музею Академії наук УРСР у Львові, нараховуючій всього 2000 книг, органами Головліту в серпні 1951 р.

вилучені 18 таких цінних і відповідаючих профілю музею видань, як твори ідеолога українського буржуазного націоналізму Кубійовича, видані в 1931 р. в Берліні, “Поездка в азиатскую Туву”, містяча наклеп на СРСР, більшовистську партію та Радянський уряд.

У Львівському історичному музеї з книжкових фондів були вилучені книги “Великая реформа Чина св. Василя”, видання 1933 року; “Бои Львовские” /Звільнення Львова 1 – 24 листопада 1918 р./” [507, арк. 56].

Із приводу наведених фактів вказувалося, що облліти вимушені заборонити використання іноземних видань до їх упорядкування, а місцями – опечатати. Відомствам, до складу яких входили музеї та постійні виставки, належало:

1) Передивитися й затвердити нові експедиції музеїв і постійних виставок.

2) Ретельно перевірити як діючі, так і не діючі фонди експонатів у західних областях республіки, у першу чергу, – по місту Львову.

3) Розчистити бібліотеки музеїв силами політично грамотних спеціалістів від непотрібної літератури й поповнити їх “вітчизняними й радянськими професійними творами” [507, арк. 57 – 58].

У цілому на початку 1950-х рр., незадовго до смерті Сталіна, перевірки усіх типів бібліотек зазнали особливого піднесення. Під гаслом боротьби за ідеологічну чистоту друкованої продукції Головліт УРСР здійснив у 1950 – 1951 рр. перегляд 4252 масових книгозбірень та 345 бібліотек системи промислової кооперації . Наступного року обстежень зазнали 703 бібвідділи парткабінетів райкомів КП(б)У, бібліотека Київської державної консерваторії й Бібліотека Академії наук УРСР. Тільки за січень – лютий 1953 р. цензори перевірили 2223 книгозбірні Комітету культосвітустанов і 4906 – Міністерства освіти [510].

Таким чином, з 1950 р. по березень 1953 р. з бібліотек республіки всього було вилучено 303763 примірники політично шкідливої літератури [29].

Значна увага приділялася перегляду бібліотечних фондів університетів. Упродовж 1951 р. цензорські установи провели контрольну-вибіркову перевірку складу університетських бібліотек. У повідомленні К. Полонника № 825-т від 31 грудня секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку вказувалося, що, незважаючи на те, що бібліотеки Львівського, Черновицького й Ужгородського університетів у 1950 – 1951 рр. цілеспрямовано комплектувалися радянськими виданнями, спостерігається “серйозна засміченість” їх шкідливою літературою. Так, наприклад, бібліотечний фонд Львівського університету (загальною кількістю 825 тис. примірників) налічував 600 тис. назв зарубіжних творів. На полицях бібліотеки було знайдено такі “крамольні” книги, як “Руководство для влюбленных”, “Мученик любви”, “Тайны Стефы”, “Дальнейшие пути развития бойскаутов”, “Государство” В. Вільсона тощо [506].

Виходячи з державних інтересів, доповідач наголошував на необхідності очистки всіх університетських бібліотек України від небажаних видань, зобов’язавши Київський, Львівський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Чернівецький та Закарпатський облліти посилити нагляд за виконанням поставленого завдання.

Успішній реалізації окресленого напрямку ідеологічної роботи сприяли структурні реорганізації в апараті ЦК республіки. Так, 1952 р. відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У був поділений на 4 відділи: пропаганди та агітації, науки та вищих учбових закладів, художньої літератури та мистецтва, шкіл [425]. Нові зміни дозволили партійним органам здійснювати подальший контроль більш оперативно й профільно. Останню думку досить добре відбиває довідка до наведеного вище листа інструктора відділу науки та вищих учбових закладів Вдовиченка, в якій повідомлялося, що секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко, ознайомившись із рапортом К. Полонника, дав вказівки терміново інформувати секретарів обкомів із метою прийняття рішень щодо перегляду бібліотечних фондів університетів і вилучення з них шкідливих творів [505].

На цій підставі зазнав обстежень спецфонд Наукової бібліотеки Київського державного університету імені Тараса Шевченка, створений іще 25 березня 1947 р. за окремим дозволом Головліту СРСР №25/731. З акта його обстеження від 24 лютого 1953 р., направлено до ЦК КП(б)У, дізнаємось, що він нараховував 10568 одиниць друку (близько 7000 назв), у тому числі, 2645 примірників іноземних видань (які 5 років не використовувалися), включених до наказів на вилучення, та 8500 примірників друкованої продукції, переданої з наукових фондів бібліотеки [509].

За результатами перевірки цензорами був установлений факт наявності в спецфонді ідеологічно шкідливої літератури (1300 назв), не вказаної в документах Головліту, яка підлягала обов'язковому рецензуванню [509].

Співробітниками літконтролю також розглядалися основні аспекти опрацювання заборонених видань. Зупинимося на них більш детально, оскільки останні віддзеркалюють найбільш характерні напрями роботи спецсховів республіки. Повідомлялося, зокрема, що:

“Перегляд літератури за наказами та списками на вилучення провадиться працівниками спецфонду за участю завідувачів відділами й кабінетами.

Очищення основного фонду за бібліографічними списками Книжкової палати України, директивами Міністерства вищої освіти й Головліту проходить своєчасно, проте по кабінетах затримується на 15 – 30 днів у зв'язку з тим, що спецфонд отримує 1 примірник регламентуючих матеріалів.

Передача видань із загальних фондів до спеціального фонду, а також знищення (більш 2-х примірників), оформлюються спеціальними актами й реєструються в інвентарних книгах.

Твори окупаційного періоду зберігаються в одному примірнику в сейфі.

Відбір літератури, не включеної до списків органів цензури, відбувається у відділах комплектування, каталогізації, на читацьких пунктах видачі книг і при контрольних перевірках.

Допуск читачів і користування літературою спеціального фонду здійснюється у відповідності до інструкції Головліту СРСР на підставі письмових розпоряджень керівництва університету, а також начальника спецвідділу.

Виписки читачів із вилученої літератури контролюються завідувачем спецфонду та відповідними спеціалістами.

Облік відвідувачів і виданих творів ведеться в спеціально оформленому журналі за формою № 2 інструкції Головліту” [509, арк. 11 – 12].

Серед основних зауважень щодо роботи бібліотеки цензори виділили:

- 1) засміченість фондів ненауковою літературою;
- 2) наявність незакаталогізованих 3500 примірників творів румунською й фінською мовами;
- 3) недостатність рецензій на шкідливі видання [509].

Передбачалося в найближчий час виправити означені недоліки. По країні ж прокотилася нова хвиля контрольних-вибіркових перевірок бібліотечних фондів, про що 23 березня 1953 р. К. Полонник доповів секретарю ЦК КПУ Л. Мельнику. Вказувалося, що стараннями органів цензури за останні 2 роки з бібліотек республіки вилучено 303760 примірників політично шкідливих видань. Як показали чергові рейди, проведені у січні – лютому 1953 р., бібліотечні фонди все ще залишалися “засміченими”, оскільки лише в процесі контролю 4906 бібліотек системи Міністерства освіти, Комітету культосвітустанов і Бібліотеки Академії наук було виявлено 5277 заборонених творів. Констатовалося, що керівники й працівники бібліотек не приділяють належної уваги забезпеченню ідеологічної чистоти фондів через недостатнє використання списків на вилучення небажаної літератури, рекомендованих Головлітом [510].

На допомогу очистці фондів з'явилися також щойно розроблені цензорським апаратом директивні матеріали. Так, наприклад, у березні 1953 р. начальник Головліту УРСР увів у дію наказ № 5, стосовно до якого вилученню з бібліотек громадського користування і книготорговельної мережі підлягало більш 70 творів. Серед цієї літератури зустрічаємо публіцистичну брошуру “Чобіт Європи. Літературний репортаж”, посібник “Методичні розробки з українознавства”, роботу Г. Александренка “Радянський державний устрій”, підручник О. Курило “Курс українського правопису” тощо [24].

Головліт підготував також новий “Зведений бібліографічний покажчик видань, що належить вилучити з бібліотечної та книготорговельної сітки, заборонених до розповсюдження з 1938 р. по 1952 р. включно” [508].

У цей період тривали вилучення й так званої “застарілої” літератури. Списки таких творів друку затверджувались відділами пропаганди та агітації ЦК КПРС і ЦК КПУ. Необхідно зазначити, що до них зараховувалися, головним чином, брошури пропагандистського характеру й книги агітаційного змісту. Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягали вилученню з відкритих фондів бібліотек та книготорговельної мережі, нараховував близько 200 назв [24].

Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що під час війни органи радянської цензури перебудували свою діяльність у напрямку посилення контролю за збереженням державної таємниці в пресі, що безпосередньо було пов'язане з дотриманням дисципліни воєнного періоду. Головліт здійснював також ретельний контроль усіх матеріалів, що готувалися до радіоэфіру на предмет відповідності ідеологічним вимогам часу. У процесі звільнення окупованих територій відновлювалися традиційні види цензурної діяльності по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою.

По завершенні воєнних дій цензорські установи вступили в новий період свого розвитку. Поступово цензура перетворювалася на потужну

індустрію, ставала більш диференційованою. Сприяти тому процесу мали перші зведені проскрипційні матеріали, підготовлені республіканськими органами цензури. У Головліту з'явився принципово новий напрям діяльності, пов'язаний з опрацюванням трофейної літератури. Окрім того, цензорські інститути посилили контроль за збереженням державної таємниці, вишукуючи факти її розголошення навіть у матеріалах виставок та експозиціях музеїв. Чергові очистки бібліотечної та книготорговельної мережі, системи музейних бібліотек від усіх типів небажаних видань, букіністики перетворилися на повну вакханалію. Подальшого вдосконалення та перевірок зазнала мережа спецфондів, розробка режиму функціонування яких відтепер ставилася на якісно новий рівень.

У цілому використані документи дозволяють з позицій українознавства відтворити загальні тенденції окресленого періоду. Проте джерельна база для висвітлення цензури воєнного часу дещо обмежена. Післявоєнна доба репрезентована різноплановими матеріалами, застосування яких у процесі роботи дозволило достовірно висвітлити особливості реалізації ідеологічного контролю творів друку в УРСР протягом 1945 – жовтні 1953 рр.

РОЗДІЛ 5

ЕВОЛЮЦІЯ ЦЕНЗУРИ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ У 1953 – 1990 РР.

5.1. Відстеження творів друку в добу тимчасової “лібералізації” 1953 – 1966 рр.

1950-ті рр. позначилися істотними змінами в житті радянського суспільства. Після смерті Сталіна в країні відбувалися процеси, пов’язані з розвінчанням “культу особи”, критика якого породила викриття масових репресій. На хвилі підйому та звільнення від установлених догм і стереотипів розпочалася реабілітація українських письменників, літературознавців, учених, окремих партійних, державних і військових діячів, які стали жертвами терору в 1930-х рр. Указані зміни державної політики безпосередньо вплинули й на роботу цензорських інститутів, що займалися переглядом колишніх директив і повертали до відкритих фондів видання реабілітованих авторів.

Найперші демократичні віяння відчуваються вже в матеріалах органів цензури, датованих 1954 р. Так, наприклад, із довідки “Висновки на 8 назв книг, випущених видавництвами УРСР, що містять політичні дефекти” [512], підготовленої Головлітом УРСР із метою вилучення їх із книготорговельної мережі республіки, дізнаємось про те, що рішенням завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Пашка та завідувача сектором видавництв ЦК КПРС Фомічова, видання під № 1, 2, 4, 8 визнано такими, що потрібно вилучити із книготорговельної мережі, проте в бібліотеках громадського користування залишити, а “решту 4 книжки не вилучати ні з бібліотек, ні з книготорговельної мережі” [511, арк. 263].

Нові тенденції охарактеризувалися також початком перегляду перелікових списків забороненої літератури та авторів, усі твори яких підлягали вилученню, але котрі вже були виправдані в судовому порядку. Робота провадилася на основі відповідних вказівок Головліту СРСР.

Іноді послідовність дій органів цензури нагадувала певний театр абсурду. Так, скажімо, 24 лютого 1955 р. до Головліту УРСР надійшла заява М. Талалаєвського, в якій ішлося про зняття з останнього всіх обвинувачень і відновлення в правах члена Спілки радянських письменників України, а також містилося прохання скасувати наказ про вилучення творів автора [515]. Однак, як зауважив у своїй службовій записці до відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 1 червня 1955 р. К. Полонник:

“Произведения М. Талалаевского были изъяты из библиотечной и книготорговой сети УССР и уничтожены в соответствии с моим приказом № 40 от 18 ноября 1952 г. Указанные произведения имеются только в некоторых спецфондах (в количестве 2 экземпляра каждого названия). Так, что возвращать в открытые фонды фактически нечего: произведений нет. Все же поскольку автор реабилитирован по линии судебных органов, его фамилию следует исключить из документов цензуры на изъятие” [516, арк. 401].

На основі попередніх висновків 27 липня 1955 р. побачив світ документ, що ним приписувалося:

“Исключить из Приказа Главлита УССР № 40 от 18 ноября 1952 г. и “Звезденого покажчика застарілих видань” 1954 г. следующие произведения:

1) Талалаєвський, М. Твої сини. Поезії. Київ, “Радянський письменник”, 1949, 134 с. 5000 екз.

2) Кац, З. и Талалаевский, М. Легенда. Стихи (Харьков), Областное книжно-газетное издательство, 1946. 72 с. 10000 экз.

3) Кац, З. и Талалаевский, М. Приказ вождя. Стихи. (Уфа), ССПУ, 1942. 30 с. 5 000 экз.

4) Кац, З. и Талалаевский, М. Разведка боем (и др. очерки). Киев-Харьков, “Радянський письменник”, 1941. 28 с. 2000 экз.

5) Кац, З. и Талалаевский, М. Солдат и знамя. Стихи. Киев, “Радянський письменник”, 1947. 96 с. 5000 экз.” [514, арк. 398].

Тиражність навіть декількох наведених видань дає досить добре уявлення про масштаби винищення подібної “політично шкідливої літератури” за попередні роки.

Втім, незважаючи на окремі труднощі в роботі, процес повернення до відкритих бібліотечних фондів книг реабілітованих авторів хоч і повільно, але розпочався.

У ході означеної кампанії бібліотечним працівникам надавалася деяка ініціатива, закріплена циркуляром Головліту СРСР № 1808-т від 27 серпня 1955 р. Згідно з документом, у тих випадках, коли співробітники бібліотек знаходили в книгах “серйозні політичні дефекти”, їм наказувалося скласти повний перелік виявлених недоліків та зі своїми пропозиціями направити на розгляд органам цензури, які остаточно вирішували питання стосовно до подальшого використання вказаних творів [519].

Отже, перегляд раніше вилученої літератури та авторських списків відбувався в Україні з деяким запізненням, оскільки суттєво розгорнувся лише в липні 1956 р. Так, у доповідній записці К. Полонника від 13 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, в якій містилася інформація про 125 авторів, знятих за наказами Головліту СРСР із перелікових списків, зазначалося:

“Український список осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотечної й книготорговельної мережі налічує 273 автори. Виключені зі Списку на 13 квітня 1956 р. 2 автори (Досвітній, Микитенко)” [520, арк. 104].

Не випадково Головліт СРСР у своєму листі № 614-т, датованому 19 квітня 1956 р., визнав роботу в Україні по виключенню реабілітованих осіб із вказаного списку за незадовільну [522].

Усім Головкрайобллітам пропонувалося вжити ряд заходів:

1) Систематично контролювати книжкові фонди за бібліографічними покажчиками № 2/23, 5/26, 6/27, 1/28, 3/30, 5/32, 6/33, 7/34, списками № 1 – 3 книг, що підлягали вилученню із книготорговельної мережі.

Водночас належало обережно підходити до вилучення творів, указаних у бібліографічних посібниках до 1953 р. За наявності таких видань рекомендувалося “розібратися” в їх змістовному наповненні й вилучати лише в “разі виявлення значних політичних дефектів”. Книги, у яких “дефекти втратили свою актуальність”, дозволялося залишити в загальних фондах, повідомивши про їх назви в Головліт СРСР для внесення до списків поновлених видань.

2) Організувати роботу з перегляду всієї раніше вилученої місцевої літератури.

Видання, в яких “відпали дефекти”, пропонувалося зняти з місцевих наказів Головкирайобллітів і повернути до загальних фондів бібліотек. Так само рекомендувалося повертати й книги, які становили певний інтерес для наукової діяльності, але містили “невеликі політичні помилки”. Передача їх до фондів відкритого користування мала бути санкціонована окремим дозволом ЦК, крайкому, обкому партії.

3) З метою прискорення перегляду місцевих авторських наказів Головкирайобллітам слід було за допомогою партійних осередків установити тісний зв'язок з органами прокуратури й КДБ, систематично отримуючи від них необхідну інформацію.

4) Місцевим органам цензури рекомендувалося “більш вдумливо” розглядати анотовані списки видань, подані бібліотеками на вилучення, причому останнє дозволялося провадити лише за наявності вагомих підстав.

5) У зв'язку із введенням у дію 1955 р. нової інструкції по спецфондах, наказувалося перевірити, чи виконуються правила про порядок читацького користування окремими забороненими матеріалами, а також, чи ведеться робота з повернення до загальних фондів книг за документами Головліту [522].

Органи цензури старанно взялися за виконання накреслених завдань. Проте паралельно тривали чергові вилучення.

Ілюстрацією до того може бути доповідна записка К. Полонника № 818-т від 16 липня 1955 р. секретарю ЦК КПУ І. Назаренку, в якій ішлося про наявні політичні мотиви щодо вилучення небажаної літератури:

“Во исполнение Вашего указания органы цензуры приступили к сплошной очистке книготорговой и библиотечной сети Украины от изданий, в которых содержатся высказывания против государственного строя Югославии и ее руководителей.

16 июня с.г. нами проведено совещание с участием книготорговых организаций УССР (Укркниготорга, Союзпечати, Укоопсоюза) и ведомств, имеющих библиотечную сеть (Министерства культуры, Министерства просвещения, Укрпромсовета и др.), на котором подробно рассмотрены вопросы быстреего изъятия указанной литературы.

Поскольку за истекшие 7 лет на Украине издано большое количество литературы, содержащей выпады против руководителей Югославии, нами приняты меры к быстреему выявлению всех подобных изданий для последующего их оформления на изъятие.

Докладываю, что Главлит СССР в целях быстреего выполнения Вашего задания разрешил нам произвести изъятие украинских изданий, в которых содержатся высказывания против государственного строя Югославии и ее руководителей, без предварительного просмотра их Главлитом СССР, как это предусмотрено действующими документами по цензуре, сразу же по утверждению Вами списков намеченных к изъятию произведений.

Представляя при сем заключения на 39 произведений, в которых содержатся высказывания, направленные против государственного строя Югославии и ее руководителей, прошу разрешить нам издать приказ об изъятии их из библиотечной и книготорговой сети УССР” [513, арк. 414].

Ось варіант висновку на один такий твір:

“1. Азізян, А. К. Про працю Й. В.Сталіна “Марксизм і національне питання”. Розширена стенограма публічної лекції. Київ, Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР, 1951. 64 с. 15000 екз.

На стр. 64 напечатано: “Шпигунська, фашистська кліка Тіто-Ранковича, діючи по указці своїх господарів, англо-американських імперіалістів, в короткий строк завершила перехід від буржуазного націоналізму до відвертого фашизму і до прямого зрадництва національних інтересів Югославії” [513, арк. 414].

Другою категорією на вилучення була література, “засмічена матеріалами Берія”. Наведемо найтипівіший приклад анотації на книгу з подібним “політичним дефектом”, що ввійшла до списку заборонених видань:

“1. Беседы об уставе ВЛКСМ. Симферополь, Крымиздат, 1948. 142 с. 3000 экз.

На стр. 109 – 110 — восхваляется Берия” [518, арк. 60].

На 10 серпня того ж року Головлітом УРСР за означеними списками було перевірено 6169 бібліотек та 1793 книгарні, з яких вилучено 103000 примірників книг, у тому числі 30975 примірників по Києву [517].

Продовжувалося опрацювання судових справ репресованих осіб. Нагальним завданням у роботі Головліту УРСР стало налагодження координації з відповідними судовими й виконавчими органами. Так, К. Полонник у рапорті секретарю ЦК КПУ І. Назаренку просив зобов'язати голову КДБ УРСР та прокурора республіки переглянути разом із Головлітом “Список авторів, усі твори яких підлягають вилученню із книжкових фондів бібліотечної та книготорговельної мережі” й надати ЦК КПУ пропозиції щодо зняття із цього списку всіх осіб, виправданих судовими інстанціями станом на 1 травня 1956 р.

Разом із тим начальник Головліту ставив питання про інформування органів цензури з боку цих відомств про реабілітованих авторів, із метою своєчасного внесення змін до матеріалів на вилучення [521].

Навесні 1957 р. були прийняті постанови ЦК КПРС “Про роботу Головліту СРСР” та ЦК КПУ “Про роботу Головліту УРСР”, спрямовані на покращення функціонування цензорських інститутів. У згаданих документах ішлося про значні хиби в діяльності органів цензури, і обґрунтовувалися заходи щодо термінової ліквідації виявлених недоліків [425].

Однак 31 березня 1958 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного “Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів”, у якій говорилося про те, що Головлітом СРСР і Головним Управлінням по охороні військових і державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР дозволено для загального користування багато різних книг реабілітованих авторів. Так, на підставі розпоряджень органів цензури, тільки в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР зі спеціального до загального фонду було повернуто: в 1956 р. — 6589, в 1957 р. — 6036, за три місяці 1958 р. — 5873, а всього з 1956 р. по березень 1958 р. — 18398 книг.

Відділ пропаганди і агітації Центрального Комітету компартії України вибірково проаналізував зміст указаної літератури. За словами автора, аналіз показав, що чимало поновлених книг містили “серйозні політичні помилки” і тому не могли бути рекомендовані для масового читача. У середньому, з кожних 15 вибірково перевічених цензорами видань, в 7 – 8 зустрічалися цитати висловлювань Троцького, Зінов’єва, Бухаріна, Рикова, відомих “українських буржуазних націоналістів”, а також “трубні політичні помилки, неправильні положення і твердження, які суперечили марксистсько-ленінській науці” [523, арк. 66], як-от:

“В книзі И. Тепера (Гордеева) “Махно” (видання “Молодой рабочий”, Київ, 1924 року) на стор. 43 говорить: “Здесь кровь коммунистов и революционеров обрызгала Нестора Ивановича Махно, вчерашнего революционера, идейного анархиста, чуть ли не коммуниста и обнаружила в

нем здоровые и крепкие семена, посеянные кулачеством, “ура-анархистами и набатовцами”.

На стор. 25 цієї книги надруковано фотографію Махна, на сторінках 29 і 100 – фотографії махновців, на сторінках 67 – 83 – знімки махновських газет, на стор. 91 – листівка махновців, на стор. 41 – посилання на Троцького, як на військовий авторитет і т. д.

Слід додати, що автор книги “Махно” був у свій час наближеним до Махна і редагував газету махновців” [523, арк. 70].

Підкреслювалося, що для загального користування було дозволено й так звану “застарілу” літературу, на сторінках якої досить часто зустрічалися деякі твори В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова та інших “активних діячів буржуазно-націоналістичного табору”. Оскільки, на думку М. Хворостяного, ці видання “втратили будь-яку теоретичну цінність”, наявність їх у відкритих фондах бібліотек уважалася недоречною.

Загалом констатувалася “політична безтурботність” в діяльності Головліту УРСР, зважаючи на недостатність вивчення ідейного наповнення книг реабілітованих авторів і доцільності їх повернення до відкритих фондів. Наприкінці документа містилося суворе застереження для органів цензури:

“Реабілітація автора не дає жодних підстав для реабілітації всієї без винятку його літературної спадщини” [523, арк. 72].

У свою чергу в пояснювальній записці К. Полонника на ім'я М. Хворостяного від 12 квітня 1958 р. із приводу фактів “засміченості” фондів Бібліотеки Академії наук виданнями, які містили “політичні дефекти”, доповідалося про заходи, ужиті Головлітом УРСР, спрямовані на покращення роботи. Так, станом на 10 квітня, зі “Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню” було виключено 140 авторів, реабілітованих судовими органами. Цензори також переглянули 6000 назв раніше вилучених творів, з яких до відкритих фондів передали 637 книг.

Далі дописувачем поетапно розглядався процес повернення друкованих видань. Вказувалося, що:

“1) В Україні налічується 6500 бібліотечних установ, у 28 з яких сконцентрована вилучена література (причому, 10 із них – знаходиться в Києві).

2) У кожному з цих 28 сховищ (спецфондів) зберігається всього по 2 примірники вилучених творів. Весь тираж завжди знищується за виключенням 2 примірників, що передаються для зберігання в спецфонд.

3) Повернуті зі спецфонду видання до масових бібліотек не потрапляють, зважаючи на те, що повернутий твір має лише 2 примірники і вони залишаються тільки у своїй бібліотеці. До того ж, розподіляються ці примірники так: 1 передається в архівний фонд і до читачів не потрапляє, 2 примірники передається в обов’язковий (підручний фонд), звідки може бути виданий тільки в читальний зал (додому не видається).

4) Перегляд заборонених видань та їх повернення до відкритих фондів відбувається за участю працівників спецфондів бібліотек, у більшості випадків за клопотанням наукових установ, оформлюється відповідними документами Головліту СРСР та Головліту УРСР.

5) Головлітом України оформлюється повернення зі спецфондів у відкриті фонди тільки тих книг, що були випущені українськими видавництвами, всі ж інші твори оформлюються союзними органами цензури” [530, арк. 43].

Ураховуючи складність і специфіку роботи, К. Полонник звертав увагу адресата на можливість помилок для цензорів і бібліотечних кадрів у цій новій справі з перегляду раніше вилученої літератури.

Начальник Головліту звітував про результати перевірок у Києві двох найбільших спецфондів – Бібліотеки Академії наук і Бібліотеки університету. У ході “обстеження” спеціальних фондів були виявлені випадки повернення до відкритих фондів Бібліотеки Академії наук видань, які підлягали подальшому зберіганню в секретному режимі.

Так, скажімо, до фондів загального користування була передана книга Я. Когана “Від гніту і безправ’я до щасливої юності” (К., 1939), яка згідно із

“Зведеним бібліографічним покажчиком застарілих видань 1951 року” мала знаходитися у спецфонді.

Навпаки, у деяких випадках бібліотека зверталася за рекомендаціями до Головліту відносно вирішення подальшої долі ряду видань, хоча вони за списками забороненої літератури також залишалися на спецзберіганні, як-от книга І. Огієнка “Українська мова” (К., 1918), де зустрічалися посилання на твори С. Єфремова, А. Ніковського, С. Петлюри. Згадане видання увійшло до спеціальних фондів за “Списком книг, які залишені в зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці, 1954 року” (К., 1957) [530].

Характеризуючи всі труднощі з перегляду видань, К. Полонником пояснювалися факти наявності у відкритих фондах книг з “політичними дефектами”, повернутих зі спецфонду за рішенням Головліту УРСР. Ці твори друку були поновлені в користуванні за проханням як самої бібліотеки, так і академічних інститутів. У листі № 751, датованому 26 липня 1956 р., бібліотека просила Головліт УРСР дозволити передачу до загального фонду окремих видань, які становили цінність для проведення наукових робіт, наприклад:

“Привіт Іванові Франкові в сороколіттє його письменської праці 1874 – 1914. Львів.

Збірник цінний тим, що в ньому показані зв’язки української і російської літератур (в книзі приміщені нарис В. Короленка, оповідання М. Горького, стаття Шахматова). Окрім того, є також інші наукові статті про переклад творів Франка венгурською і польською мовами. Збірник – дуже цінний посібник для літературознавців, вивчаючих діяльність Івана Франка” [531, арк. 45].

Незважаючи на те, що до книги ввійшли оповідання В. Винниченка та спогади С. Єфремова, вона в силу своєї пізнавальної цінності була дозволена Головлітом УРСР до передачі у відкриті фонди бібліотеки.

Усього, за проханням Бібліотеки Академії наук та інститутів, Головліт УРСР погодився повернути понад 150 книг.

Цікаво, що дописувач присвятив увагу також розгляду варіантів опротестування вказаною бібліотекою рішень Головліту про поновлення у використанні окремих видань. Так, протягом 1956 – 1958 рр. органи цензури отримали 5 листів, у яких було піддано сумніву дозволи Головліту СРСР на передачу до відкритих фондів 36 книг та Головліту УРСР на повернення 56 творів [531].

Розглянувши висунуті аргументи, Головліт СРСР погодився з точкою зору бібліотеки по 10 виданнях і скасував своє рішення про повернення їх до загальних фондів. Аналогічно Головліт УРСР визнав доречним залишити 7 книг на спеціальному зберіганні.

Між тим, Головліт СРСР по 26 виданнях, а Головліт УРСР по 49 творах із протестами бібліотеки не погодилися, і підтвердили факт передачі їх до загальних фондів, наприклад:

“С. Диманштейн. Кто такие меньшевики. Харьков. 1923.

На стор. 23 рекомендуються книги М. Попова і Вардіна.

На стор. 34 Горев, Суханов і Рафес названі у числі тих більшовиків, котрі покинули наприкінці революції свою партію.

Вказані дефекти на нашу думку не настільки суттєві, щоб тримати книгу в спецфонді” [531, арк. 46 – 47].

Завершував начальник Головліту пояснювальну записку аргументацією щодо знаходження у відкритих фондах бібліотеки стенографічних звітів з’їздів партії з виступами осіб, усі твори яких підлягали вилученню, оскільки пунктом 48 інструкції Головліту СРСР “Про порядок цензорського контролю” заборонялося робити будь-які виправлення в друкованих творах класиків марксизму-ленінізму, керівників партії та уряду; стенографічних звітах з’їздів і конференцій КПРС і союзних республік, пленумів ЦК КПРС, ВЛКСМ, конгресів Комінтерну; збірниках офіційних документів тощо.

Отже, на всі дискусійні питання із приводу перегляду видань були надані вичерпні відповіді.

І все ж таки 9 липня 1959 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК Л. Алексеєва “Про взаємовідносини між Головлітом СРСР та Головлітом УРСР” із приводу того, що начальником Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романовим у листах від 27 січня, 18 і 28 лютого висловлювалося незадоволення стилем і методами роботи керівника Головліту УРСР К. Полонника. Серед основних недоліків його діяльності називалися невірні втручання ідеологічного характеру в підконтрольні твори, формальне відношення до очищення книжкових фондів бібліотек від політично шкідливих видань та ін. [535]. На підставі висунутих зауважень, рішенням Секретаріату ЦК КПУ від 8 липня 1959 р. № ст-55 (63) К. Полонник був звільнений із займаної посади й начальником Головліту УРСР призначений М. Поздняков [534].

Оскільки хвиля демократії призвела до скасування залізної диктатури, у радянському суспільстві почали визрівати досить радикальні настрої стосовно ліквідації цензурної системи. Тому Рада Міністрів СРСР у лютому 1958 р. терміново затвердила нове “Положення про Головліт СРСР”, яким обґрунтовувалися права та обов’язки головного управління, а також місцевих органів цензури. Згідно із цим документом Головліт СРСР був покликаний здійснювати контроль:

- 1) творів друку, які випускалися для відкритого розповсюдження всіма видавництвами країни;
- 2) редакцій газетно-журнальної продукції;
- 3) усіх матеріалів, запланованих до відкритого перегляду та мовлення;
- 4) іноземної літератури, що надходила в СРСР;
- 5) усіх рукописних і текстових матеріалів, передбачених до вивозу за кордон тощо [29].

У зв'язку із застарілістю основного керівного документа Головліту – “Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі”, постановою ЦК КПРС було вирішено питання щодо його перевидання. Тому в липні 1957 р. введено в дію новий, очищений від циркулярних вказівок “Перелік відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо” [29].

Протягом окресленого періоду органи цензури продовжували також здійснювати контроль періодики. У лютому 1956 р., згідно з постановою ЦК КПРС, Головліт СРСР звернувся до редакцій газет “Правда”, “Известия”, “Советская Россия” та журналів “Коммунист”, “Агитатор”, “Партийная жизнь” з пропозицією звільнити матеріали, які публікувалися в цій періодичній пресі, від попередньої цензури. Проте керівництва редакцій не погодилися з тим, і встановлений порядок цензурування було збережено [533].

Треба зазначити, що надбання цензорських інститутів вражали своєю масштабністю. Так, тільки з 1957 по 1959 рр. лише три відділи Головліту СРСР, які займалися попереднім контролем видань, дозволили випуск 678232 друкованих аркушів різного роду матеріалів, що проходили через видавництва та видавничі організації. У процесі перегляду творів зроблено 15470 цензорських втручань, з них перелікових – 14542, політико-ідеологічних – 928 [29].

Ці структурні підрозділи здійснювали нагляд за такими матеріалами:

- 1) художньою, політичною, соціально-економічною, навчально-педагогічною літературою;
- 2) політичною продукцією образотворчого мистецтва;
- 3) сценаріями кінофільмів (четвертий відділ);
- 4) науковою, науково-технічною й виробничою літературою;
- 5) рукописами й бандеролями із друкованими виданнями, що вивозилися за терен СРСР;
- 6) документами радянських виставок за кордоном (п'ятий відділ);

7) публікаціями ТАРС, центральними газетами, радіо, телебаченням, радіоінформбюро, кінохроніками (шостий відділ) [29].

З політико-ідеологічних міркувань органи цензури не затвердили також до друку 187 творів, статей і нарисів, з них понад 60 естрадних творів та 14 драматургічних п'єс. Суттєві зміни й виправлення в 1957 – 1959 рр. були внесені до 72 книг. Згадані відділи переглянули 13 тис. друкованих аркушів, 779 тис. бандеролей і посилок тощо [29].

Наприкінці 1950-х рр. суттєвого вдосконалення зазнав режим роботи спецфондів. Так, 18 листопада 1959 р. введено в дію нову “Інструкцію про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек Радянського Союзу літератури, обмеженої органами цензури для загального користування” [43].

Тим часом, за наказом № 17 Головліту СРСР, склад спецфондів країни поповнився книгами членів “антипартійної групи” М. Булганіна, Д. Шепілова, В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Кагановича, які зазнали поразки в політичних баталіях [29].

Цікаво, що на цьому етапі відділ спецфондів, який функціонував у Книжковій палаті України з 1944 р., із змінами політичної ситуації в країні припинив 1957 р. своє існування та був неофіційно приєднаний до Державного архіву друку [356]. Робота бібліографів відділу знайшла відображення в підготовленому 1954 р. “Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці” [145].

У центрі уваги цензорських установ також постійно перебувала іноземна література, що в 1957 р. надсилалася з 75 країн світу [29].

Наприкінці 1958 р. функції з контролю іноземних видань мовами народів СРСР були перепокладені на Головліти України, Латвії, Литви, Естонії та Вірменії.

Зважаючи на важливість роботи Головліту УРСР у цьому напрямку, зупинимось на ньому більш детально.

8 квітня 1958 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ С. Червоненка надійшов лист № 674-т начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романова, в якому йшлося про те, що під час контролю іноземної літератури, надісланої поштовим зв'язком, органами цензури затримана велика партія антирадянських видань українською мовою, адресованих емігрантськими організаціями приватним особам, а також бібліотечним і науковим закладам України.

Із цього приводу 48 видань, відправлених осередком Наукового товариства ім. Шевченка у Франції Державній публічній бібліотеці УРСР, передавалися республіканському Головліту для можливого використання. Підкреслювалося, що вказана антирадянська література не виписувалася жодною з організацій УРСР. Однак, за повідомленням Всесоюзного об'єднання “Міжнародна книга”, Українське товариство культурного зв'язку із закордоном передплатило на 1958 р. чимало “антирадянської емігрантської літератури”, у тому числі, більш 20 назв періодики, яка видавалася “різними націоналістичними організаціями” у ФРН, Франції, Канаді, США й Англії: газети “Сучасна Україна”, “Вперед”, “Вільна Україна” та ін. Зазначалося, що раніше Головлітом СРСР така продукція направлялася з метою ведення контрпропаганди тільки в ЦК компартій союзних республік [524].

Офіційні пропозиції щодо передачі Головліту УРСР функцій із контролю зарубіжних видань українською мовою висловлювалися 31 липня в рапорті начальника Головліту СРСР № 1485-цт секретарю ЦК КПУ М. Підгорному. Говорилося, зокрема, що відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 4046 – 1624-цт від 25 жовтня 1948 р. Головліт СРСР контролює в Москві всі іноземні твори, які надходять поштою до СРСР, у тому числі, і українською мовою. Так, об'єктом зацікавленості цензурного відомства стали 26 назв періодики та деякі книги, надіслані державним установам і громадянам УРСР, переважну більшість яких склали “сугубо антисоветские эмигрантские издания, буржуазные газеты и журналы,

произведения художественной литературы и небольшое число прогрессивных изданий” [526, арк. 214].

Зі згаданого джерела дізнаємось також про те, що чимало творів друку, які містили антирадянські й антисоціалістичні відомості, під час контролю заборонялися й знищувалися органами цензури. Решта затриманих видань направлялася для інформації в ЦК КПУ.

На думку Головліту СРСР, доцільніше було б доручити перегляд україномовної зарубіжної літератури, яка надходила в поштових бандеролях, Головліту УРСР. Підкреслювалося, що контроль цієї групи видань у республіці дозволить ЦК КПУ ефективніше використовувати їх із метою ведення контрпропаганди, а КДБ при Раді Міністрів УРСР – в оперативних цілях [526].

У випадку позитивного вирішення питання рекомендувалося зобов'язати відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ надати допомогу республіканському відомству “в справі організації контролю емігрантських видань”.

За пропозицією П. Романова 8 серпня консультантом відділу пропаганди і агітації Сенкевичем була надана довідка, в якій констатовалося, що Головліт УРСР в особі К. Полонника, КДБ і названий підрозділ ЦК КПУ не заперечують проти передачі їм указаних повноважень, оскільки здійснення контролю “безпосередньо в республіці дасть можливість ширше використовувати іноземну українську літературу в контрпропагандистській роботі” [525, арк. 210].

Окремо підіймалося питання про виділення Головліту УРСР додаткових штатних одиниць.

Таким чином, у листопаді 1958 р. республіканські органи цензури приступили до реалізації нового напрямку роботи, прикладом чого може бути список іноземних видань українською мовою, затриманих у ході перегляду зарубіжних матеріалів, представлений начальником Головліту УРСР К. Полонником секретарю ЦК КПУ С. Червоненку:

“1. Діма. Пересаджені квіти. П’єса на три дії. Видавництво “Перемога”, Аргентина, 1957 р.

2. Дончук Зосим. Гнат Кіндратович. Видавництво “Перемога”, Філадельфія – Буенос-Айрес, 1957 р.

3. Коваленко Людмила. Віта нова /Нове життя/. Видання Української православної церкви в США, Нью-Йорк, 1957 р.

4. Листи до приятелів. Нью-Йорк № 1, 4, 5, 7, 8, 9, 10 за 57 р.

5. Листи до приятелів. Нью-Йорк № 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12 за 54 рік.

6. Рань О. Запорожець. Видавництво “Перемога”, Буенос-Айрес, 1951 р.

7. Сенько Г. “Штани латані у клітку – виконуєм п’ятилітку”. Видавництво “Перемога”, Буенос – Айрес.

8. Соколовський О. Богун. Історичний роман з часів Хмельниччини. Видавництво “Дніпрова хвиля”, Мюнхен, 1957 рік.

9. Чапленко В. Чий злочин? Драма в чотирьох діях. Видавництво “Перемога”, Буенос-Айрес – Бруклін, 1952 р.

10. Журнал “Нові дні” за жовтень 1952 р.

11. Газета “Гомін України” № 44 за 25. X. 1958 року” [527, арк. 307].

Про те, як саме розгорталася робота та з якими труднощами зустрічалися органи цензури, свідчить лист К. Полонника № 635-т на ім’я С. Червоненка, датований 7 грудня. Повідомлялося, що протягом листопада на цензорський контроль надійшло 5382 примірники газет, понад 260 примірників книг, журналів і машинописних видань, які були надіслані в 3547 простих й 10 бандеролях на замовлення [529].

Дописувачем також нагадувалося, що за § 5 “Інструкції по контролю за іноземною літературою”:

“Іноземні видання, що містять антирадянські, антисоціалістичні матеріали, або пропагують буржуазний спосіб життя і реакційну ідеологію, а також релігійні та релігійно-пропагандистські видання, і вся література, що

видається антирадянськими емігрантськими організаціями, обмежується для загального користування і не може видаватись приватним особам” [529].

На підставі наведеного положення 4765 примірників газет (з 5382 надісланих у листопаді) були конфісковані й знищені. Як зазначав начальник Головліту:

“За кордоном (насамперед у Канаді) виходять прогресивні видання українською мовою) приміром, “Українське слово” у Вінніпегу.

Практика цензурного контролю показує, що і ці прогресивні газети інколи містять небажані для нас матеріали.

Нам здається доцільним запровадити такий порядок для прогресивних газет, що засилаються на Україну: давати їх тільки установам, у т.ч. й редакціям, яким вони адресовані. Щодо приватних осіб, то їм ніяких закордонних газет не пересилати” [529, арк. 326].

Указаними заходами К. Полонник пропонував запобігти “зростанню інтересу до життя української еміграції”.

У відповідь на цей лист, у довідці заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Алексеєва та завідувача сектором добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР Пересаденка зазначалося, що названі інстанції не можуть погодитися із пропозицією начальника Головліту. Відмова аргументувалася тим фактом, що “необхідно вилучати з загального користування і не пересилати приватним особам лише ті іноземні видання, які містять матеріали, що дезорієнтують радянського читача” [528, арк. 325].

До речі, пропозиції К. Полонника послужили однією із причин звільнення його з посади начальника Головліту УРСР у липні 1959 р. Головлітом СРСР були висунуті обвинувачення в грубому порушенні К. Полонником союзних директив про порядок контролю іноземної літератури та в цілеспрямованому нищенні великої партії прогресивних газет українською мовою, надісланих із Канади [535].

Таким чином, шляхом проведеного перерозподілу функцій Головліт СРСР зміг досить швидко впорядкувати справу з відстеження емігрантських творів друку мовами союзних республік. 18 квітня 1959 р. на допомогу в роботі цензорських установ була введена в дію “Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн” [532].

Принципово новою стала також ініціатива Головліту проставляти на всіх іноземних виданнях обмежувальний штамп – шестиугольник або, як ще його йменували, “шайбу”. Наявність такої позначки на творі свідчила, що ним можна користуватися лише маючи спеціальний дозвіл і виключно в спецхові. З того приводу академік П. Капіца, вкрай обурений діями органів цензури, у своєму листі на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова писав:

“Мероприятия Главлита, на которые я жалуюсь, затрудняют нашу работу и к тому же оскорбительны для советского человека, поскольку непонятна та цель, которую они преследуют... Если это забота о чистоте наших мыслей и помыслов путём запрета знания греха, то в этом мало смысла... По видимому, работники Главлита мало читали Щедрина, а то им бы была понятна нелепость рвения бюрократов к запретам” [435, с. 19].

У цілому, незважаючи на поступове згортання демократичних завоювань, у країні відбулися серйозні історичні зміни. За фактом реабілітації багатьох діячів на основі рішень Прокуратури й Військової колегії Верховного Суду, з авторських списків, що становили 3310 осіб, усі твори яких у попередні роки вилучалися з відкритих фондів, до 1 січня 1960 р. виключено 2635 імен. На підставі цього фонди загального користування поповнили 18 тис. назв друкованої продукції [29].

Вивчаючи видання, що залишилися в спецфондах, працівники Головліту дійшли до висновку, що дві третини цієї літератури застаріли. Тому було підготовлено “Список книг, що знаходяться в спецфондах бібліотек і підлягають списанню в макулатуру”. На думку керівників Головліту СРСР, кількість творів у спецфондах необхідно було зменшити з

12 тис. назв до 4 тис. Замість діючих наприкінці 1950-х рр. 23 списків на вилучення союзний Головліт увів у дію один “Зведений список книг, що підлягають вилученню із загальних фондів бібліотек і книготорговельної мережі” [29].

У зв’язку з тим, що викривальні процеси культу особи породили досить сміливі настрої не тільки серед радикально налаштованих народних мас, але й у колах працівників органів цензури, державним апаратом у II половині 1950-х рр. було вжито жорстких заходів по відходу від обраної політики та посиленню режиму таємності.

Закінчення “хрущовської відлиги”, на яку припав початок правозахисного руху, призвело до ліквідації демократичних завоювань і позначилося численними репресіями проти нового покоління молодих митців, котрі отримали назву “шістдесятників”. Невдовзі творча діяльність останніх потрапила під адміністративний тиск, оскільки розгорнулася серйозна кампанія проти тих, хто приділяв “надмірну” увагу негативним явищам сталінського періоду. Активізувався також наступ на церкву, як “агентуру буржуазної ідеології”.

На порозі 1960-х рр. ЦК КПРС прийняв серію документів, спрямованих на посилення режиму секретності: лист “Про підвищення революційної пильності” (2 червня 1960 р.), постанову “Про посилення режиму таємності” (10 квітня 1963 р.), які були присвячені різним аспектам роботи по збереженню військової і державної таємниці [467, 468].

Улітку 1960 р. випущене нове видання “Переліку відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо” й затверджено “Інструкцію про порядок цензорського контролю”.

Тривав подальший, спричинений демократичними процесами, перегляд масивів друкованих видань.

У складі Головліту СРСР функціонувала спеціальна комісія з питань їх контролю. Книги попередньо аналізувалися співробітником групи. Висновок

обговорювався й потім доповідався на засіданні комісії. За результатами цієї роботи ряд авторів були виключені зі “Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню”. Ілюстрацією діяльності комісії може бути довідка до листа начальника Головліту УРСР М. Позднякова, в якій завідувач сектором відділу науки і культури ЦК КПУ Іванов надав відповідь на пропозицію органів цензури повернути до відкритих фондів книги за авторством племінника Лесі Українки, Ю. Косача. Оскільки згаданий автор проживав у Нью-Йорку й видавав журнал “За синім морем”, що “незважаючи на політичні хиби” загалом характеризувався “прогресивним напрямком”, пропонувалося зняти його зі списку заборонених імен по Львівському облліту [537].

Урахувавши викладені аргументи, цензурне відомство в погодженні зі ЦК КПУ видало розпорядження виключити Ю. Косача з переліку заборонених осіб, разом із тим обумовивши подальше зберігання його книг, в яких мали місце “політичні дефекти”, в спецфондах бібліотек.

Наряду з реабілітаційними процесами здійснювалися також традиційні цензорські заходи із заборони щойно видрукуваних видань. 9 травня 1960 р. Головлітом УРСР був уведений у дію наказ про вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі чергового списку творів, до якого ввійшли праці М. Голубця, О. Грушевського, В. Дорошенка, П. Филиповича та ін. [605].

Одним із напрямів роботи органів цензури залишався нагляд за бібліотечними фондами.

Згідно з постановами ЦК КПРС від 22 вересня 1959 р. “Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в країні” і ЦК КПУ від 28 січня 1960 р. “Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в УРСР” 30 січня 1960 р. бюро Київського обкому КПУ прийняло аналогічне рішення по місту Києву та області. Виконуючи директиви керівних органів, завідувач відділу пропаганди і агітації Київського обкому КПУ С. Шевченко рапортував завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ М.

Хворостяному, що протягом січня – квітня в бібліотеках м. Києва й області проведена очистка книжкових фондів від застарілої літератури й вилучено понад 300 тис. примірників непотрібних творів [585].

19 березня 1960 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков надіслав секретарю ЦК КПУ А. Скабі доповідну записку “Про засміченість бібліотек забороненими виданнями”, в якій повідомлялося, що цензорські установи неодноразово перевіряли бібліотеки, підпорядковані Міністерству освіти УРСР, Міністерству культури УРСР та Укрпрофраді, у т. ч. бібліотеки м. Києва, у ході чого чимало бібліотечних закладів виявились “засміченими”.

Перевірка в січні – лютому того ж року показала, що столичні бібліотеки ще “достатньо не очищені”. У 17 з 30 шкільних бібліотек м. Києва були знайдені ідеологічно шкідливі твори. Суттєву “засміченість” інспектори виявили в бібліотеці школи-інтернату № 3 ім. Мануїльського – 51 примірник заборонених видань, у т. ч. 39 примірників книг і брошур учасників антипартійної групи (вилучалися за наказом Головліту СРСР № 17 від 10 січня 1959 р.). Далі наводився список конфіскованої літератури:

“1. Булганін М. О. Доповідь про директиви ХХ з’їзду КПРС по шостому п’ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 56 – 60 роки.

2. Його ж. Итоги Женевского совещания глав правительств четырех держав.

3. Його ж. О поездке в Индию, Бирму и Афганистан.

4. Маленков Г. М. Звітна доповідь ХІХ з’їздові партії про роботу ЦК ВКП(б).

5. Його ж. Промова на ХХ з’їзді КПРС.

6. Молотов В. М. Вопросы внешней политики.

7. Шепилов Д. Т. Десятый том сочинений И. В. Сталина” [536, арк. 57].

Одночасно співробітниками органів контролю в 17 з 29 перевірених профспілкових бібліотек м. Києва було знайдено 196 примірників заборонених видань.

41 назву ідеологічно шкідливих творів цензорам удалося відшукати в 17 бібліотеках м. Києва, підпорядкованих Міністерству культури УРСР.

Доповідачем підкреслювалося, що подібний стан спостерігався й по областях, на підтвердження чого наводилися дані січневих рейдів. Так, “засміченість” книжкових фондів забороненими виданнями була зафіксована в ряді бібліотек Сталінської області, а саме: Щербинівській сільській бібліотеці Держинського району – 47 примірників, Добропільській районній бібліотеці для дорослих – 22 примірники, приклубній бібліотеці с. Андріївка Селидівського району – 15 примірників, Назарівській сільській бібліотеці Старо-Бешівського району – 11 примірників [536].

Негативним фактором, з точки зору автора, було те, що міністерства й відомства не відреагували на сигнали цензури про засміченість книжкових фондів підпорядкованих установ і не зробили відповідних висновків із директив ЦК КПРС та ЦК КПУ про бібліотечну справу. Зважаючи на викладене, Головліт УРСР звертав увагу керівників указаних підрозділів на необхідність найшвидшого завершення очистки підвідомчих бібліотек від заборонених видань, задля чого просив партійні органи надати конкретні розпорядження.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав ініціативи Головліту, зобов’язавши профільні міністерства закінчити цю роботу в тижневий строк.

З метою прискорення окресленої кампанії Головліт УРСР підготував “Зведений список післявоєнних видань, що підлягають вилученню”. До нього ввійшли книги, випущені з 1945 по 1960 рр. включно, які вилучалися за наказами та списками Головліту СРСР та УРСР. Згаданий список тиражем 10000 примірників був розісланий обласним управлінням культури в серпні того ж року [606].

1961 р. охарактеризувався появою видрукуваного на базі Всесоюзної книжкової палати переглянутого й уточненого “Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі”. У зв’язку із цим начальник Головліту УРСР М. Поздняков наказував:

“Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР”, виданий в 1960 р. Міністерством культури УРСР, Управлінням культури Львівського облвиконкому та бібліотекою Київського обкому профспілки робочих харчової промисловості, а також “Зведений список книг післявоєнних років видання, які підлягають вилученню з книготорговельної мережі за наказами і списками Головліту СРСР та УРСР”, опублікований 1959 р. Укоопрадою, “Укркнигою” й Управлінням “Союздруку” Міністерства зв’язку УРСР, відмінити, як ті, що втратили силу” [607, арк. 2].

14 березня 1962 р. начальник Головліту СРСР П. Романов увів у дію інструкцію “Про порядок зберігання, бібліографування й видачі читачам видань обмеженого розповсюдження”, до яких відносилися:

1) усі твори, незалежно від тематики, із грифами “Для службового користування”, “Розсилається за списком”, “Примірник № - ”, “Продажу не підлягає”, “Тільки для комсомольських організацій”;

2) видання, випущені без зазначення ціни чи із примітками “Безкоштовно”, “На правах рукопису”, “Видання підписне”, “Видання на замовлення” за такою тематикою: астрономія, фізика, хімія, геологія, геофізика, геодезія, топографія, картографія, аерофотозйомки, біофізика, біохімія, мікробіологія, медична рентгенологія й радіологія, фармакологія, фармацевтична хімія, токсикологія, променева хвороба, онкологія, судова й військова медицина, техніка та промисловість, транспорт, зв’язок, військова справа;

3) уся друкована продукція із грифом секретності [618].

Згадана література включалася до бібліографічних списків (показчиків) видань обмеженого використання, що готувалися Всесоюзною книжковою палатою. Заборонені твори не фіксувалися у відкритих каталогах і бібліографічних посібниках, а знаходили відображення лише в службовому каталозі.

Інструкцією наголошувалося, що названі видання зберігаються ізолювано, без загального доступу до них читачів і не підлягають пересилці за кордон у процесі книгообміну.

Стосовно до процедури видачі матеріалів ішлося, що радянські громадяни мають право одержати їх для роботи в читальному залі за дозволом директора бібліотеки. Обумовлювалася також можливість користування такими творами для іноземних осіб на підставі письмового клопотання керівників навчальних закладів та інших установ, до яких вони прибули.

У травні 1962 р. знов постало питання відносно очистки бібліотек від небажаної літератури, із приводу чого 4 травня начальникам обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь культури був розісланий лист заступника міністра культури УРСР Г. Шаблія.

Повідомлялося, що перевірка виконання наказу Міністерства культури УРСР від 21 грудня 1961 р. № 522 “Про очищення книжкових фондів бібліотек від застарілої літератури” показала наявність багатьох таких видань у Київській, Луганській, Полтавській, Станіславській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях [617].

Зокрема, у бібліотеці села Олешівка Охтирського району Сумської області було знайдено 26 заборонених книг. По Київській області застарілі твори зберігалися в Трушківській сільській бібліотеці Білоцерківського району та Тетіївській районній бібліотеці для дітей [617].

Наведені факти, на думку дописувача, свідчили про безвідповідальне ставлення працівників бібліотек і книготорговельних підприємств до вказаного циркуляра, враховуючи несвоєчасне вилучення застарілої літератури за списками органів цензури.

Про необхідність прискорення очищувальних заходів протягом 1962 р. ішлося також у наказах Головліту СРСР № 128 від 24 лютого та Головліту УРСР № 158 від 27 березня. Першочергова увага приділялася вилученню із

книжкових фондів видань, обмежених для загального використання [615, 616].

Прикладом успішного виконання настанов директивних органів на місцях може бути лист, датований 1 травня, директора Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка Г. Мірошніченко. Документ цікавий тим, що відбиває певні показники функціонування спецфонду, а саме:

“За станом на 1 липня 1962 року в спецфонді налічується 38220 екземплярів друкованих видань, у тому числі 8930 іноземних. На протязі I-го півріччя 62 р. спецфонд відвідало 42 читача, яким було видано 578 екземплярів різних видань у відповідності з темами їх робіт.

Повністю закінчено вилучення літератури згідно першої та другої частини “Зведеного списку Головліту СРСР”, першої частини “Зведеного списку Головліту УРСР”, наказів Головліту СРСР № 43 від 30 січня 1962 р. і № 227 від 5 червня 62 р.

Кількість літератури, вилученої згідно цих документів цензури, складає 1330 екземплярів.

Продовжується перевірка літератури за змістом в загальному фонді бібліотеки. Видання, які мають політичні дефекти, і які не ввійшли до списків Головлітів СРСР та УРСР, нами також вилучаються і надалі мають бути проанотовані” [619, арк. 26].

Відносно творів із так званими, за термінологією цензорів, “політичними дефектами”, необхідно зазначити, що на початку 1960-х рр. органи цензури вже досить обережно підходили до вирішення питання щодо повернення раніше заборонених з ідеологічних міркувань видань до відкритих фондів. 24 серпня 1962 р. завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Шевелем на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Скаби була направлена доповідна записка, присвячена з'ясуванню подальшої долі друкованих творів колишнього наркома освіти М. Скрипника. Вказувалося, що Головлітом УРСР переглянуті всі праці діяча, на підставі чого внесено пропозицію

передати до загальних фондів читацького користування 50 книг, а 5 брошур, у яких мали місце “серйозні політичні дефекти”, залишити в спецфондах.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ зі свого боку, вивчивши це питання, дійшов до висновку, що для відкритого користування можна дозволити 44 видання М. Скрипника.

У той же час було визнано недоцільним повернення праць, у яких давалася “позитивна характеристика окремим троцькістам, правим капітулянтам та націонал-ухильникам” [538, арк. 136 – 137].

До категорії видань, що практично не підлягали перегляду, відносилися “націоналістичні твори”. Відтак до останніх були зараховані всі праці М. Хвильового. Під згаданий шаблон підпадали й літературознавчі роботи, які суперечили офіційній ідеології. 10 липня 1962 р., на прохання відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, з метою “посилення контрпропагандистської роботи”, Державна публічна бібліотека УРСР надіслала список літератури закритого користування “Про націоналістичний ухил Хвильового”, до якого увійшли такі видання:

– Гірчак Є. Ф. Хвильовизм. Спроба політичної характеристики. К., ДВУ, 1930. 156, 3 с.

– Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925 – 1930. Х., ЛІМ, 1933. 396 с. /Інститут літературознавства ім. Т. Шевченка /.

Хвильовистий соціологічний еквівалент / Лист темної людини / с. 174 – 200.

– Коряк В. На літературному фронті. Українська література перед УП Жовтнем. Х., ДВУ, 1924. 28 с.

– Коряк В. Організація Жовтневої літератури. Газетні та журнальні статті 1919 – 1924 рр. Х., ДВУ, 1925. 276 с.

– Українська література за п’ять років пролетарської революції. с. 56 – 67. Про Хвильового с. 62.

– Коряк В. Українська література. Конспект. Вид. з випр. Х., “Пролетар”, 1931. 407 с.

Розділ XII, с. 311 – 359

– Сучасна українська проза. Вип. 1. За ред. Є. Перліна. Х., К. ДВУ, 1930. 162 с. /Інститут Т. Шевченка. Проблеми сучасної української літератури. Неперіодична серія комісії радянської літератури/.

Є. Перлін. Організація прози в М. Хвильового. С. 7 – 31.

– Хвильовий М. Думки проти течії. Памфлети. ДВУ. 1926. 123 с.” [539, арк. 48].

Поданий список був прямим відображенням державної політики в розумінні національного питання, у яке не вкладалося все те, що суперечило чинним канонам.

Згортання реформ негативно відбилося на політичному й духовному житті суспільства. Перехід до суцільного нагляду за культурою у 1962 – 1963 рр., що ознаменувався викриттям “абстракціонізму” й “формалізму”, потребував повної підконтрольності всіх її сфер. Посилення цензорських вимог зазнала й індустрія друкованого слова.

На серпневому пленумі ЦК КПУ розпочався широкий наступ на представників творчої інтелігенції – головну рушійну силу правозахисного руху, внаслідок чого молоді письменники стали мішенню для нищівної критики.

Не маючи змоги відкрито донести до громадськості свою позицію, шістдесятники, спираючись на положення Загальної декларації прав людини, інші документи ООН, боролися проти системи всіма можливими засобами. Це, зокрема, призвело до появи численної продукції “самвидаву”. Суворість цензурного контролю, нерідко не лише ідеологічно запрограмованого, але й цілком безглузлого, власне й спричинила появу машинописних копій публіцистичних і літературних творів. На самвидавчих, передрукованих на машинці, або рукописних сторінках закладалися підвалини майбутньої свободи слова. З’явилися й самвидавчі журнали – від “Українського вісника”, що став відомим у світі (окремі числа перекладалися на Заході на англійську та французьку мови), до розмножуваної в гірському селі в криївці “Волі і

Батьківщини”. Самвидавчі тексти, тираж яких був мінімальним, доходили до України, головним чином, завдяки нелегальним трансляціям радіо “Свобода”, “Голос Америки”, міжнародної служби Канадського радіо.

Тоді в Україні почала формуватися нова рушійна сила у вигляді молоді інтелігенції, очолюваної письменником, в’язнем сталінських концтаборів, Борисом Антоненко-Давидовичем. До цієї когорти яскравих особистостей увійшли також Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Алла Горська, В’ячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, брати Горені та багато інших. Оскільки переважна більшість “неблагонадійних” літераторів не мала доступу до державних видавництв, їм доводилося публікувати свої праці в осередках української діаспори за кордоном чи засобами згаданого вище “самвидаву”.

Творча діяльність опинилася під суворим адміністративним контролем. Реакційні дії влади були спрямовані проти тих осіб, котрі вдавалися до висвітлення механізмів репресивно-каральної системи сталінської доби, а також давали неоднозначну оцінку реаліям соціалістичного буття.

Обраний на рубежі 1950 – 1960-х рр. реакційний курс був подовжений у жовтні 1964 р. так званим “брежнєвським періодом”, що охарактеризувався крайнім консерватизмом, утвердженням неосталінізму. Фактично припинилася реабілітація, прокотилася хвиля арештів та судових процесів. Критика сталінських злочинів поступово згасала, а ідеологічний нагляд посилювався.

Останню думку добре відбиває вереснева доповідна записка завідувача окремим сектором таємної частини ЦК КПУ на ім’я секретаря А. Скаби із приводу довідки голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі І. Педанюка щодо “помилки ідейно-політичного характеру” в художній літературі, а саме:

“Ознайомлення з названими в довідці творами підтвердило висновки ... щодо деяких творів, в яких допускалися, зокрема, серйозні помилки у зображенні боротьби партії проти шкідливих наслідків культу особи Сталіна,

робляться сумнівні – а іноді просто шкідливі висновки, наводяться неправильні авторські відступи і висловлення окремих дійових осіб щодо цього періоду. Хотять цього чи не хотять деякі автори, під виглядом боротьби з наслідками культу особи перекреслюють всю діяльність КП та її ЦК, принижують величезні досягнення радянського народу в боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні, перекручують дійсність, не показують з позицій ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС боротьбу партії за використання наслідків культу особи.

Це перш за все стосується неопублікованої ІІ частини роману А. Іщука “Вербовчани”, вилученої новели “Гріх” І. Цюпи.

В ІІ частині роману “Вербовчани” є місця, де А. Іщук в гіпертрофованому вигляді подає картини допитів в органах НКВД, а також голоду на Україні в 33 році, опис яких перекликається з описом в антирадянській літературі. Причому автор займає позицію стороннього спостерігача – реєстратора, не пояснює і не намагається пояснити причини всього цього з позицій партійних, позицій сьогоденного дня. Проте, якщо б він і робив це, все одно такий показ картин голоду, “затіноків і допитів” в органах НКВД, до яких вдається автор, не тільки не сприяє розумінню тогочасних подій, а, навпаки, приводить до викривлення дійсності, породжує сумніви у молодого читача щодо правильності політики партії по колективізації сільського господарства. Так саме і І. Цюпа в новелі “Гріх” вклав в уста матері обивательський, політично незрілий висновок щодо становища в колгоспах в 30-х рр., який не тільки не заперечує, а стверджує син – кандидат наук.

На нашу думку, Комітет по пресі справедливо зняв з друку ІІ частину роману “Вербовчани” А. Іщука і вилучив із збірки І. Цюпи “Новели рідного краю” новелу “Гріх”.

Правильно критикує тов. Педанюк окремі висловлення з приводу культу особи, які були в зданих до друку романі Ю. Мушкетика “Крапля

крові”, повісті В. Добровольського “Серпень, падають зорі”, в романі П. Загребельного “День для прийдешнього”.

Ці автори відійшли від пояснень причин культу особи Сталіна, даних в рішеннях XX і XXII з’їздів КПРС, програмі партії. Ю. Мушкетик говорить, наприклад, що “Щирою сльозою” (мається на увазі сльоза народна у день смерті Сталіна – ред.) хочуть “прикритись ті, які сиділи в трибуналах, трійках і прирікали невинних людей на карі”... З ним перекликається В. Добровольський, який в своїй повісті говорить про те, що “ми самі вигадали Сталіна”, пішовши на компроміс з марксизмом. А. П. Загребельний пішов ще далі і, роблячи висновок про часи культу Сталіна, підкреслює, що “в цей час людина звикла ховати свою бездіяльність за словом “ми”, що в цей час “особи не було”, а “вона поглиналася отим невизначеним “ми””.

Правильно в довідці вказується на ідеологічні помилки таких творів як мемуари Ю. Смолича “Розповідь про неспокій”, вірш А. Черевченка “Оловянный солдатик”, “Горецвіт” Ан. Мартинова і повість “Добровій” Б. Гончаренка” [540, арк. 105 – 106].

Як бачимо, на етапі попередньої цензури детально вивчався ідеологічний контекст художніх творів.

Того ж року органи цензури України було включено до складу Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.

Відтоді ж з’явилися директиви ЦК КПРС і ЦК КПУ, які стосувалися впорядкування видавничої справи й підвищення ролі видавництва у господарському й культурному будівництві.

У липні 1964 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 604 “Про заходи з поліпшення видавничої діяльності й усунення недоліків у книжковій торгівлі”, один із пунктів якої вимагав, щоб випуск книг і брошур, за винятком видань науково-технічної інформації, здійснювався тільки через книжкові видавництва [29].

Величезне значення в роботі цензорських інститутів протягом досліджуваного періоду приділялося контролю за наповненням періодичних

матеріалів, свідченням чого може бути службова записка від 24 березня секретаря ЦК КПУ А. Скаби на ім'я П. Шелеста із приводу публікації 14 березня в газеті “Радянська Україна” вірша “Дума канадського українця”, що його надіслав із Торонто автор П. Собків. Відносно цього факту повідомлялося, що:

“Не маючи жодних відомостей про автора і не вивчивши ретельно форми твору, редакція поспішила вмістити його на сторінках газети і, таким чином, розповсюдила політично шкідливий, націоналістичний твір.

Справа в тому, що у вірші, де на перший погляд, немає ворожих ідейних поглядів, в замаскованій формі міститься заклик до боротьби з москалями, ляхами та євреями. З перших літер кожного рядка оригіналу складається фраза:

“На москалів, ляхів і юд точить ножі і там, і тут”.

Але, при редагуванні вірша в редакції, в нього були внесені поправки, внаслідок чого слова “точить ножі” випали з тексту” [541, арк. 34].

Оскільки цей випадок потрактовувався як наслідок “безтурботного і легковажного ставлення” працівників редакції до своїх обов’язків, дописувач пропонував окреслене питання розглянути на засіданні Президії ЦК КПУ.

В II половині 1960-х рр. органами цензури було також прийнято декілька директив, якими обумовлювався порядок випуску періодичних видань. Відтепер виготовлення журнальної продукції регламентувалося постановою ЦК КПРС від 29 січня 1966 р. “Про оплату праці співробітників редакцій, журналів”, згідно з якою започаткування нових журналів, збільшення їх обсягу, зміна періодичності, реорганізація й ліквідація здійснювалися ЦК КПРС. ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам КПРС дозволялося відкривати видання так званих “Блокнотів агітатора”, ураховуючи вимогу їх подальшої рентабельності. Отже, випуск дисидентської продукції підпав під категорію незаконного, зважаючи на порушення задекларованого порядку видання журналів [29].

У вересні 1966 р. Головліт УРСР знову повернувся під керівництво Ради Міністрів і став називатися Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Того ж року ЦК КПУ наказав міністерствам, відомствам та організаціям республіки, Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами. Постанова ЦК КПУ визначала, що міністерства, відомства та організації могли самостійно видавати лише внутрівідомчі й міжвідомчі матеріали.

Право випуску окремих видів друкованої продукції поза видавництвами за дозволом Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР надавалося також окремим науково-дослідним інститутам, головним вищим навчальним закладам, деяким організаціям і установам науково-технічних товариств. Зауважимо, що на момент появи постанови в республіці діяло понад 650 організацій, які випускали твори друку поза видавництвами. Тільки в 1965 р. вони видали 4,7 тис. назв творів загальним обсягом близько 11 тис. друкованих аркушів, накладом майже 4,6 млн. примірників [608].

Таким чином, період із середини 1950-х рр. до II половини 1960-х рр. позначився рядом тенденцій у розвитку системи політичної цензури. Демократичні перетворення, що відбулися після XX з'їзду партії, породили в суспільстві надії на принципові зміни, однією з ознак яких було обмеження функції Головліту як контролюючого відомства. Ці переломні моменти знайшли відображення в дії нового "Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо та телебаченню" та затвердженні в лютому 1958 р. нового "Положення про Головліт". Зміни, що відбулися в статусі Головліту, були викликані змінами стратегії партії у взаємовідносинах між владою та суспільством, які партія намагалася оновити шляхом відходу від сталінського диктату, але збереження своїх керівних функцій у культурі. Таке протиріччя та непослідовність дій досить часто призводили до протилежних результатів.

Придушення інакодумства та силовий диктат сприяли появі правозахисного руху в країні, стали причиною розподілення культури на офіційну (підцензурну) та неофіційну (“самвидав”). Означений процес певним чином зміг урівноважити протистояння, оскільки опозиційні сили отримали можливість висловити власну думку засобами “підпільної” культури.

Під час періоду лібералізації органи цензури здійснювали контроль друкованої продукції, чітко стежачи за офіційною ідеологічною лінією. У зв'язку з ходом реабілітаційних процесів продовжувався перегляд творів репресованих осіб, котрі за рішенням Верховного Суду й Прокуратури були виправдані. Однак паралельно тривали нові заборони видань і складалися проскрипційні списки та покажчики на вилучення чергової партії літератури. На фоні зміни періоду “відлиги” подальшими “приморозками” цензорські установи посилили діяльність за збереженням державної таємниці в пресі, інтенсифікували роботу з очистки бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від “шкідливих” творів, а також запровадили новий напрям роботи з відстеження зарубіжної української літератури.

5.2. Цензурна політика щодо друкованої продукції у 1967 – 1984 рр.

Посилення цензури в II половині 1960-х рр. дозволило партії в достатньо короткий термін максимально монополізувати ідеологію, залякати тих, хто повірив у демократичні зміни, та відправити в еміграцію дисидентів. На тому етапі Головліт відверто продемонстрував свою сутність, що під вивіскою захисту державної та військової таємниці, перш за все, полягала в реалізації ідеологічних рішень ЦК.

Зі звіту про діяльність 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР за 1967 р. дізнаємось про стан контролю книжкових фондів, а саме:

“В связи с изданием Главлитом СССР приказа № 8-дсп от 18 августа 1967 года проверялось выполнение его библиотеками и книготорговой сетью. С этой целью проверено 19 библиотек и 10 книжных магазинов. В результате контроля только в 1 библиотеке (Киевский научно-исследовательский институт педагогики) обнаружена подлежащая исключению книга Некрича А. М. “1941. 22 июня”.

В г. Киеве имеется 2 магазина, которые продают букинистические книги. В одном из них (магазин “Сяйво”) при проверке было обнаружено 2 книги, подлежащие исключению.

В Киеве функционирует 12 спецфондов. При проверке только в одном из них (спецфонд Института истории АН УССР) выявлено отступление от требований Инструкции о порядке выписки, хранения и использования литературы капиталистических стран. В этом спецфонде была обнаружена одна иностранная книга, со знаком “угольник”.

Нарушений Инструкций в других библиотеках не обнаружено” [609, арк. 90].

Необхідно зазначити, що паралельно цензорські установи продовжували забезпечувати збереження державної таємниці в пресі. Оскільки центральним керівним документом Головліту вважався “Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі”, відомство ретельно слідкувало за дотриманням усіх його вимог.

1968 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков у рапорті до ЦК КПУ – “Інформація по питаннях діяльності органів цензури України”, – повідомляв, що у відкриту пресу стало проникати значно менше заборонених відомостей. Так, якщо в 1966 р. було допущено 18 помилок, то в 1967 р. – лише 7. Вказувалося, що 21 обласне управління з 24, що є в республіці, не дозволило жодного порушення обмежень “Переліку”.

Проте вважалося, що небажана інформація часом потрапляла до матеріалів районних і багатотиражних газет, звільнених від попереднього

перегляду цензури, внаслідок чого в 1967 р. мали місце випадки розголошення 40 заборонених відомостей [542].

Наприкінці 1960-х рр. посилювався контроль цензури за ідейно-політичним змістом друкованої продукції. Так, у названому вище документі констатовалося, що в результаті зауважень партійних органів затримані або повернені видавництвам для доопрацювання деякі художні твори, а саме:

“Книга “Гранослов” Д. Павличко (Вид-во “Рад. письменник”). Із збірки вилучено 6 віршів.

Оповідання П. Угляренко “Постріл на світанку” (вид-во “Рад. письменник”).

З об’єктивістських позицій змальовується життя і стосунки бандитів-бандерівців. Відсутні будь-які узагальнення соціального класового значення.

В журналі “Жовтень” не дозволено друкувати ряд художніх творів по ідейно-політичним мотивам.

“Буковина” путівник (Вид-во “Карпати”).

На форзаці зображена карта-схема Чернівецької області, на якій кордон СРСР і Румунії показано так, що значна територія Радянського союзу залишається за лінією кордону Румунії. Випуск у світ книги не дозволено.

Книга “Герострати і каїни”. І. Гришин-Грищук (Вид-во “Карпати”).

Книга рясніє політичними помилками і перекрученнями історичних подій і фактів. Описується життя націоналістів.

Книга Я. Майстренко “Земле моя” (Вид-во “Рад. письменник”).

Колгоспне життя в період 30-х рр. показано однобічно і лише в негативному плані. Багато уваги приділяється описуванню репресій. Книга до друку не дозволена” [542, арк. 70].

Нищівної критики протягом 1968 – 1969 рр. зазнав також роман О. Гончара “Собор”, на який були опубліковані негативні рецензії в газетах “Зоря” (Дніпропетровська область) і “Житомирський комсомолец”. Як бачимо зі стенограми березневого 1968 р. пленуму ЦК КПУ, присвяченого поліпшенню ідейно-політичної роботи партійних організацій України,

перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко назвав згаданий твір “допомогою буржуазній пропаганді”, охарактеризувавши його так:

“Зміст роману направлений проти людей праці, тих простих радянських людей, які за 50 героїчних років під мудрим керівництвом Комуністичної партії забезпечили небачений зріст економіки, науки, культури і літератури. Можна прямо сказати, що письменник Гончар та ще й, до речі, перший секретар Спілки письменників Радянської України не знає, він відірвався від життя сучасного робітничого класу і колгоспного селянства, не розуміє тих нових процесів, які відбуваються в радянському суспільстві, якщо він дозволяє собі так перекручено, я б сказав, наклепницьки, показувати духовні риси наших чудових радянських трудівників.

Проте деякі літературні критики об’являють роман якби підсумком розвитку української радянської літератури. На мою думку, це дуже помилковий і шкідливий висновок. Але, товариші, на превеликий жаль, на сторінках деяких республіканських і обласних газет цей роман видається як зразок твору про нашу сучасність, як подарунок 50-річчю Великого Жовтня. Такий висновок був зроблений в газеті “Радянська Україна” від 17 листопада минулого року.

Новий роман письменника, та ще, до речі сказати, члена КПРС, Гончара являє собою не лише ідейно порочний, а вредний і пасквільний твір. Мені здається, що тільки з такої оцінки треба виходити в нашій політичній і виховній роботі з людьми” [460, арк. 86 – 87].

На противагу цій brutальній кампанії із цькування твору виступив відомий український правозахисник і літературний критик Є. Сверстюк. У своєму есе “Собор у риштованні”, що побачив світ завдяки самвидаву, він рішучо висловився із приводу ролі державних діячів у процесі піднесення штучних цінностей шляхом нехтування культурно-історичним надбанням українського народу [351].

На фоні поступового відходу влади від демократичних реформ, подібні виступи, що не співпадали з офіційним ідеологічним контекстом, рішучо подавлялися. Тільки за написання “Листа творчої молоді Дніпропетровська” та збір 300 підписів на підтримку роману О. Гончара, його ініціатори І. Сокульський, М. Кульчинський, В. Савченко потрапили до таборів суворого режиму [385].

Реакційні тенденції щодо наступу на культуру та сферу друкованого слова остаточно були закріплені таємною постановою Секретаріату ЦК КПРС “Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються та репертуару” від 7 травня 1969 р. Відтепер усю попередню цензуру реалізовував редакторський корпус, що відповідав за випуск інформації та художньої продукції у світ, а також вирішував усі конфліктні ситуації до її безпосереднього введення в обіг. Отже, партія сконцентрувала у своїх руках визначальну та контрольную-регулюючу функції в галузі ідеології, за державними цензурними органами залишилося лише здійснення наступного контролю. Створений механізм всеосяжної цензури на початку 1970-х рр. став однією зі складових політико-ідеологічної системи доби “застою” [93].

Згортання прогресивних завоювань супроводжувалося розширенням обсягів робіт органів цензури. Навесні 1969 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков інформував секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка про результати наступного контролю за минулий рік, загальний обсяг якого склав понад 266800 друкованих аркушів і 1247520 назв друкованої продукції [544].

Цензори переглянули також твори друку й рукописи 64569 бандеролей і посилок, відправлених за кордон.

Відфільтровувалася література, що надходила із зарубіжних країн (Австралії, Англії, Аргентини, Бразилії, Італії, Канади, США, ФРН, Франції тощо). Основним завданням співробітників Головліту в цьому зв’язку було виявлення матеріалів антирадянського характеру, переважна кількість яких

надсилалася на адресу вищих навчальних закладів, редакцій газет і журналів, а також окремих громадян. За свідченням дописувача, протягом року надійшло 1722 назви періодичних і неперіодичних видань тиражем 51749 примірників. Усі ідеологічно шкідливі видання негайно вилучалися [544].

6 травня заступник начальника Головліту УРСР Ф. Шапочка підписав наказ до керівників обласних управлінь про організацію глибокої перевірки бібліотек, що одержували іноземні видання за валюту. На допомогу інспекторам були розроблені спеціальні питальники [610]. Так, з метою вивчення ступеня використання зарубіжної літератури пропонувався такий перелік:

1) На яку суму передплачена література з капіталістичних країн на 1968 і 1969 рр.

2) Які конкретно періодичні видання передплачені, їх тематичне спрямування й вартість передплати кожного.

3) Те ж саме по книгах.

4) Як здійснюється передплата іноземних видань. Чи залучаються спеціалісти та бібліотечні ради до обговорення питання про передплату конкретних видань. Наскільки враховуються реальні потреби установи чи закладу при передплаті того, чи іншого видання, прохання й пропозиції спеціалістів.

5) Хто конкретно відповідає за передплату, одержання, перегляд, зберігання й видачу іноземних видань. Яким документом це передбачено.

6) Своєчасність обліку літератури.

7) Тривалість бібліографічної обробки видань (час із моменту одержання до моменту видачі читачам).

8) Чи знають іноземні мови бібліотекарі та інші особи, які займаються передплатою та розповсюдженням іноземної літератури.

9) Форми ознайомлення читачів із новими надходженнями. Організація виставок та ін.

10) Скільки перекладачів працює в установі.

11) Чи складаються анотації, переклади змісту періодичних видань, окремих статей. Скільки підготовлено таких анотацій, перекладів у 1968 і 1969 рр., їх обсяг. Хто з ними ознайомлений.

12) Чи ведеться картотека статей, розміщених в іноземних журналах.

13) Чи є каталог зарубіжних книг.

14) Загальна кількість працівників закладу, що одержує зарубіжні видання.

15) Скільки читачів користуються матеріалами, одержуваними за валюту (періодичними й книгами).

16) Скільки разів у 1968 і 1969 рр. видавалася література, придбана за валюту.

17) Кількість журналів і окремо книг, виданих на абонемент згідно з картотекою на день перевірки.

18) Чи є твори, якими ніхто не користувався в 1968 р., і чи передплачені вони на 1969 р. Їх назва, місце видання. Тематичне спрямування. Вартість.

19) Як працює відділ або сектор іноземної літератури, якщо такий є.

20) Хто й коли перевіряв бібліотеку з питань використання іноземної літератури. Які при цьому були зауваження. Подивитись документ цієї перевірки.

21) Чи заплановані заходи, спрямовані на поліпшення використання іноземної літератури [610].

Окремо передбачалося з'ясувати стан виконання “Інструкції про порядок передплати, зберігання та використання видань капіталістичних країн” за такими пунктами:

1) Чи є в бібліотеці інструкція.

2) Хто з нею ознайомлений.

3) Чи є в бібліотеці “Список періодичних науково-технічних видань капіталістичних країн”.

4) Чи виконується порядок видачі й зберігання іноземної літератури, обмеженої для загального користування.

5) Чи відображена в читацькому каталозі література зі знаком “шестигранник”.

6) Як пересилається література зі знаком “шестигранник” в інші бібліотеки.

7) Чи немає в загальному фонді бібліотеки видань зі знаком “шестигранник”.

8) Чи нема в бібліотеці видань із капіталістичних країн, що надійшли до фондів, минаючи контроль [610].

Узагальнені матеріали перевірки приписувалося надіслати до 10 червня.

Зі звіту начальника 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М. Настеки про роботу відомства за 1970 р. дізнаємось про загальний стан контролю за надходженням іноземної літератури. Вказувалося, що це, переважно, антирадянські видання, які надсилалися на адресу вищих навчальних закладів, редакцій газет і журналів, а також окремих мешканців західних областей України.

Далі наводилися статистичні дані, що відбивали обсяги обробки друкованої продукції на цензорському пункті при Київському головпоштамті. Отже, в 1970 р. через нього пройшло 1554 номери газет і 202 номери журналів. З них 171 номер (46384 примірники) газет і 202 номери (1233 примірники) журналів дозволено без обмежень; 51 номер газет і журналів обмежено для загального використання; 1332 номери (9825 примірників) газет і 169 номерів (1541 примірник) журналів –конфісковано [611].

Зі 103 книг, які надійшли на контроль, 26 творів (238 примірників) дозволено без обмежень, 32 обмежено для широкого використання й 45 (743 примірники) конфісковано.

Аналогічно до того, з 360 примірників дрібнодрукованої продукції було дозволено 40, решту – затримано [611].

Варто окремо зупинитись на аналізі змістовного наповнення згаданих творів друку, в якому автор, спираючись на діючі партійні настанови, вдається до критики “українського буржуазного націоналізму” та характеристики політичної ситуації в країні, а саме:

“Анализ националистических изданий показывает, что в них пропагандируется ненависть ко всему советскому, грубо и умышленно искажаются взаимоотношения между народами СССР, распространяются небылицы о так называемом русском колониализме.

Все, что подвергается у нас справедливой принципиальной критике и, прежде всего отдельные неудачные и идейно немощные произведения писателей, буржуазные националисты берут на свой щит и стремятся преподнести как самое большое достижение современного литературного процесса, как противопоставление общепризнанным произведениям многих писателей.

Так, отдельные буржуазно-националистические авторы в критических статьях советских авторов о творчестве Солженицына видят наступление “литературной реакции”. Они настоятельно пишут о “соцреалистических антиискусственных наставлениях”, о “режимной критике”, “запугивании административными мерами”.

Злобную реакцию националистической печати вызвала подготовка и проведение советским народом и всем прогрессивным человечеством 100-летия со дня рождения В. И. Ленина.

В 1970 году различные группы украинского буржуазного национализма формулируют и обсуждают различные аспекты программы антисоветских действий.

Особенную активность в этом проявляет “Организация украинских националистов за границей” (ОУН), которая недавно собрала сборище, так называемый УП великий сбор украинских националистов (ВЗУН). В

последний день работы этого сборища много внимания было посвящено обсуждению различных тезисов, резолюций постановлений и призывов. Тезисы делились на такие части: “Положение в мире” – 16 параграфов, “Положение в СССР” – 78, “Положение на Украине” – 50, “Утверждения и постановления к положению в СССР и на Украине” – 12, “Украинский национализм” – 26, “Украинская внутренняя политика” – 21, “Украинская общественно-гражданская действительность и украинское националистическое движение” – 21” [611, арк. 44].

Таким чином, усі “націоналістичні видання” підлягали конфіскації, за винятком тих, які надсилалися ЦК КПУ – по 3 примірники, КДБ при Раді Міністрів УРСР – по 3 примірники, Міністерству закордонних справ УРСР, Раді Міністрів УРСР, Товариству “Україна”, Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ, Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР – по 1 примірнику. Усього в ці організації було відправлено 6752 примірники вилучених творів.

Головліт УРСР за звітний період проконтролював також 236 бандеролей, з яких 112 – конфіскував [611].

Наприкінці документа підкреслювалося, що згадані напрями роботи органів цензури провадилися в тісному зв’язку із КДБ, а всі принципові питання відносно контролю емігрантської літератури узгоджувалися зі ЦК КПУ.

Протягом року цензорські установи здійснили також чергові очищувальні рейди в бібліотечній і книготорговельній мережі.

Наслідки перевірок книжкових запасів у масштабах республіки добре відбиває рапорт Головліту “Основні показники результатів роботи Головного та обласних управлінь республіки в 1970 році”. Інформувалося, що за цей час перевірено 1348 бібліотек і 427 книжкових магазинів. Заборонені твори були виявлені в бібліотеках Запорізької (8 примірників), Львівської (93 примірники), Миколаївської (7 примірників), Ровенської (137 примірників) і Хмельницької (13 примірників) областей [612].

У книготорговельній мережі по Кримській області цензори віднайшли лише одне заборонене видання.

Органами контролю здійснили також 47 перевірок букіністичних книгарень. Небажані твори (31 примірник) цензорам вдалося виявити лише в букіністичному магазині м. Харкова. Останні зайняли своє місце на полицях спецфондів.

Відносно бібліотечних рейдів ішлося, що в деяких обласних ними охоплена замала кількість закладів. Це, насамперед, стосувалося Запорізького управління (перевірило 17 бібліотек) при наявності в регіоні 1551 масової бібліотеки [612].

Розглядався також стан наповнення обласних спецфондів, склад яких перевірявся декілька разів. Порушення “Інструкції про порядок зберігання та використання в спецфондах літератури, виданої в СРСР”, були виявлені лише в спеціальному фонді Чернівецького університету, де не повністю виконувалися накази про передачу видань до загального фонду.

Констатувалося, що обласні управління часом не звертають уваги на використання літератури, позначеної знаком “шестигранник”, а також на те, чи всі твори заінвентаризовані.

Окремо наголошувалося на необхідності проведення систематичного контролю букіністичних магазинів, спираючись на “Інструкцію про порядок купівлі й продажу букіністичних й антикваріатних книг та інших творів друку”, оскільки зустрічалися випадки придбання книг з обмежувачими позначками, без титульних аркушів тощо.

Навесні 1971 р. Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання “Про стан книговидавничої справи в республіці й заходи по його поліпшенню”, за результатами чого було обнародовано відповідну постанову. У директиві вказувалося, що республіканські видавництва не забезпечують потребу читачів у літературі з нагальних проблем розвитку соціалізму. Керівництву видавництв “Наукова думка”, “Радянський письменник”, “Дніпро”, “Молодь”, “Музична Україна”, “Малка” пропонувалося перебудувати свою

роботу в напрямку принциповості оцінювання ідейно-художніх особливостей творів, підготовлених до друку [29].

У січні 1972 р. також побачила світ постанова ЦК КПРС “Про літературно-художню критику”, у якій ішлося про неприпустимість нейтрального відношення до фактів наявності “ідейного й художнього браку” в літературі, і наказувалося підняти ідейно-теоретичний рівень критичного оцінювання творів, спираючись на відповідні партійні вказівки в боротьбі з “чужими концепціями”.

У своєму прагненні довести відданість партійному керівництву, Головліт прийнявся ретельно виконувати поставлені завдання. Наказами № 2-с і № 13 від 29 травня 1973 р. вилучено з бібліотек і передано в спецфонди книги І. Дзюби “Звичайна людина чи міщанин”, І. Світличного “Художній метод”, В. Захарченка “Стежка”, “Трамвай о шостій вечора” і С. Плачинди “Неопалима купина”. Випущені великими тиражами, ці твори при вилученні з бібліотек просто знищувалися. До спеціальних фондів потрапили лише лічені примірники.

“Ідейні прорахунки” вишукували навіть у творах інтимної лірики. Так, викликає іронію лист начальника Головліту УРСР М. Позднякова, адресований 16 травня 1973 р. секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку, в якому йшлося про підготовку до друку у видавництві “Радянський письменник” збірок ліричних поезій Василя Гєя “Закон вірності” та Марії Павленко “Азбука громів”. На думку цензурного відомства, указане видавництво виявило “невимогливість, поспішність і припустилося певних прорахунків ідейно-художнього характеру”, готуючи їх до випуску; через що до збірок увійшли “поезії дуже обмеженого світовідображення, не пов’язані з радянською дійсністю” [549]. Варто навести невеличкий фрагмент “аналізу” означених творів, як от:

“Ліричний герой стоїть осторонь життя, яким живе будівник комуністичного суспільства. В більшості творів не видно і особистого

ставлення самого автора до важливих подій і тому не визначається їх ідейно-політична позиція.

В ряді віршів є і “Прометей”, і “арфи”, захоплення природою, небом, є і особисті душевні переживання ліричного героя, але не знайти в них трудової дії, героїки праці, щирої підтримки радянським народом політики партії, його боротьби за ідеали комунізму” [549, арк. 31].

Отже, Головліт УРСР дійшов до висновку, що обидві збірки без ґрунтовного опрацювання видавати недоцільно. Цікаво, що, незважаючи на пропозиції цензурного відомства, ЦК КПУ все ж таки дозволив випуск творів.

Необхідно зазначити, що протягом 1972 р., після появи згаданих партійних постанов, розпочався реакційний наступ на українську культуру. За відхід від класових позицій нищівної критики зазнали повість В. Маняка “Еврика”, роман В. Дрозда “Катастрофа”, роман Р. Андріяшика “Полтава”, новела В. Яворівського “Під крилами – весілля”, збірка повістей та оповідань І. Чендея “Березовий сніг” [29].

По країні прокотилася чергова хвиля арештів, жертвами якої стали найкращі представники української інтелігенції. За політичні переконання з особливою прискіпливістю розкритиковано художні твори М. Руденка, О. Бердника, І. Білика, М. Киценка, Ю. Щербака тощо.

На початку весни 1973 р. секретар Запорізького обкому КПУ М. Всеволожський надіслав до ЦК КПУ доповідну записку із приводу випуску видавництвом “Промінь” брошур М. Киценка, у якій інформував про появу творів без попереднього узгодження з обкомом партії. Доповідач нагадував про факт видруку 1969 р. книги “Запоріжжя в бурях революції”, в якій автор “невірно висвітлював ленінські документи” та інші матеріали з історії КПРС [548].

Повідомлялося, що в 1972 р., всупереч думці обкому, видавництво тиражем у 50 тис. примірників перевидало ще один твір М. Киценка “Хортиця в героїці і легендах”, що містив “серйозні ідейні та методологічні

помилки”, і неодноразово піддавався гострій критиці в центральній і республіканській пресі.

Виходячи з наведених аргументів, М. Всеволожський робив висновок, що “нерозбірливе ставлення видавництва “Промінь” до публікації ідейно незрілих творів завдає шкоди справі виховання трудящих в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму” [548, арк. 139].

Невдовзі головою Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогуровим і начальником Головліту УРСР М. Поздняковим у листах до ЦК КПУ було порушене питання про необхідність вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі книг осіб, які “допустили ідейні збочення та націоналістичні настрої, або скомпрометували себе” [545, арк. 119].

Як приклад, можна навести лист М. Білогурова від 29 березня 1973 р., де йшлося про факти випуску в світ ряду видань неблагонадійних авторів, а саме:

“У 1967 році видавництво “Радянська школа” випустило книгу “Учням про кібернетику” (тираж 12 тис. прим.), а в 1968 році вмістило статтю “З глибин віків” у “Математичній хрестоматії” для 6 – 8 класів (тираж 24 тис. прим.) В. І. Українського (Карташова), який, за неофіційними відомостями, уже років 30 два живе в Ізраїлі.

У цьому ж видавництві в різні роки були випущені книги Я. Л. Каплана (“Проекційні рисунки в курсі стереометрії”, 1955 р., “Питання практики у викладенні математики”, 1958 р., “Розв’язування нерівностей”, 1967 р., “Рівняння”, 1968 р.). В 1971 році книга Каплана “Математика” (посібник для вступників вузів, тиражем 50 тис. прим.) вийшла у видавництві “Вища школа”. Автор цих видань нібито теж виїхав до Ізраїлю.

В альбомі “Український радянський плакат”, випущеному видавництвом “Мистецтво” в 1971 р., вміщені плакати П. М. Багаутдінова, який, за неофіційними відомостями, утік за кордон і тепер ніби проживає в Австралії.

У книжці “Веселкові барви”, випущеній “Мистецтвом” у 71 році, вміщено ілюстрацію (фрагмент килима “Довбуш”) львівської художниці С. М. Шабатури, яка політично дискредитувала себе і перебуває під вартою.

У березні 73 р. вийшов з друку буклет “Київ X – XIII століття” видавництва “Мистецтво”. В пояснювальному тексті і бібліографії цього видання згадується ім’я М. Брайчевського, який скомпрометував себе антигромадською поведінкою. Як заявляє директор видавництва т. Машинцев В. М., ніхто у видавництві про це не знає. До того ж, книжки М. Брайчевського з бібліотек не вилучалися” [545, арк. 119 – 120].

Зважаючи на подану інформацію, дописувач звертався до керівних органів із проханням надати необхідні роз’яснення.

За означеним документом завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орлом 24 квітня на ім’я секретаря ЦК КПУ була направлена службова записка. Вказувалося, що у фондах бібліотечних установ і книготорговельних організаціях республіки виявлено чимало творів, авторами яких є “неблагонадійні особи”, прізвища яких не зафіксовані в нормативних документах органів цензури. Відтак відділ пропаганди і агітації вважав за потрібне доручити Головліту УРСР “скласти списки осіб та авторів книг, що скомпрометували себе в суспільно-політичному відношенні, відбувають покарання за антирадянську, націоналістичну діяльність, та таких, що зрадили Батьківщину” [546, арк. 117].

Після розгляду списків Головному управлінню по охороні державних таємниць в пресі належало видати наказ і внести відповідні доповнення до “Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі”, а також зведеного покажчика заборонених видань.

Упродовж року об’єктом зацікавленості органів цензури стали випущені в Україні бібліографічні посібники, чому було присвячено рапорт начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку, датований 5 листопада. Вказувалося, що:

“За останній час в республіці видано ряд бібліографічних покажчиків, таких, наприклад, як “Видання АН УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки”; Шовкопляс І. Г. “Розвиток радянської археології на Україні” (1917 – 1966) та деякі інші.

Згідно з існуючим порядком бібліографічні покажчики видаються без контролю органів цензури, під відповідальність самих видавництв або організацій, які їх готують до друку.

Тим часом, як про це свідчать непоодинокі факти, в ряді бібліографічних видань зустрічаються прізвища таких осіб, як Багрянний Іван, Любченко Аркадій, Огієнко Іван, Оглоблін Олександр Петрович, Полонська-Василенко Наталія, Смаль-Стоцький Роман, Соловей Дмитро, Феденко Панас, Чапленко Василь, Штепа Костянтин.

Головліт переглянув матеріали, що видаються за кордоном українськими буржуазними націоналістами. З них видно, що згадані особи – активні учасники ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів, у період Вітчизняної війни співробітничали з німецько-фашистськими окупантами.

Багрянний Іван. Письменник. Під час війни співробітничав з німецькими окупантами. Втік разом з ними. Перебуваючи в еміграції, активно виступав проти Радянської влади, очолював деякі націоналістичні емігрантські організації. В передвоєнні роки на Україні вийшло 4 його книги. За кордоном видано п’ять книжок антирадянського характеру. Кілька років тому помер.

Любченко Аркадій Петрович. Автор 52 книг, виданих у передвоєнні роки. Під час Вітчизняної війни залишився на окупованій території. Вийхав до Німеччини, де й помер 1943 року.

Огієнко Іван (він же: Митрополит Іларіон). Мовознавець. До революції доцент, а в 1918 році – професор Київського університету. Автор 7 книг. Під час громадянської війни брав участь у боротьбі проти Радянської влади. Міністр так званої Української народної республіки. Після громадянської війни проживав у Польщі, а після другої світової війни – у Канаді.

Церковний діяч. Видавав журнал “Віра й культура”. За кордоном вийшов ряд його видань релігійно-пропагандистського характеру, а також з питань мовознавства. Помер.

Оглоблін Олександр Петрович. Історик. Автор багатьох праць, що вийшли до війни у збірниках і окремими виданнями. Співробітничав з німецькими окупантами. З 94 року в еміграції. Співробітничав з зарубіжними антирадянськими організаціями.

Полонська-Василенко Наталія. Історик. Професор. До війни працювала в Києві. Автор ряду книг та багатьох статей, що друкувалися в різних виданнях. Після війни в еміграції. За кордоном націоналістичні видавництва видали ряд її книг. Виступає також як редактор ряду націоналістичних видань.

Смаль-Стоцький Роман. Літератор і мовознавець. Автор 10 видань, що вийшли до революції. За кордоном видано кілька його книг в антирадянських видавництвах.

Соловей Дмитро. Історик. Автор семи книг, що вийшли до війни. За кордоном теж вийшло 7 його книг антирадянського характеру.

Феденко Панас. Історик. Автор трьох книг, що вийшли до війни. За кордоном вийшли 3 його книги антирадянського характеру.

Чапленко Василь. Письменник, мовознавець. Автор чотирьох книг, що вийшли в передвоєнні роки. За кордоном антирадянські видавництва видали 9 його книг.

Штепа Костянтин. Історик. Автор багатьох праць, що вийшли до війни у збірниках і окремими виданнями. Співробітничав з німецькими окупантами. Антирадянські видавництва за кордоном видали ряд його книг” [133, арк. 44 – 48].

На підставі цих відомостей начальник Головліту пропонував згаданих осіб внести до списку авторів, усі твори яких підлягали вилученню. Окремо наголошувалося на посиленні відповідальності за видання бібліографічних покажчиків і подання в них персоналій, для чого вносилися пропозиція

створити спеціальну комісію за участю представників відповідних інститутів АН УРСР та співробітників ЦНБ АН УРСР, Книжкової палати УРСР. Видання посібників, на думку М. Позднякова, доцільно було б зосередити у видавництві “Наукова думка” та Книжковій палаті.

1973 р. позначився появою 10 жовтня наказу Головліту СРСР № 58-дск, яким терміново вводився в дію “Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі” (Ч. II.). Повідомлялося, що Головним управлінням завершено роботу з перегляду аналогічного списку (видання 1961 р.), на базі чого підготовлено новий посібник, до якого не увійшли книги з “незначними політичними дефектами” [352]. Цей бібліографічний список склали вилучені в різні часи твори, видрукувані за період з 1917 по 1940 рр. Проте книги, видані після 1940 р., включені до I частини зведеного списку 1960 р., перегляду не підлягали [613].

Наступного року було затверджене нове положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР, яке носило більш демонстративний характер і майже не містило нічого нового. Основна увага приділялася уточненню переліку відомостей, заборонених для опублікування у відкритій пресі, передачі по радіо й телебаченню. У складі Головліту СРСР працювала спеціальна комісія, що займалася доповненням цього переліку. Центральні й місцеві управління забезпечували дотримання діючих політичних канонів, пильно слідкуючи за нерозголошенням державних таємниць, і відверто замовчуючи об’єктивну інформацію, що віддзеркалювала реальну картину “соціалістичної дійсності” [551].

Одночасно в масштабах республіки вводилося в дію оновлене “Положення про Головліт УРСР”, яким визначалося, що цензурне відомство:

- 1) контролює іноземні твори друку та матеріали російською та українською мовами;

- 2) видає вказівки про вилучення з бібліотек загального користування й книготорговельної мережі видань, розповсюдження яких визнано у

встановленому порядку не доцільним, а також про повернення до загальних фондів книжок, підстави для вилучення яких відпали;

3) здійснює контроль за вилученням міністерствами, відомствами, іншими органами із книжкових фондів підпорядкованих бібліотек та із книготорговельної мережі літератури, обмеженої для загального користування, а також дотриманням міністерствами, відомствами, громадськими та іншими організаціями правил збереження та видачі цієї літератури;

4) обмежує користування іноземними виданнями, що містять антирадянські та антикомуністичні відомості, а також матеріали, що “тенденційно зображують життя в умовах капіталістичного ладу”, або конфісковує їх [552].

Досить показовим є той факт, що чергове оновлення та затвердження директив Головліту проходило незадовго до обговорення проекту про пресу, в якому навіть містилася пропозиція скасувати цензуру. Але на справі це була лише чергова спроба влади обдурити світову громадську думку в зв'язку з виконанням умов Завершального Акта Загальноєвропейської наради.

11 грудня 1975 р. Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про підготовку Закону про пресу. Проект проголошував свободу слова та відсутність будь-якої цензури. Однак у вищого політичного керівництва країни своєчасно вистачило тверезого глузду, щоб остаточно відмовитись від цього задуму, аби не стати об'єктом для биття політичними опонентами. І це зрозуміло, оскільки накреслені в документі демократичні свободи аж ніяк не відповідали ситуації в країні, де йшла боротьба з дисидентами, “самвидавком” та публікаціями в зарубіжній пресі [29].

Органи контролю продовжували вдосконалювати процес цензурування зарубіжної літератури, що надходила до республіки.

8 квітня 1974 р. завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденко разом із керівником відділу науки і учбових закладів

направили до ЦК КПУ рапорт “Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди”.

Нагадувалося, що друкована продукція капіталістичних країн і країн, що розвиваються, надходить до УРСР за передплатою, шляхом міжнародного книгообміну й поштою. Так, загальна кількість зарубіжної періодики суспільно-політичного характеру в Республіканській бібліотеці ім. КПРС склала 57 видань (їх переважну більшість становили видання комуністичних партій і прогресивних організацій), а в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР та академічних інститутах – 270 “буржуазних журналів і газет” [554].

Право вести безпосередній міжнародний книгообмін належало також міністерствам і відомствам. Однак цим привілеєм користувалося лише Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти. Саме тому окремі видання суспільно-політичної тематики надходили до спецфондів бібліотек Київського державного університету та Київського інституту народного господарства.

Зарубіжну політичну періодику обмеженого характеру одержували Міністерство закордонних справ УРСР (40 видань іноземними та українською мовами), товариство “Україна” (21 видання), редакція журналу “Всесвіт” (15 видань) та Українське товариство дружби (3 видання) [554].

У рапорті також розглядалися особливості здійснення контролю україномовної літератури, що надходила поштою з капіталістичних країн.

Вказані матеріали передплачувалися за валютні кошти Міністерством закордонних справ УРСР, ЦНБ АН УРСР, Товариством культурних зв’язків з українцями за кордоном. Між тим, особливо наголошувалося, що “ряд аналогічних видань з ворожими цілями засилається в республіку з-за кордону буржуазними і буржуазно-націоналістичними зарубіжними центрами та окремими особами” [554, арк. 4].

Придбання матеріалів “емігрантських непрогресивних організацій” дозволялося лише тим установам республіки, для яких вони передплачувалися з урахуванням специфіки їх діяльності, а решта подібних творів конфісковувалися. Так, в 1971 р., наприклад, було затримано 11419, в 1972 р. – 11959, в 1973 р. – 10255 примірників. Вилучені тиражі “суто ворожих антирадянських зарубіжних видань” знищувалися, за винятком окремих, що надсилалися таким адресатам:

- 1) відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ;
- 2) відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ;
- 3) Міністерству закордонних справ УРСР;
- 4) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР;
- 5) Товариству культурних зв'язків з українцями за кордоном;
- 6) ЦНБ АН УРСР [554].

Підкреслювалося, що зарубіжні твори друку обмеженого користування зберігаються в спецфондах і працювати з ними можуть лише ті читачі, які мають відповідний дозвіл. До речі, за даними Головліту України, протягом 1970 – 1973 рр. не було зафіксовано жодного випадку порушення бібліотеками й установами порядку зберігання й видачі таких матеріалів. Втім, як підсумовувалося дописувачами, стан обробки зарубіжної суспільно-політичної літератури не відповідав “зрослим завданням в зв'язку з загостренням ідеологічної боротьби” [554, арк. 7].

Повне уявлення про масштаби діяльності Головліту УРСР надає довідка від 26 грудня 1974 р., складена за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, В. Маланчуком і П. Троньком.

Так, з документа дізнаємось, що загальний обсяг попереднього контролю за рік становив понад 210 тис. обліково-видавничих аркушів друкованих видань, більш як 400 тис. метрів кіноматеріалів і понад 80 тис. назв дрібнодрукованої продукції [550].

Зокрема, із проконтрольованих у 1973 р. матеріалів преси було вилучено 4311 заборонених відомостей про Збройні Сили СРСР, дислокацію

військових частин і з'єднань прикордонних застав, підприємств оборонної промисловості.

У ряді випадків вилучалися відомості про економічний потенціал республіки, випуск спеціальної продукції, наявність стратегічної сировини, а також науково-дослідні й конструкторські роботи за закритою тематикою. Тільки за 11 місяців 1974 р. Головне управління здійснило попередній контроль 68610 обліково-видавничих аркушів книжково-журнальної продукції, матеріалів газет, телебачення й радіо, опрацювало 244531 метр кіноматеріалів, 10058 назв дрібнодрукованих видань. Переглянуто було також 44967 примірників, надісланих із капіталістичних країн, з яких 9924 примірники склали вилучені твори “антирадянського і націоналістичного змісту”. З 89203 бандеролей і посилок, надісланих за кордон, цензори затримали 112 відправлень [550].

Головлітом УРСР та його органами провадився постійний нагляд за експозиціями понад 250 музеїв і виставок, а також наповненням 26 спеціальних фондів [550].

Окреслені напрями діяльності Головліту УРСР добре доповнює доповідна записка до ЦК КПУ начальника цензурного відомства М. Позднякова, датована 11 березня 1975 р., в якій досить детально аналізується сфера контролю суспільно-політичної та художньої літератури.

На думку автора, у зв'язку з посиленням вимог з боку партійного керівництва, видавництва республіки стали більш відповідально ставитись до відбору й підготовки друкованої продукції.

Однак, разом із тим наголошувалося, що іноді на рецензування надходили твори, позбавлені необхідного ідейного контексту та “помилкові в ідейно-політичному відношенні”. Висловлені зауваження стосувалися, передусім, матеріалів, у яких “неправильно оцінювалися деякі події Великої Вітчизняної війни, допускались політично незрілі, а часом і хибні твердження”, як от:

“Із 10 номера журналу “Жовтень” вилучені мемуарні записки Ю. Кокарева “Карпатські сторінки”, в яких містилися помилкові положення і неправильні висновки про деякі операції радянських військ під час Великої Вітчизняної війни. Зокрема, охаювався сам задум Кримської наступальної кампанії 1942 року. На підтвердження своєї думки автор посилався на Л. Мехліса, який заявляв, що нібито він одразу побачив “всю безнадійність нашого становища і цілковитий провал” цієї операції” [553, арк. 5].

“Невірне” трактування суспільних явищ й історичних фактів співробітники органів цензури побачили також у деяких інших творах. Так, із травневого номера журналу “Вітчизна” було знято нарис Є. Гуцала “Зустріч з Карпатами” через “надмірне захоплення старим побутом, звичаями і традиціями”. Рецензенти повернули також на доопрацювання навчальний посібник Є. Смирнова “Особо опасные преступления” через те, що “в книзі під виглядом критики культу особи Й. Сталіна фактично очорнювався цілий період в історії радянського суспільства” [553, арк. 11].

Найбільш показовим із приводу розуміння сутності ідеологічної політики може бути висновок щодо останнього твору:

“На ряді сторінок з почуттям безпорадності наголошувалося, що в часи культу безпідставно репресувалися і безвинно гинули тисячі радянських людей” [553, арк. 12].

Слід зазначити, що наприкінці документа також окремо наводилися цікаві статистичні дані, які характеризували масштаби проведення ідеологічних кампаній з очищення країни від “небажаних” творів друку. За інформацією начальника Головліту, протягом 1974 р. було конфісковано й знищено 10660 примірників “ворожих” творів, випущених українськими емігрантськими організаціями. У ході перевірок 2163 бібліотек, 614 книжкових магазинів і баз – виявлено й конфісковано 88 видань, у тому числі, твори О. Солженіцина, А. Кузнецова, Є. Євсєєва, В. Максимова, А. Синявського [553].

Варто підкреслити, що в процесі вилучення друкованої продукції органи цензури далеко не завжди спиралися на списки (покажчики) забороненої літератури, іноді досить оперативно вирішуючи без бюрократичних очікувань долі книг. Якщо в друці з'являлося якесь небажане видання, то Головліт за вказівкою ЦК КПУ негайно знаходив принципово нові форми, щоб своєчасно попередити його розповсюдження. Для вказаних випадків в органів цензури існувала така форма роботи, як вилучення на підставі “усного розпорядження”. Означений механізм, скажімо, був застосований до твору І. Білика “Меч Арея”, що його було вилучено 24 грудня 1975 р. з бібліотеки Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук і передано до спецфонду за усною вказівкою Головліту. Системи “усного розпорядження” зазнала й наукова спадщина М. Грушевського. У проскрипційних матеріалах офіційно фігурувала лише одна книга вченого – “Ілюстрована історія України” 1918 р. видання. Однак, це не значить, що доля інших праць вченого була кращою. На видання, що немовби перебували у відкритому доступі, не можна було посилалися. Власне через цю причину в першому томі словника “Українські письменники” (1960 р.) не було жодної згадки про “Історію української літератури” за авторством М. Грушевського. Пізніше, протягом 1979 р., знов-таки на основі усного розпорядження, всі роботи відомого вченого підпали під вилучення з бібліотек загального користування. Лише в Інституті літератури ім. Шевченка Академії наук актом від 10 вересня 89 видань потрапили до спецфонду, і, фактично, випали з наукового обігу [264].

Наступні роки стали вирішальними з точки зору закладення нового правового підґрунтя щодо можливостей реалізації демократичних свобод суспільства.

Підписання в 1975 р. з 35 країнами світу Гельсінкських угод, зокрема, ряду положень Заключного акта, принципово змінило положення щодо визначення прав людини як у СРСР, так і в Україні. Представники творчої інтелігенції отримали надію на практичне втілення в життя задекларованих

свобод. У листопаді 1976 р. була створена Українська Гельсінкська група, до складу якої ввійшли 10 осіб на чолі з письменником М. Руденком. Основним завданням діяльності останньої стало відкрито інформувати світову громадськість про факти порушення прав людини в Україні, спростовуючи твердження відносно гуманності й справедливості радянського ладу.

Колишні цензурні заходи, ураховуючи реакцію міжнародної спільноти та наростання активності правозахисного руху в СРСР, не давали необхідного ефекту. Тому зміна тактики влади по відношенню до непокірної меншості була закономірною: система не могла більше стримувати потік правди, намагаючись позбавитись інакодумців. Тепер на зміну політичним чи кримінальним процесам прийшли анонімні репресивні дії КДБ, організоване цькування з наступною висилкою або еміграцією за кордон. Так, невдовзі, за звинуваченням у “підривній” роботі, національно свідомих представників інтелігенції М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук’яненка, О. Мешко, О. Бердника, М. Матусевича й М. Мартиновича було заарештовано й засуджено, а П. Григоренка, Н. Строкату та П. Вінса – позбавлено громадянства й відправлено на постійне місце проживання за кордон [188].

Твори “осіб, що скомпрометували себе”, вилучалися з бібліотечної й книготорговельної мережі на підставі “шкідливих”. Так, наприклад, у наказі Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р., серед заборонених видань ряду письменників союзних республік зустрічаємо оригінальні й перекладні книги О. Бердника (всього 16 назв) [614].

Восени 1977 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков інформував ЦК КПУ про нові аспекти в роботі цензурного відомства. Вказувалося, що відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 15 листопада 1976 р. “Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи збереження державних таємниць”, Головлітом СРСР підготовлений додаток до “Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню”. Цим документом передбачалося введення обмежень щодо приміщення деяких важливих даних, у тому числі, по засобах і

принципах захисту інформації в АСУ та ЕОМ від несанкціонованого доступу, а також по напрямках створення композиційних і синтетичних матеріалів [555].

Реалізація поставленого завдання потребувала відповідної організації роботи Головліту УРСР на засадах “підвищення політичної пильності”.

18 квітня 1978 р. М. Поздняковим до ЦК КПУ була направлена доповідна записка з основних питань діяльності цензурного відомства. Підсумовувалося, що загальний обсяг попереднього та наступного контролю друкованих видань в 1977 р. склав 541915 обліково-видавничих аркушів. У процесі контролю органи цензури республіки вилучили з підготовлених до друку творів 4739 відомостей, заборонених для поширення у відкритій пресі.

У документі йшлося про те, що в контексті виконання постанов ЦК КПРС “Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються та репертуар” від 7 січня 1969 р., “Про недоліки у підготовці та випуску історико-партійної літератури мемуарного характеру” від 5 лютого 1974 р. і “Про заходи з подальшого упорядкування випуску літератури, економії та раціонального використання паперу для друку” від 2 червня 1975 р. велике значення в роботі органів цензури приділялося зростанню ідейно-наукового та художнього рівня літератури, підготовленої до друку, а також посиленню контролю та особистої відповідальності керівників та рядових працівників за якість матеріалів. У видавничій галузі політичне цензурування проходило під гаслом впровадження системи заходів, спрямованих на подальше вдосконалення випуску літератури, економію й раціональне використання паперу, а також виключення малоактуальних і дублетних тем.

Підкреслювалося, що робота Головліту активізувалася в напрямку інформування керівників органів друку та Міністерства культури, а в необхідних випадках – партійних та радянських структур про помилки ідейно-політичного характеру, які траплялися в підготовлених до видання

творах, що істотно “покращувало” їх ідейну якість. На підтвердження цієї тези наводилися яскраві приклади “удосконалень” тексту.

Так, через невідповідність загальним вимогам не були дозволені до друку: повість Є. Гуцала “Козидра” (журнал “Дніпро”), книга В. Засанського “Збанкрутілі пророки” (видавництво “Каменярь”), вірш О. Білаша “Кому нічого, а кому й усе” (видавництво “Молодь”). Аналогічний вердикт отримала й повість О. Чиркіна “В Карфаген и обратно” (видавництво “Донбас”), у якій “потворно зображався екіпаж радянського теплоходу далекого плавання, що нібито складався виключно з п’яниць, кар’єристів і спекулянтів” [556, арк. 79].

Суттєвих зауважень зазнали роман В. Яворівського “Ланцюгова реакція” (видавництво “Радянський письменник”), збірник “Исторические исследования” (видавництво “Наукова думка”), книга І. Дубинського й Г. Шевчука “Червоне козацтво” (“Політвидав”). Усього протягом року Головліт УРСР вніс виправлення політико-ідеологічного характеру до 65 творів.

У напрямку нагляду за надходженням іноземних видань органи цензури опрацювали 1401 назву видань загальним тиражем 47640 примірників. Переважна більшість цієї друкованої продукції надсилалася із ФРН, США, Канади, Англії, Франції [556].

За оцінкою автора, майже п’яту частину із проконтрольованої зарубіжної літератури становили “видання антирадянського й релігійно-пропагандистського характеру, що випускалися різного роду емігрантськими організаціями українських буржуазних націоналістів, сторінки яких були сповнені найбруднішими наклепами на...соціалістичне суспільство, спробами спотворити радянську дійсність, зокрема, життя Радянської України, підірвати дружбу радянських народів” [556, арк. 80].

На підставі тематичного аналізу публікацій М. Поздняков робив такий висновок:

“В своїй зловорожій антирадянській і антикомуністичній пропаганді українські буржуазні націоналісти тісно змикаються з антикомуністичною ідеологією кліки маоїстів та сіонізму” [556, арк. 80].

Відповідно до чинних інструкцій, усі тиражі “буржуазно-націоналістичних видань”, які надходили до республіки, повністю конфісковувалися й знищувалися, за винятком окремих примірників, що розсилалися за спеціальним списком.

Як дізнаємось з документа, Головліт УРСР продовжував переглядати й ті матеріали, що вивозилися за кордон. Тільки за 1977 р. було перевірено 104770 бандеролей і посилок, які відправлялися за межі країни, а також 2665 рукописів статей, доповідей, наукових повідомлень, підготовлених міністерствами й відомствами для публікації в іноземних виданнях.

Органами цензури здійснювалася систематична очистка бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від літератури, обмеженої для загального користування. Так, під час звітного періоду перевірок зазнали 3777 бібліотек і 1177 книжкових магазинів. У 135 бібліотеках і 4 магазинах цензори виявили й вилучили 707 примірників заборонених творів, які були передані до спецфондів [556].

Вельми цікавим джерелом, що розкриває канали надходження творів друку до спецфондів, є лист до ЦК КПУ міністра зв'язку УРСР Г. Синченка, датований 20 березня того ж року, в якому говорилося:

“Согласно письму Министерства связи СССР № 0209 от 18.01.78 г. с 6 февраля, в г. Киев для реализации среди иностранных туристов поступают буржуазные газеты из ряда капиталистических стран.

В связи с тем, что пока нет массового заезда иностранных туристов, эти издания почти не реализуются. За февраль 78 г. поступило 2286 экземпляров газет и журналов, продано 336 экземпляров, остаток составляет 1950 экземпляров на сумму 1360 руб.

По разрешению ГУРП “Союзпечать” Министерства связи СССР, остатки газет и журналов разрешается по согласованию с ЦК КПУ продавать соответствующим организациям для спецфонда” [552, арк. 102].

Звідси пропонувалося решту періодики продавати Республіканській бібліотеці ім. КПРС та Правлінню товариства “Знання” УРСР.

Про постійну увагу партійних установ щодо наповнення спецфондів свідчить також лист начальника Головного архівного управління О. Мітюкова, адресований секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку 15 червня.

У згаданому листі йшлося про те, що на прохання дописувача, надсилаються відомості про наявність у Науково-довідковій бібліотеці Центральних державних архівів республіки періодичних видань, які виходили під час окупації України німецько-фашистськими загарбниками й знаходяться на спецзберіганні. Інформацію по обласних державних архівах обіцялося надати пізніше. До листа докладалася довідка, що містила перелік 221 назви газет [558].

Варто наголосити ще на одному різновиді політичної цензури, наряду з попередньою та наступною, а саме, на цензурі профілактичній, за допомогою якої влада мала можливість не тільки дозувати обнародування інформації та доступ до неї, але й реагувати відповідним чином – шляхом різних методів впливу попереджати небажані наслідки дій, пов’язаних із розповсюдженням інформації поза офіційними каналами.

1979 р. пріоритетного значення в діяльності цензорських установ набуло виявлення авторів-емігрантів, творчість яких за кордоном носила “антирадянський характер”. Так, у рапорті начальника Головліту УРСР Л. Солодовника від 5 квітня № 89-т на ім’я секретаря ЦК КПУ В. Маланчука повідомлялося:

“В мероприятиях ЦК КПУ по дальнейшему разоблачению сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды содержится пункт, в котором записано, что на Главлит УССР возлагается обязанность обеспечить своевременное изъятие из библиотечных фондов,

книготорговой сети, а также из программ телевидения и радио, экспозиций музеев и выставок, репертуаров художественных коллективов и отдельных исполнителей произведений авторов, которые выехали на постоянное жительство в Израиль и другие капиталистические страны.

В настоящее время органы цензуры республики не всегда имеют возможность своевременно предупреждать использование подобного рода произведений, т. к. сведений об эмигрантах из числа творческой интеллигенции не получают” [561, арк. 144].

Ураховуючи це, Головліт УРСР просив ЦК КПУ надати розпорядження відповідним органам про оперативне інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирадянська діяльність яких за кордоном могла б зашкодити інтересам СРСР.

В архіві зберігся також лист-відповідь МВС УРСР на згадану пропозицію, надісланий 19 квітня, в якому констатувалося, що міністерство в змозі зобов'язати Управління внутрішніх справ облміськвиконкомів повідомляти про осіб, яким буде виданий дозвіл для виїзду на постійне місце проживання до капіталістичних країн. Проте підкреслювалося, що виявити серед них діячів, чия робота за кордоном буде в подальшому носити ворожий характер, важко [560].

Початок 1980-х рр. співпав з останнім етапом брежньєвського періоду, що охарактеризувався крайнім консерватизмом. Практично припинилася реабілітація, активізувався наступ на шестидесятників, дисидентів, членів “Української Гельсінкської групи”, прокотилася нова хвиля арештів. Критика злочинів сталінського режиму поступово згасала, а ідеологічний пресинг – посилювався. Найактивніших інакодумців направляли до психіатричних лікарень, де їх “лікували” засобами для пригнічення волі, приміщуючи в середовище психічно хворих пацієнтів, або засуджували за 62-ю статтею Кримінального кодексу УРСР до 12 – 15 років покарання в тюрмах і таборах суворого режиму.

За цих умов під пильним наглядом цензорських установ знаходилося видання, розповсюдження та використання творів друку. Так, Головлітом УРСР традиційно здійснювався ретельний контроль бібліотечної сфери, книготоргівлі, ввозу літератури з-за кордону тощо.

Важлива роль у роботі органів цензури відводилася, зокрема відстеженню україніки.

Із цього приводу виключний інтерес становить доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 29 січня 1980 р., в якій розглядався стан контролю видань українською мовою, надісланих поштою з капіталістичних країн. Зазначалося, що весь документальний потік розподіляється на:

- 1) прогресивні;
- 2) обмежені для загального користування;
- 3) антирадянські матеріали.

До останньої категорії, зокрема, зараховувалися й “націоналістичні” твори, адресовані редакціям газет і журналів, вищим учбовим закладам, бібліотекарям, окремим громадянам і представникам творчої інтелігенції. Відносно проблематики творів вказувалося:

“Тематика видань охоплює широке коло питань суспільного життя. І все, що б не пропонувалося читачеві, має відверто ворожий, буржуазно-націоналістичний зміст: спрямовано проти Радянського Союзу, зовнішньої і внутрішньої політики КПРС. Центральне місце посідають публікації, у яких перекручується та подається у викривленому світлі ленінська національна політика КПРС. Фальсифікуючи та підтасовуючи події й факти з життя радянського суспільства, а то й просто вигадуючи їх, націоналістичні писаки галасують про нібито економічну і політичну “нерівноправність” радянських народів, зокрема, українського, та “панівне становище” російського народу.

Одним з провідних мотивів друкованих видань українських буржуазних націоналістів є питання української мови і “так званої “русифікації”. Журнал “Визвольний шлях” (Англія), газети “Українське

слово” (Франція), “Свобода” (США), “Вільна думка” (Австралія) та інші “русифікацію” вбачають в роботі вищої і загальноосвітньої школи, в роботі видавництв.

Націоналісти хочуть довести, що нібито українська мова під тиском російської поступово хиріє, що її витіснено з державних установ, вузів, загальноосвітніх шкіл.

Вся націоналістична преса протягом декількох років галасує навколо своїх же повідомлень про “масові арешти на Україні нібито за національні переконання та виступи супроти “русифікації”, наявність в республіці нелегальних організацій, публікує наклепницькі матеріали, написані М. Руденком, Ю. Вудкою, О. Бердником, І. Світличним та іншими особами, антинародна діяльність яких осуджена радянською громадськістю.

Численні сторінки видань рясніють повідомленнями про жорстоке поводження з в'язнями, яких нібито тримають разом з кримінальними злочинцями, багатьох з них запроторюють до психіатричних лікарень.

Націоналісти не гребують такими відщепенцями, як генерал П. Григоренко, В. Мороз, Н. Світлична, Р. Мороз та інші. В ряді публікацій зрадники Батьківщини розглядаються як “видатні представники українського дисидентського руху”, публікуються їх численні виступи, інтерв'ю, зустрічі та прес-конференції на різних збіговиськах українських націоналістів, вміщуються фотографії, на яких В. Мороз цілує націоналістичний жовто-блакитний прапор та емблему ОУН Степана Бандери, подаровану йому Славою Стецько” [543, арк. 40].

Наприкінці документа підсумовувалося, що, урахувуючи наведені факти, Головне управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР ужило необхідних заходів із заборони розповсюдження зарубіжної літератури, виданої “буржуазно-націоналістичними організаціями”. Отже, згадані вище твори були конфісковані й знищені, окрім декількох примірників, що розсилалися за спеціальним списком.

Чималу частину роботи цензорських інститутів становив також перегляд зарубіжних видань іноземними мовами, надісланих в Україну.

Так, у листі до ЦК КПУ начальника Головного управління по охороні державних таємниць в пресі Л. Солодовника, датованому 23 травня 1980 р. вказувалося, що відповідно до чинного положення, Головліт УРСР контролює дотримання порядку зберігання та використання зарубіжних творів, виданих у капіталістичних країнах. У зв'язку із цим було здійснено перевірку установ, яким дозволялося зберігати періодичні й неперіодичні видання, обмежені для загального використання, а також організацій, що одержували закордонну літературу, з відкритим доступом до неї [559].

За січень – травень 1980 р. органи цензури розглянули правила зберігання зарубіжних творів у товаристві “Україна” і в спецфонді Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, куди надходила “націоналістична” друкована продукція [561].

Як з'ясувалося в ході рейду, антирадянські видання знаходилися в одному приміщенні з іншими матеріалами спецфонду, що розцінювалося як грубе порушення чинної інструкції. Не виконувався також і встановлений раніше порядок, коли питання про допуск конкретних осіб до користування іноземною літературою вирішувалося одним із віце-президентів Академії наук. Натомість указані функції взяло на себе керівництво бібліотеки. З точки зору автора, ураховуючи, що доступ до “націоналістичних” творів чітко регламентувався, подібне положення вважалося за серйозний недолік.

Головліт УРСР окремо перевірів і бібліотечні заклади, які отримували лише “відкриту літературу”, аргументуючи необхідність перегляду їх фондів “загрозою засмічення ідеологічно-ворожими матеріалами”. Відтак обстежень зазнали 6 вузівських бібліотек м. Києва. Констатувалося, що в деяких із них знайдено зарубіжні твори, придбані без відома органів цензури в букіністичних магазинах. З метою ліквідації наявних недоліків було проведено нараду із завідувачами бібліотек, де наполягалося на забезпеченні належних умов зберігання вказаних видань [561].

На допомогу реалізації ідеологічних настанов також спрямовувалася робота відділу науки та учбових закладів ЦК КПУ. Не випадково вже 18 червня завідувач підрозділу в службовій записці інформував секретаря ЦК КПУ А. Капта, що співробітниками відділу розроблені інструкції, регламентуючі використання “зарубіжної націоналістичної літератури” [562].

У полі зору органів радянської цензури також постійно знаходилися матеріали, видрукувані безпосередньо в Україні. За результатами їх цензурування Головлітом готувалися відповідні огляди. Як приклад, можна навести рапорт заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунжого “Про зауваження політико-ідеологічного характеру за матеріалами, що надійшли на цензорський контроль” на ім’я секретаря ЦК КПУ А. Капта, підписаний 21 червня 1981 р. З документа дізнаємось, що за I півріччя було зроблено ряд зауважень, переважна більшість яких стосувалася “неправильного відображення” соціалістичної дійсності. Далі наводилися випадки таких “порушень”:

“Не разрешен материал С. Плачинды “Имя твое – механизатор” / “Имя твое – механизатор” /, заверстаный в журнале “Ранок” № 7, в котором безосновательно провозглашалось, что кадрам сельских механизаторов в масштабах республики уделяется якобы недостаточное внимание: труд их плохо оплачивается и условия его таковы, что не каждый может доработать до пенсии; новой техники поступает мало и качество ее низкое. Выдвигались также возражения против курса на уменьшение металлоемкости хозяйственной техники и, в определенной степени, делалась попытка вбить клин между рабочим классом и крестьянством:

“...заводчани одержують премії за економію металу, а сільські механізатори – нескінченні поточні ремонти, нервування, втрати часу й енергії”...

В книге Н. Ушакова “Повесть быстротекущих лет” / изд-во “Дніпро” /, выпускаемой к 1500-летию г. Киева, вызвало возражение недоброжелательное, тенденциозное изображение современного Киева,

содержавшееся в 8-й и 9-й главах. Тут не нашлось места для показа расцвета столицы Украины, особенно в послевоенный период, а основное внимание сосредоточилось на захламленных задворках, мусоре, исчезновении некоторых продуктов питания.

Удалены рассуждения о безвозвратных потерях в нашей стране за годы советской власти некоторых природных богатств в результате неправильной хозяйственной деятельности в общегосударственном масштабе в романе И. Цюпы “Дзвони янтарного літа” / “Звон янтарного лета”, изд-во “Радянський письменник” /.

В верстке книги Н. Кашук “Озимина бринить” / “Озимь звенит”, изд-во “Радянський письменник” / снят текст, содержащий жалобы одного из персонажей на невероятно скучную жизнь в селе, когда даже начинает казаться, что “наче й зорі не світяться”.

Не разрешен содержавшийся в пьесе Р. Феденева “Прошу занести в стенограмму” / Министерство культуры УССР / вывод о том, что в нашей стране “на всем материке, именуемом промышленностью”, дела идут весьма плохо.

Имеют место факты, когда подготовленные к печати материалы содержат как бы доказательства “очерствления” советских людей и “бездуховности” нашего общества. Так, в романе В. Логвиненко “Мертвий якiр”, поданном на контроль издательством “Молодь” и вошедшем в книгу под этим же названием, нельзя было согласиться с тем, что у нас будто бы усиливается равнодушие к пролитой на войне крови и братским могилам, а доброты становится все меньше и меньше” [563, арк. 58 – 60].

Варто вказати на те, що предметом детального розгляду стали й “помилки” ідейно-політичного характеру, що несли протиріччя діючим партійним директивам і “відступи від класових позицій”, як от:

“Не разрешено стихотворение Л. Костенко “Сноп” из коллективного сборника “Хліб і пісня”, издательство “Радянський письменник”, поскольку в этом произведении фашист, оккупант, принесший на нашу землю столько

горя и страданий, изображается этаким гуманистом, пустившим слезу при виде снопов пшеницы, которые тонут в грязи, подложенные под гусеницы танков и колеса прочей немецкой военной техники.

Из стихотворения М. Нагнибеды “Голос Америки”, вошедшем в 1-й том трехтомного собрания его сочинений / переиздание, издательство “Дніпро” / удалена строфа, в которой говорилось, что “Стяг Америки линув навстріч кумачу...”

Сделано замечание относительно статьи Н. Пивоварова “Я руку подаю...” / журнал “Всесвіт” № 2 /, где выпячивалась роль и подчеркивается героизм китайцев, участвовавших в боях в годы гражданской войны на Украине” [563, арк. 63].

Наприкінці підсумовувалося, що кількість зауважень політико-ідеологічного плану збільшилася. Якщо в 1980 р. вони були зроблені по 39 матеріалах, то за I півріччя 1981 р. – по 438. На думку дописувача, ці факти пояснювалися недостатньою вимогливістю щодо їх підготовки, а також невмінням дати змістовну політичну оцінку. У зв’язку із цим Головліт вважав за потрібне звернути увагу керівних працівників видавництв, редакцій і кіностудій на необхідність ідейно-політичної роботи з кадрами [563].

Протягом 1981 р. союзними органами цензури були вироблені нові регламентуючі документи. Так, 9 серпня з’явилася “Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн”, а 8 грудня – введено в дію “Зведене доповнення до “Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню”, виданих 1976 року” [565].

Зупинимось на окремих положеннях цієї інструкції. Зауважувалося, зокрема, що друковану продукцію капіталістичних країн отримують міністерства, відомства, заклади та організації, які мають на це дозвіл директивних органів СРСР та союзних республік. Для республіканських

---

* Скасувала попередню інструкцію 1968 р.

установ і організацій указана література виписувалася із чітким урахуванням профілю діяльності отримувачів, і замовлялася через Всесоюзне об'єднання “Міжнародна книга” Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР. Заборонялося без службової необхідності виписувати з-за кордону політичні твори, белетристику, бульварні, розважальні видання, журнали мод.

Підкреслювалося, що на Головліт покладено завдання запобігти розповсюдженню по відкритих каналах іноземної літератури, випущеної після 1917 р., в якій містяться матеріали антирадянського й антикомуністичного спрямування. Такі твори друку, обмежені Головним управлінням для загального використання, позначалися знаком “шестигранник” й підлягали зберіганню в бібліотечних спецфондах. Інструкцією також обумовлювалася можливість їх видачі окремим особам для потреб наукової й службової діяльності на підставі письмового клопотання керівників установ. Завідувачі бібліотек і спецфондів зобов'язані були попередити читачів, котрим надавалося право користуватися такими виданнями, про неприпустимість розголошення вміщеної в них інформації [564]

За наслідками перевірки порядку зберігання зарубіжних матеріалів, обмежених для загального використання по місту Києву, секретарю ЦК КПУ А. Капту 2 листопада начальником Головліту Л. Солодовником була направлена доповідна записка “Про порушення зберігання й використання іноземної літератури”. Зазначалося, що настанови органів контролю виконуються недостатньо, оскільки в ряді організацій: Держтелерадіо УРСР, редакції журналу “Україна”, окремих установах Академії наук УРСР (Головній астрономічній обсерваторії, інститутах кібернетики, теоретичної фізики, мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Головній редакції Української радянської енциклопедії тощо, документально не регламентований порядок роботи із зарубіжними творами [566].

Повідомлялося, що відсутнє й щорічне поновлення списків співробітників, які мають дозвіл на одержання іноземних творів, що досить

часто видаються за візою другорядних осіб (інспекторів відділів кадрів та ін.).

У товаристві “Україна” не був з’ясований термін видачі літератури працівникам у службові кабінети. Неприпустима ситуація склалася й з обліком та звіркою зарубіжних видань, у яких містилися “політичні дефекти”, що надавало можливість їх безконтрольного використання. Ще одним недоліком став також факт зберігання заборонених творів друку в загальному фонді Головної редакції Української радянської енциклопедії [566].

За наведеним листом завідувачем відділу зарубіжних зв’язків ЦК КПУ А. Меркуловим 8 грудня була направлена пояснювальна записка на ім’я секретаря ЦК КПУ А. Капта, в якій йшлося про вжиті заходи, а саме:

“1. Работники отдела зарубежных связей в ноябре с.г. проверили соблюдение порядка хранения и использования иностранной литературы, ограниченной для общего пользования, в МИДе и Украинском обществе дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Существенных недостатков не установлено. Обращено внимание т.т. Мартыненко В. Н. и Оснача В. П. на необходимость и в дальнейшем строго соблюдать установленный порядок работы с иностранной спецлитературой.

2. Проконтролировано устранение отмеченных Главлитом УССР в этом деле недостатков в других организациях, которыми занимается отдел.

Руководством общества “Украина” внесены необходимые дополнения в инструкцию, строго регламентирующую порядок хранения и использования иностранной литературы – установлен срок пользования литературой – 15 дней.

Регистрация поступающей литературы производится в двух журналах (один для литературы с одним шестигранником, другой – с двумя).

В редакции журнала “Украина” утвержден список людей, которые могут работать с иностранной литературой. Назначен ответственный за ее

получение и хранение. В соответствии с рекомендациями Главлита заведена инвентарная книга для учета и книга выдачи иностранной литературы.

В редакции иновещания Гостелерадио УССР обновлено Положение о порядке работы с иностранной литературой, ограниченной для общего пользования.

Отделом зарубежных связей в I квартале 1984 г. будет проведена повторная проверка устранения указанных Главлитом недостатков” [567, арк. 6].

Як видно з документів, мобільність структури та підпорядкованість органів цензури дозволяли швидко реагувати на будь-які ситуації й своєчасно виконувати всі партійні вказівки.

Наступ комуністичного режиму на друковане слово ще в 1970-х рр. викликав до життя духовну протидію у вигляді продукції “самвидаву”. Тому одним із напрямів роботи цензорських установ залишався також контроль друкарень, метою якого було винайдення й попередження появи результатів інакодумства у вигляді творів друку.

Останню думку добре ілюструє службова записка в ЦК КПУ від 27 липня 1984 р. заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка “Про результати перевірки друкарень і розмножувальних дільниць”. Повідомлялося, що за I півріччя проведено перевірку 570 друкарень і 1655 організацій, які мали відповідну техніку. На підставі цих даних підсумовувалося:

“В абсолютном большинстве организаций фактов тиражирования идейно-ущербных изданий, в т.ч. стихов и песен, не установлено” [568, арк. 23].

Разом з тим, вказувалося, що “сотрудники Одесского обллита обнаружили светокпии “самиздатовских” стихов, приписываемых Владимиру Высоцкому. Они были размножены в проектно институте “Южгипробиосинтез” и Центральном проектно-конструкторском технологическом бюро Черноморского пароходства. По этому факту

направлені письма Малиновському райкому компартии и парткому Черноморского пароходства” [568, арк. 23]

Протягом 1984 р. союзні органи цензури продовжували вилучати з фондів бібліотек загального користування й книготорговельної мережі окремі “ідеологічно-шкідливі” твори. Начальник Головліту СРСР П. Романов звернувся в ЦК КПРС із доповідною запискою, в якій говорилося про те, що серед осіб, позбавлених радянського громадянства, зустрічаються працівники творчої інтелігенції, твори яких раніше виходили в СРСР. Із цього приводу Головліт просив дозволити вилучення видань означених осіб і заборонити подання відомостей про них у відкритій пресі. Висловлені пропозиції знайшли розуміння у верхах, оскільки були схвалені завідувачем відділу пропаганди ЦК КПРС Б. Стукаліним. Відповідні розпорядження отримали й республіканські Головліти [29].

Від себе додамо, що твори багатьох авторів-емігрантів заборонялися майже до останнього моменту існування цензорських інститутів.

Таким чином, період бюрократичного штилю, що позначився в історії згортанням демократичних свобод, безпосередньо вплинув на зміст діяльності органів радянської цензури. У зв’язку з активізацією наступу на права людини, головна увага контролюючих установ приділялася виявленню зарубіжної української літератури, на сторінках якої висвітлювалися події в СРСР.

Отже, пошук “націоналістичних” творів розумівся як першочергове ідейно-політичне завдання, що реалізовувалося в бібліотечній і книготорговельній мережі. Посилився також нагляд за збереженням державної таємниці в пресі. Окремим напрямом роботи органів цензури став контроль за “самвидавчою” літературою, форми якого, зокрема, знайшли практичне втілення в перевірках друкарень та типографій на предмет виявлення “ідейно-ущербних матеріалів”.

5.3. Контроль друкованого слова в умовах “адаптації” та скасування системи радянської цензури (1985 – 1990 рр.)

Квітень 1985 р. ознаменувався початком перебудовного періоду, що позначився поворотом до демократичних процесів. Перші заяви про свободу мали суто декларативне спрямування, бо в концтаборах і психлікарнях ще перебували жертви протесту, а КДБ продовжував вишукувати чергові об’єкти для гонінь.

Однак, починаючи з 1987 р., особливо після зустрічі М. Горбачова з Р. Рейганом, амплітуда репресій істотно знизилася, що відповідним чином відбилося й на змісті діяльності органів цензури.

За нових умов перед Головлітом постала потреба розробки програми самозбереження. Цензурі та її органам необхідно було знайти своє місце в принципово іншій ідеологічній атмосфері. Саме тому з метою вдосконалення рівня роботи із захисту відомостей, що становили державну та військову таємницю, а також інших даних, розголошення яких могло б завдати шкоди оборонним та економічним інтересам країни, Головліту доручалося:

1) Разом із відповідними міністерствами та відомствами внести відповідні зміни до “Переліку Головліту”, знявши з нього обмеження на публікацію:

- інформації політичного характеру, відповідальність за розголошення якої покладалася на керівників засобів масової інформації;
- галузевих і відомчих матеріалів, якщо їх відкрита публікація не несла загрози оборонним та економічним інтересам країни;
- відомостей, які можуть отримати потенційні супротивники за допомогою розвинутих технічних засобів розвідки.

2) Зосередити увагу на питаннях, пов’язаних з охороною державних і військових таємниць у пресі, оскільки відбір творів для опублікування та відповідальність за їх ідейно-політичне наповнення покладалися на керівників органів радіо, телебачення, закладів культури та мистецтва.

3) Внести необхідні зміни та доповнення в “Положення про Головліт СРСР”, виходячи з оновлених завдань і функцій [29].

Переорієнтація змісту роботи органів цензури відповідала духу часу. У країні почався розвиток приватної форми власності. З'явилася потреба забезпечення інформаційної безпеки в галузі економіки. У 1987 р. перевидається “Перелік відомостей, заборонених до відкритого опублікування”. Головна увага акцентується на охороні в пресі виключно державних таємниць. Активно вводяться в практику нові підходи по контролю ідейно-політичного змісту матеріалів: органи цензури лише за наявності серйозних зауважень (без втручань у самі джерела) інформують про них відповідні партійні комітети. Показовим є той факт, що протягом 1987 р. зауважень по змісту підконтрольних матеріалів було майже в десять разів менше ніж у 1984 р. [29].

Координально змінився також напрям діяльності Головліту з відстеження зарубіжних творів друку, що надходили з-за кордону. Принципових змін зазнали критерії оцінки матеріалів; значно скоротилася кількість друкованої продукції, що обмежувалася для загального користування; майже вся науково-технічна, науково-популярна, довідкова література та багато інших видань були зняті із цензурного контролю; почався процес розкриття спецфондів бібліотек, архівів, музеїв.

Розгорнулася активна робота з перегляду видань, вилучених із загальних фондів бібліотек та книготорговельної мережі в 1920 – 1980-ті рр. за наказами Головліту та повернення їх зі спеціальних у відкриті фонди; поступово розсекречувалися архівні документи.

Діяльність Головліту в напрямі повернення творів друку з бібліотечних спецховів провадилася на основі безпосередніх вказівок ЦК. 13 січня 1987 р. була прийнята постанова ЦК КПРС № 36/14-т про роботу міжвідомчої комісії в складі представників Головліту СРСР, Міністерства культури та Держкомвидава для опрацювання “Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотечної та книготорговельної мережі” та частково

“Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню”. За період із березня 1987 р. по жовтень 1988 р. цією комісією було повернено до загальних фондів бібліотек 7930 видань [29].

Одночасно члени комісії дійшли до висновку, що в спецфондах необхідно залишити 462 твори. Означені видання розподілялися за тематикою на такі:

- 1) антирадянські;
- 2) спрямовані проти В. Леніна, КПРС, СРСР та радянського народу;
- 3) білогвардійські;
- 4) сіоністські;
- 5) націоналістичні [29].

За пропозицією Головліту та за участю Спілки письменників СРСР до загальних фондів бібліотек були передані всі, видані в СРСР, твори авторів-емігрантів. Крім того, тривала масштабна робота з переведення зі спецфондів до фондів відкритого користування зарубіжних видань 600 авторів-емігрантів, які виїхали за кордон протягом 1918 – 1988 рр. [29].

1986 р. Головліт розіслав на місця розпорядження відібрати, списати й знищити службові документи партійних, радянських і комсомольських органів із грифом “дск”, що надходили до ряду установ у складі контрольного (обов’язкового) примірника.

Із квітня 1987 р. до найбільших бібліотек СРСР із Головліту почали надсилатися списки вітчизняних книг, які належало повернути зі спецховів до загальних фондів. Це були, в основному, видання 1930-х рр., причому перераховувалися зазвичай всі твори одного й того ж самого автора. Частина книг, що поверталися, становили твори емігрантів. Спеціальним розпорядженням відкривалися праці 11 колишніх “ворогів народу” [28].

Наказом Головліту УРСР було розкрито понад 500 видань українською мовою тільки у фонді БАН СРСР .

У квітні 1989 р. за розпорядженням Головліту СРСР до читачів повернулися твори А. Кузнецова, В. Некрасова та ін.

Циркуляром Головліту № 108 від 3 грудня 1989 р. усі дореволюційні видання зі спецховів передавалися у відкриті фонди.

Паралельно, хоча й із деякою затримкою, ішло звільнення зі спецховів іноземної літератури. У квітні 1988 р. Головліт повідомив про зміну режиму зберігання зарубіжної літератури:

1) Усі іноземні видання, у тому числі періодичні, за винятком згаданих у додатковому списку, випущені до 1985 р. включно й обмежені на один знак “шестигранник”, передавалися до загальних фондів.

2) Усі зарубіжні твори друку, обмежені на два знаки “шестигранник”, підлягали переведенню на режим зберігання для іноземних видань, обмежених на один знак.

3) Уся періодична та неперіодична література, видана в Сполучених Штатах Америки до 1985 р. включно, підпадала під зміну режиму зберігання [28].

Доданий “Список періодичних іноземних видань, що не підлягають передачі в загальні фонди” включав 29 назв газет і журналів (виходили в 7 країнах), поданих у російській транскрипції. Особлива увага до термінової зміни режиму зберігання літератури США була викликана очікуванням приїзду до СРСР американського президента.

16 червня 1988 р. Головліт надіслав доповнення до розглянутого вище розпорядження. У ньому говорилося, що не підлягає (незалежно від року видання) переведенню до загальних фондів література такого характеру:

1) Твори лідерів націонал-соціалізму й фашизму (Гітлера, Муссоліні тощо).

2) Не опубліковані в СРСР політичні твори колишніх радянських авторів, які виїхали за кордон.

3) Зарубіжні періодичні видання, книги й брошури, де описувалися прийоми карате.

4) Усі видання, в яких висвітлювалися способи виготовлення й застосування вибухових речовин.

5) Усі твори друку, в яких розглядалися способи виготовлення й застосування наркотиків, зображувався стан ейфорії.

6) Видання порнографічного характеру.

Невдовзі Головліт уточнив, що у відкрите користування передається вся зарубіжна періодика, що надійшла до спецфондів по серпень 1988 р. включно, окрім:

- 1) “антирадянських емігрантських видань”;
- 2) усіх номерів періодики, перерахованих у доданому списку;
- 3) окремих номерів періодики, зазначених у додатку [28].

Список журналів цього разу включав 57 назв (виходили в 13 країнах світу). У списку окремих номерів перелічувалися іще 42 назви.

Сумніви Головліту відносно зарубіжної літератури закінчилися з появою 18 червня 1990 р. листа (№ 3-590), підписаного першим заступником начальника Головліту М. Зоріним. У ньому говорилося, що інструкція про порядок зберігання й використання іноземної літератури (1981 р.) вважається такою, що втратила силу. Наявні примірники приписувалося знищити на місці у встановленому порядку. Надалі повноваження у вирішенні режиму зберігання й використання іноземних видань, позначених приміткою “шестигранник”, покладалися на керівників відомств, організацій, бібліотек [28].

Поки Головліт поштучно повертав видання зі спецховів, ними зацікавилися засоби масової інформації, які ніколи раніше навіть не згадували про їхнє існування. Спецхови країни опинилися в центрі уваги широкої громадськості, що поставило перед бібліотеками масу нових проблем, вирішити які виявилось не так просто.

Активні перебудовчі зміни тривали також і в Україні. 1987 р. в УРСР для координації розгортання реабілітаційного процесу було утворено комісію Політбюро ЦК Компартії України на чолі із другим секретарем ЦК В. Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. “Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов’язаної з реабілітацією осіб,

необґрунтовано репресованих у 1930-ті – 1940-ві роки та на початку 1950-х років”, аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з II половини 1988 р. до роботи з реабілітації було залучено понад 300 чоловік у прокуратурах республіки [376].

Оприлюднення 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30 – 40-х та на початку 50-х років” надав процесу реабілітації більш демократичного характеру. Одночасно на всіх рівнях владної вертикалі почали створюватися комісії, що склалися з народних депутатів та представників громадськості й мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих, встановленню пам’ятників жертвам репресій, а також утриманню в належному порядку їхніх захоронень [172].

Процес реабілітації в Україні розгортався суперечливо й неоднозначно. За період від початку активної реабілітації в 1988 р. і до квітня 1989 р. було переглянуто карні справи понад 15 тис. осіб, з яких 9 тис. чоловік реабілітовано в судовому порядку. Наряду з тим, спостерігалася тенденція відставання дій республіканських та обласних органів прокуратури, що розглядали справи, від слідчого апарату органів КДБ, який готував ці справи до опрацювання. У результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими матеріалами, що мали перспективу чекати свого розгляду десятки років [376].

У більш ніж уповільненому темпі йшла на Заході України реабілітація по партійній лінії – за 4 місяці 1989 р. місцеві обкоми партії розглянули лише по одній – дві реабілітаційних справи. Втім, така ситуація була закономірною, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним західним регіоном республіки [171].

Гальмування процесу реабілітації в Україні – явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово розуміло, що

реабілітація невинно засуджених – це не лише акт визнання помилок минулого, а ще й “бомба вповільненої дії”, закладена під систему, адже в ході реабілітаційного процесу дедалі більше з’ясовувалися й обнародувалися її злочини, ставали зрозумілими механізми і цілі репресій, виринала правда про винуватців понівечення сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб “годинниковий механізм” цієї “бомби” суттєво відставав від ходу історії й вибух народного невдоволення відбувся якомога пізніше.

Між тим, під впливом позитивних перетворень рішенням Політбюро ЦК КПРС 1987 р. в Україні розгорнула роботу Міжвідомча комісія з перегляду виданих у республіці творів, які зберігалися в бібліотечних спецфондах.

У службовій записці від 30 грудня 1988 р. начальник Головліту УРСР Л. Солодовник інформував секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка про обсяги її діяльності, а саме:

“Всього переглянуто понад 7 тисяч книг. В результаті вирішено повернути до загальних фондів близько 6 тисяч найменувань, про що Головліт УРСР видав 26 наказів і розіслав їх бібліотекам. 126 видань визнано доцільним залишити в спецфондах.

В списки довоєнних видань, що підлягали вилученню, в п’ятдесяті роки було включено 175 книг, випущених після війни.

Оскільки питання про їх повернення до загальних фондів поки не стоїть, то вони залишаються теж у спецфондах.

В наказах Головліту УРСР є ще 720 книг, випущених у довоєнні роки на Україні. Питання про їх повернення до загальних фондів міжвідомча комісія не вирішувала, бо ці видання значаться і в наказах Головліту СРСР. Тому порядок їх дальшого зберігання має визначити теж Головліт СРСР.

38 видань, які підлягають зберіганню у спецфондах, знайти не вдалося ні в великих спецфондах м. Києва і м. Харкова, ні в Книжковій палаті УРСР.

Список цих книг буде надіслано у всі спецфонди республіки і в разі їх наявності міжвідомча комісія вирішить, як їх зберігати далі” [570, арк. 44].

Паралельно в республіці розпочалося опрацювання авторських списків осіб, чиї видання знаходилися під заборноюю. Так, 21 квітня 1988 р. начальник Головліту УРСР Л. Солодовник у рапорті до ЦК КПУ повідомляв, що за всю історію функціонування цензурного відомства ним у різні часи було підготовлено велику кількість регламентуючих документів про вилучення з відкритих фондів бібліотек і книготорговельної мережі творів осіб, усі книги яких підлягали зберіганню в спецфондах. Вказувалося, що на етапі хрущовської відлиги ці директиви детально переглядалися, внаслідок чого в списку заборонених авторів з 289 залишилося 39 прізвищ [569].

Аргументуючи тим, що в середовищі творчої інтелігенції та пресі активно обговорюється питання про повернення до загальних фондів творів окремих діячів (М. Хвильового, В. Винниченка, В. Стуса та ін.) та їх перевидання, дописувач звертався із пропозицією доручити КДБ УРСР, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, Інституту історії АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР розгляд списку авторів, усі твори яких підлягали вилученню, з можливою перспективою виключення з нього деяких прізвищ. До рапорту додавався й сам перелік осіб, підписаний 21 квітня 1988 р. заступником начальника Головліту УРСР А. Павловським. Зважаючи на виключний інтерес документа, зупинимось на ньому більш детально. Отже, у списку значилися:

- “1. Багаутдінов Рем Махмудович.
2. Багрянний Іван.
3. Балицький Всеволод Аполлонович.
4. Винниченко Володимир Кирилович.
5. Гайбонюк Володимир Дорофійович.
6. Гермайзе Йосип Юрійович (Гермайзе Осип Георгійович, Гермайзе І.)
7. Єфремов Сергій Олександрович.
8. Іваниця Григорій Микитович (Іваниця І.).

9. Калинець Ігор Миронович.
10. Калинець-Стасів Ірина Онуфрїївна.
11. Колесник Володимир Андрійович.
12. Куперман Ісер Йосипович.
13. Любченко Аркадій Панасович.
14. Мороз Валентин Якович.
15. Огієнко Іван Іванович (Митрополит Іларіон).
16. Оглоблін Олександр Петрович.
17. Осадчий Михайло Григорович.
18. Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна.
19. Руденко Микола Данилович.
20. Сверстюк Євген Олександрович.
21. Світличний Іван Олексійович.
22. Смаль-Стоцький Роман.
23. Сокіл Василь Іванович.
24. Сокульський Іван Григорович.
25. Соловей Дмитро Федорович.
26. Стус Василь Іванович.
27. Тютюнник Юрій.
28. Турченко Юрій Якович.
29. Феденко Панас.
30. Хвильовий Микола Григорович (Уманець Юрій).
31. Христюк Павло Аникійович.
32. Чапленко Василь.
33. Чехівський Володимир Мусійович.
34. Чорновіл В'ячеслав Максимович.
35. Чупринка Григорій Аврамович.
36. Шевельов Ю. В.
37. Штепа Костянтин.
38. Шумський Олександр Якович.

39. Яворський Матвій Іванович” [569, арк. 26 – 27].

Отже, наведений перелік був досить-таки неоднорідним, оскільки до нього потрапили не тільки найкращі представники української нації, а й досить одіозні історичні фігури (наприклад, колишній бос ДПУ – НКВС УСРР В. Балицький), які, незважаючи на відданість владі, були репресовані.

Прогресивні тенденції, що тривали на фоні демократичних процесів, часом перемежувалися з явно зворотними формами цензорської діяльності, адже стара машина продовжувала працювати в попередньому режимі: здійснювалася політична цензура в засобах масової інформації, поперед усе – в електронних засобах – на радіо й телебаченні; до бібліотечних спецховів і на утилізацію почали направлятися тепер уже твори Л. Брежнєва, К. Черненко та інших діячів учорашнього дня. Ця цензурна фантазмагорія, не дивлячись на всі її парадокси, засвідчила недосконалість та примітивізм заборонних форм політичної цензури, а також безперспективність її існування в такому вигляді.

На фоні перебудовчих змін органи цензури за старою звичкою досить часто виявляли “ініціативу знизу”, пропонуючи нові заборонні заходи, чим обумовлювали зворотню половинчастість наказів згори.

Досить довго дотримувався старих директивних матеріалів Львів. Так, скажімо, наказ Львівського облліту № 1-т від 5 січня 1965 р. скасовано лише 27 грудня 1988 р. Відтоді ж начальником Львівського облліту А. Борзенком видано новий циркуляр № 41-дск, з якого видно, що обласні цензори неохоче піддавалися віянням часу, намагаючись зайвого разу перестрахуватись та зберегти під своїм контролем хоча б частину “небажаної” літератури, і тим саме довести необхідність самоіснування, наприклад:

“1. Приказ Львовского обллита № 1-с от 5 января 1965 г. об оставлении в авторских списках лиц, все произведения которых подлежат изъятию, отменить.

2. Все произведения авторов: Григорив Наш, Старосольский Владимир, Левицкий Кость, Охримович Юлиан, Мазепа Исаак, Далений Остап, Дудко

Фёдор, Сирополко Степан, Дорошенко Дмитрий – передати з спецфондів в відкриті фонди.

3. Книгу Николая Ковалюка “Комунізм чи капіталізм” Коломия, изд-во “Рекорд”, 1934 г. – оставити в спецфондах. Все остальные произведения этого автора перевести из спецфондов в открытые фонды.

Книгу Думина Осипа “Повстання отамана Зеленого проти директорії в січні 1919 р.”, без места и года издания, оставити в спецфондах. Все остальные произведения этого автора передати з спецфондов в відкриті фонди.

Все произведения Донцова Дмитрия, изданные после 1933 года, перевести из спецфондов в открытые фонды.

Книгу Эндика Ростислава “Адольф Гитлер”, Львов, 1934 г. оставити в спецфондах, все остальные произведения этого автора – передати з спецфондов в відкриті фонди.

Книги Коковского Франца “Наші соколята”, Львов, издательство “Світ дитини”, 1936, “Юнацькі серця”, Львов, издательство “Світ дитини”, 1936 г., оставити в спецфондах. Все остальные произведения этого автора передати з спецфондов в відкриті фонди.

Книги Юрченко Виталия “Пекло на землі. В усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль”, Львов, издательство “Червона калина”, 1931 г., “Червоний чад”, издательство “Типография” 1934 г. оставити в спецфондах. Все остальные произведения передати з спецфондов в відкриті фонды.

4. Все произведения Горлис-Горского Юрия “Островерх” оставити в спецфондах” [264].

Свідченням двійкоюї політики органів цензури на союзному рівні може бути вироблений 1988 р. Головлітом СРСР у двох частинах “Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки” [353]. Посібник містив 440 позицій творів, виданих 1917 р. Тоді ж, за наказом Головліту СРСР № 104-дск, 28 грудня була підписана до друку друга частина. Означений “новорічний подарунок” з’явився вже на початку січня

1989 р. і одразу ж був розісланий “на місця”. На зворотному боці обкладинки останнього проскрипційного списку радянської доби констатовалося:

“С выходом в свет настоящего Сводного списка считать утратившими силу: “Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети”, часть II, издания 1973 года; приказы начальника Главного управления № 17 от 10.01.59 г., № 43 от 30.01.62 г., № 58-дсп от 10.10.73 г., № 38-дсп от 24.05.77 г., № 4-дсп от 17.01.78 г., № 27-дсп от 12.08.82 г., № 15-дсп от 02.04.87 г., № 23-дсп от 29.04.87 г., № 24-дсп от 30.04.87 г., № 25-дсп от 28.04.07 г., № 28-дсп от 30.05.87 г., № 35-дсп от 09.06.87 г., № 37-дсп от 23.06.87 г., № 44-дсп от 03.07.87 г., № 57-дсп от 07.08.87 г., № 62-дсп от 21.08.87 г., № 75-дсп от 15.10.87 г., № 78-дсп от 19.10.87 г., № 84-дсп от 11.12.87 г., № 9-дсп от 04.02.88 г., № 16-дсп от 26.02.88 г., № 40 от 12.05. 88 г., № 53 от 07.07.88 г., № 62 от 11.08.88 г., № 68 от 26.08.88 г., № 100 от 08.12.88 г.” [353, с. 28].

До означеного переліку ввійшли неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, опубліковані переважно на терені СРСР протягом 1917 – 1960 рр.

Оскільки у посібнику зустрічаються й українські книги періоду 1917 – 1925 рр., варто розглянути їх детальніше (бібліографічний опис наведено згідно з документом. – О.Ф.). За тематикою твори можна умовно розподілити на:

– антирадянські, що відбивають критику суспільного ладу, як от:

1) Малис Георгий. Психологизм коммунизма. С предисл. проф. К. И. Платова. [Харьков], “Космос”, 1924. 87 с., 4000 экз.

2) Нэм М. Диктатура или демократия. Адлер Макс. Проблемы социальной революции. Харьков, “Наша мысль”, 1919. 40 с.

3) Родштейн Иван. Россия на краю гибели. Киев, Республиканское изд., [1917]. 30 с.

– різних політичних партій та течій:

1) Волин (В. М. Эйхенбаум). Революция и анархизм. (Сб-к статей). “Набат”, 1919. 127 с. (Конфедерация анархистских организаций Украины “Набат”).

2) Залужный А. Украинское крестьянство и советская власть. 2-е изд. [Киев], “Борьба”, 1920. 32 с. (Укр. партия левых соц.-рев. (борьбистов)).

3) Открытое письмо. От Всерос. совещания евр. ком. партии (Поалей-Цион). К Союзному бюро мирового еврейского ком. союза. (Поалей-Цион). Киев, 1922. 16 с. 1000 экз.

– “націоналістичні”:

1) Бондар В. Московська петля. “Рух”, 1918. 13 с. На укр. яз.

2) Еврейская автономия и национальный секретариат на Украине. Материалы и документы. Киев, 1920. 330+46+8 с.

3) Хейфец И. Я. Мировая реакция и еврейские погромы. Том 3. Украина. 1918—1919. Гос. изд. Украины, 1925. 223 с. 5000 экз.

– присвячені історичним особистостям:

1) Кто такой генерал Деникин. Харьков, [1919]. 32 с.

2) Левидов Мих. Ораторы Октября. Силуэты, записи. Харьков, “Пролетарий”, 1925. 170 с. 10 000 экз.

3) Спасский К. Кто такой Ленин? Одесса, 1923. 16 с. 5000 экз.

– аграрно-соціальні:

1) Кирин А. Кто закрепит за народом землю. “Русская культура”. Одесса – Москва – Петроград, 1919. 19 с.

2) Лацкий В. Дух земли. Статьи. Киев, “Киевер ферлат”, 1919. 63 с.

3) Напрасные опасения. (Берегите урожай). Киев, 1918. 8 с.

– літературознавчі, історико-культурологічні:

1) Лепкий Б. О жизни и творчестве Тараса Шевченко. Киев-Лейпциг, 1918. 100 с.

2) Назарук Осип. В Бакоту. Впечатления от путешествия к украинским помпеям. Б. м., “Стрелок”, 1919. 32 с.

3) Эрнст Фёдор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. Киев, “Гуро”, 1918. 72 с.

До списку ввійшла також література із проблем україно-польських відносин, питань партійного та соціалістичного будівництва, святкування визначних дат тощо. Серед неї більшість складають пропагандистські та агітпропівські брошури.

Бібліографічний посібник відбиває й варіанти тотальних заборон, а саме:

1) Зак С. С. Революция и социализация земли. Изд. 2-е, испр. и доп., Одесса, 1917. 64 с. (Б-ка социалистов-революционеров). Все издания.

2) Ленинизм или троцкизм. Сб. ст. и речей с приложением ст. Троцкого “Уроки Октября”. Все издания на всех языках.

3) Путь Троцкого. Все издания на всех языках.

Стосовно до основного наповнення списку додамо, що його склали також видання 1960-х рр. за тематикою радянсько-кубінських відносин.

Як бачимо, наведені матеріали ще представляли небезпеку для пануючої влади. Із цього приводу радянська цензура підходила до них зі значним упередженням.

Наряду із вказаним посібником органами контролю був розроблений і спеціальний список видань, заборонених до ввозу в СРСР [428], однак проаналізувати його, зважаючи на відсутність будь-яких відомостей, неможливо.

Певний інтерес становить також службова записка до ЦК КПРС завідувача відділу ЦК КПУ А. Капта від 31 грудня 1988 р., що добре ілюструє ідеологічні хитання цензорських інститутів [28]. Доповідаючи про те, що Головліт УРСР закінчив роботу з перегляду “Зведеного каталогу книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі” і частково “Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню”, автор наводив такі статистичні дані:

“За период с марта 1987 г. по октябрь 1988 г. возвращено в общие фонды библиотек 7930 изданий, оставлено в спецфондах 462 издания явно антисоветского характера, содержащие клевету на В. И. Ленина, КПСС, Советское государство и советский народ, белогвардейские, сионистские, националистические издания” [29, с. 226].

Оскільки Головліт СРСР пропонував повернути до загальних фондів бібліотек твори 28 осіб-емігрантів, республіканське відомство мало надати в ході цієї роботи максимальну допомогу. Наголошувалося на тому, що:

“Главлит СССР просит также поручить межведомственной комиссии в прежнем ее составе провести работу по переводу из спецфондов в общие фонды библиотек русскоязычные произведения авторов-эмигрантов, выехавших за рубеж в период с 1918 по 1988 год. Это около 600 авторов. В их числе ряд известных писателей, таких, как И. Бунин, В. Набоков, Н. Гумилев, Е. Замятин, И. Бродский, философов и публицистов – Н. Бердяев, В. Ходасевич, Б. Зайцев и другие. Зарубежные издания этих авторов, частично поступившие к нам, подлежали изъятию и направлялись в спецфонды как произведения авторов-эмигрантов, хотя многие из них не носят антисоветского характера” [29, с. 230].

Отже, на підставі розглянутого документа можна зробити висновок, що в процесі адаптації до умов перебудови, органи контролю, наряду із традиційними заборонами “небажаних видань”, одночасно здійснювали не властиві їм функції в напрямі розсекречення заборонених ще вчора творів друку, що обумовило специфіку реалізації цензурної політики в сфері друкованого слова.

Втім, комуністична система не поступалася жодною зі своїх позицій без жорсткого протистояння, про що свідчить доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника від 12 жовтня 1989 р., а саме:

“У зв’язку з посиленням в останній час звернень у наші органи різних категорій громадськості, і в першу чергу представників письменницької та журналістських організацій, Головліт України вважає доцільним:

а) повернути зі спецфондів з передачею у загальні фонди бібліотек твори: Полонської-Василенко Н., Огієнка І., Христюка П., Шумського О., Винниченка В., Хвильового М., Єфремова С., Руденка М., Стуса В., Сверстюка Є.

б) до рішення питання про реабілітацію тимчасово утриматися від передачі до бібліотечних фондів загального користування книг Балицького В., Тютюнника Ю., Чупринки Г.

Враховуючи деякі політичні особливості осіб авторів, залишити у спецфондах публікації Багряного І., Оглобліна О., Шевельова Ю., Штепи К., Калинця І., Мороза В., Світличного І., Чорновола В.” [571, арк. 52].

Таким чином, наприкінці 1989 р. начальник Головліту СРСР М. Зорін констатував, що “у спецсховах знаходяться окрім порнографії, ті видання, що містять прямі заклики до повалення влади, і література, що розпалює національну ворожнечу. Серед цих творів є не тільки свіжі, а й 20-х рр.” [428].

Загалом, за його словами, щомісячно заборонялося до 20 – 30 назв друкованої продукції.

Наряду із цим, ідеологічним відділом ЦК КПРС були дозволені для широкого використання видання О. Солженіцина, Й. Бродського, В. Войновича, О. Галича та ін. [376].

А вже 17 січня 1990 р. побачив світ фінальний наказ Головліту УРСР, згідно з яким належало:

“Повернути зі спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, що підлягали виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УРСР.

Усі раніше видані списки і накази Головліту УРСР з цього питання вважати такими, що втратили чинність, в тому числі наказ № 5-дск від 11.10. 1989 р.” [425, с. 186].

Головліт, створений у важкі для радянської влади роки, який вірою й правдою прослужив цій владі майже 70 років, нарешті завершував свою діяльність, чуйно реагуючи на будь-які зміни політичної ситуації.

Як згадував у 1993 р. член колегії Головліту СРСР В. Солодін:

“Особое ужесточение цензурных правил было в середине 30-х годов, в связи с ужесточением вообще политической обстановки в стране. Определенное послабление, когда цензура занималась в основном только охраной государственных и военных тайн, было примерно с 1956 г., после XX съезда, и по 1964 г. ... Где-то в 1987 г. началась работа по ликвидации спецфондов. Сначала она шла довольно робко, и у нас опыта не было, да, честно говоря, недостаточно мужества гражданского. Потом она пошла довольно активно, и к концу 1989 г. мы эту работу закончили, и собственно спецфонды как таковые перестали существовать” [29, с. 74].

Після скасування інститутів радянської цензури в країні тривали процеси розвитку законодавчої бази, яка могла б закріпити демократичні завоювання перебудови. У червні 1990 р. Верховна Рада СРСР після довготривалих обговорень прийняла Закон СРСР “Про преси та інші засоби масової інформації”, що офіційно підтвердив факт відсутності будь-якої попередньої цензури.

Виконуючи волю законодавців, Рада міністрів СРСР визнала Положення про Головліт таким, що втратило силу та створило іншу інституцію, що по суті мало чим відрізнялася від нього – Головне управління по охороні державних таємниць в пресі та інших засобах масової інформації при Раді міністрів СРСР. Означене відомство через 22 дні після скасування цензури оприлюднило новий “Перелік відомостей, заборонених до опублікування”, виданий тиражем 20 тисяч примірників [29].

Події наступних місяців, що охарактеризувалися спробами придушення гласності та реанімації системи Головліту під якісно новою вивіскою, продемонстрували реальну загрозу опозиції, засобом існування якої вбачався цензурний апарат.

Але розпад контролюючої системи став логічним завершенням її існування й 25 липня 1991 р. Головне управління по охороні державних таємниць в пресі та інших засобах масової інформації при Раді міністрів СРСР було змінено на Агенцію по захисту державних таємниць у засобах масової інформації при Міністерстві інформації і преси СРСР.

Невдовзі, 24 серпня 1991 р., Україна здобула державну незалежність. Почався новий етап функціонування політичної цензури в “безцензурному просторі”.

Розгляд ситуації на терені країн СНД показує, що свобода слова, зміцнена правовими гарантіями, існує в умовах боротьби всіх гілок влади за канали інформації, що з моменту їх захоплення перетворюються на потужні пропагандистські засоби. Тому фактична ліквідація державного інституту цензури ще не означає скасування самої політичної цензури.

Авторитарний характер нової влади, боротьба номенклатури за досягнення політичних привілеїв, викликали до життя нові форми цензури, які потребували відродження попередніх за своєю сутністю, хоча й інших за видами структур, покликаних виконувати відповідне соціально-політичне замовлення. Це підтверджує робочу тезу щодо ролі й місця політичної цензури в соціально-політичній структурі держави.

Отже, після ліквідації СРСР, на пострадянському просторі змінилися форми, методи та види цензури, проте сам феномен політичної цензури зберігся. Останнє твердження має безпосереднє відношення до нашої держави. Протягом століть цензура в Україні багато в чому зберігала загальні риси: поєднання цензури та літературної критики, цензури та перекладу, цензури та редагування; вторгнення в цензуру та участь у ній владних структур, а також вищого керівництва; участь частини суспільства в цензурному процесі шляхом рецензування, відгуків тощо.

Принципові зміни, що відбулися в нашому житті за роки незалежності, сприяли виробленню нових форм та методів цензури. За сучасних умов на формування цензурного режиму безпосередньо впливають усі учасники

комунікативного процесу, які виробляють та контролюють розповсюдження інформації, що циркулює в країні, а саме:

- 1) держави, управлінських структур, бюрократичного апарату;
- 2) капіталу в особі його представників (підприємців, фінансистів, банкірів тощо);
- 3) суспільства – через громадську думку, організації;
- 4) професійного апарату діячів комунікативного процесу: журналістів, видавців, редакторів, редколегій і т. ін.

Які ж тенденції й ознаки змушують вкрай насторожено стежити за сучасним станом свободи слова?

Упродовж листопада 2006 – лютого 2007 рр. Незалежна медіа-профспілка України провела дослідження в межах проекту “Ефективний контроль за роботою органів державної влади на місцях – місцевим ЗМІ та журналістам України”, підтриманого Міжнародним фондом “Відродження”. Під час вивчення проблеми застосовувалися методи інтерв’ювання медіа-експертів та представників місцевих органів державної влади, а також анкетування журналістів у трьох областях – Донецькій, Львівській та Київській (із містом Київ). Всього було зібрано 143 анкети (48 у Львівській обл., 47 у Донецькій обл. та 48 у Київській обл. та м. Києві).

Результати проекту примушують серйозно замислитися над кількома риторичними питаннями.

Так, визнаючи в переважній більшості факт наявності ідеологічної цензури, учасники опитування виділили відомі ними із власної практики такі форми цензури:

- 1) Вилучення редактором небажаної з його точки зору інформації з авторського матеріалу.
- 2) Вимога з боку влади ознайомитися з журналістськими матеріалами до їх оприлюднення.
- 3) Пряма вказівка журналісту від керівництва ЗМІ щодо потрібного контексту висвітлення.

- 4) Відмова редактора оприлюднити матеріал через його зміст.
- 5) Вимога з боку влади щодо публікації певних матеріалів.
- 6) Заборона публікувати певний матеріал.
- 7) Поширення в редакціях переліку небажаних для згадки осіб, подій, фактів.
- 8) Безпосередня вказівка керівнику ЗМІ від представників влади щодо характеру висвітлення подій.

Реципієнти зупинилися також і на характерних формах ідеологічного тиску, а саме:

- 1) Судові позови.
- 2) Погрози журналістам, редакціям.
- 3) Незаконні звільнення журналістів.
- 4) Напади на редакцію.
- 5) Замахи на журналістів.
- 6) Виселення редакцій.
- 7) Припинення виходу газети, передачі.
- 8) Вилучення фото, аудіо, відеоапаратури.
- 9) Відмова друкувати, розповсюджувати ЗМІ.
- 10) Вихід газет – двійників.
- 11) Перешкоджання діяльності Інтернет – видань.
- 12) Тиск на рекламодавців.
- 13) Відмова від реєстрації ЗМІ.
- 14) Відключення від ефіру.
- 15) Конфіскація, скупка, арешт тиражу.
- 16) Вилучення ліцензій.

Отже, до негативних факторів, що мають місце в сучасному інформаційному просторі нашої держави, загалом можна віднести:

- 1) Використання так званого “адміністративного ресурсу” – застосування владними структурами різних методів і способів тиску на неугодні засоби інформації, як от:

- обстеження приміщень редакцій;
- насильницьке виселення з орендованих або належних засобам інформації будинків;
- створення “виконавчо-схвалюючої” преси, субсидованої адміністрацією;
- відмова державними чиновниками в наданні інформації, документів і т. п.)

2) Методи економічного тиску, які також впроваджує адміністрація, зокрема:

- нескінченні перевірки фінансової діяльності;
- малообґрунтовані позови в суд із приводу публікації статей, що зачіпають нібито “честь і достоїнство” того або іншого чиновника, що нерідко призводить до знищення газет та інших засобів масової інформації;
- тиск на підприємців, що розміщують рекламу в неугідних засобах інформації.

3) Підкуп – відкритий або замаскований – власників того або іншого органу друку й створення корпусу журналістів, готових виконати будь-яке завдання.

4) Застосування кримінальних методів боротьби з опозиційними журналістами, аж до фізичного їх знищення.

5) Використання в системі національного книговидання пріоритетних засобів підтримки зарубіжного видавця; зменшення в державних програмах розмірів фінансування національного книговидання.

6) Недосконалість сучасної системи збереження державної таємниці шляхом замовчування певної інформації (екологічні проблеми) та її дозованого подання й т.п.

Окремим питанням є також тенденція засилля 92 % інформаційного, книговидавничого простору, преси матеріалами філій зарубіжних мас-медіа. Як справедливо наголосили свого часу керманічі Державного комітету інформації, що опікувалися проблемами національного книжкового ринку, І.

Чиж та О. Савенко, інформаційний простір “окупований в Україні чужоземними виданнями” і, таким чином, засоби мас-медіа працюють не в інтересах українського народу.

Звідси, за визначенням знаного вченого-українознавця П. Кононенка, маємо ту ситуацію, коли “...керівники державних органів управління миряться із цим,...хоча, не реформуючи старі моделі, нав’язані новій владі прибічниками старого світу, фактично консервують чи й відстоюють колишню політику насильної русифікації, їхня діяльність з боку влади та суспільства не піддається ретельному аналізу та правовій оцінці, а їхні симпатії та інтереси стають заміном державної політики” [211, с. 37].

Слід також навести приклад ідеологічної корекції складу бібліотечних фондів. Так, у середині червня 2008 р. із Міністерства культури і туризму України заступником міністра О. Г. Бенч на адресу Міністерства культури і мистецтв Автономної Республіки Крим, Головного управління культури і мистецтв Київської міської державної адміністрації, управлінь культури і туризму обласних, Севастопольської міської державних адміністрацій було направлено листа такого змісту:

“На адресу Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України надійшов лист від членів Херсонської обласної організації Всеукраїнського об’єднання ветеранів, в якому ініціюється питання щодо необхідності перевірки бібліотечного фонду з метою вилучення літератури, яка пропагує комуно-шовіністичну ідеологію.

Просимо вивчити порушене питання, провести роботу щодо виявлення у бібліотеках такої літератури та встановлення її кількості.

Про результати проведеної роботи просимо поінформувати Міністерство культури і туризму в термін до 1 вересня” [378].

На виконання згаданої директиви міністром культури та туризму В. Вовкуном було прийняте рішення про перевірку усіх бібліотечних фондів країни на предмет виявлення комуністичної літератури. Подальшу долю вказаних видань передбачалося вирішити після з’ясування питання, яка ж

саме література домінує. Міністром, зокрема, було запропоновано створити у Прип'яті музей соціалістичного мистецтва під відкритим небом, куди звести усі пам'ятники і книги радянського періоду.

Означений документ засвідчує необхідність вивчення форм та методів існування політичної цензури в незалежній Україні.

Отже, отримані нами результати роботи є досить важливими для розгляду вказаного питання на сучасному фоні. Проте це вже тема для подальшого дослідження.

Повертаючись до нашої проблеми, можна констатувати, що надбання інститутів радянської цензури протягом комуністичного панування були досить вагомими.

Головлітом УРСР за період його існування були складені такі проскрипційні матеріали (наводимо відомі нам посібники, оброблені de-visu), а саме:

1) Зняти – заборонити: [список заборон. дит. п'єс] // Бюл. НКО. – 1930. – № 25. – С. 10.

2) Список заперещеної літератури, подлежащей к изъятию на книжном рынке из библиотек // Бюл. НКО. – 1930. – № 33. – С. 10 – 13.

3) Список № 2 книжок, що підлягають вилученню з установ Соцвиху, бібліотек та з продажу. (За протоколами комісії в складі дитлітератури) // Бюл. НКО. – 1930. – № 42. – С. 6.

4) Зведений список не рекомендованої літератури на 1. 1. 31 р. – [X.], 1931. – 10 с.

5) Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів / Головліт. Бібуправа. – Б. м., [1934]. – 31 с.

Список № 1. – С. 1 – 16.

Список № 2. – С. 17 – 31.

6) Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів / НКО УСРР. Головліт. Біб. управа. – К; Х., 1935. – 35 с.

7) Зведений список літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів за станом на 1 січня 1936 р. – Х.: Вид. Харк. Облліту. 4-та тип. Трансжелдориздата, 1936. – 46 с.

8) Список учебников и методических пособий по педологии, подлежащих изъятию / Обллит. Черниг. обл. отд. нар. Образования. – Чернигов: Гостипогр. им. С. М. Кирова, 1936. – 10 с.

9) Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно. – К., 1947. – 157 с.

10) Алфавітний список застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – К., 1948. – 102 с.

11) Список творів, знятих з репертуару та заборонених до виконання / Обл. від. в справах культосвіт. установ при виконкомі Черніг. обл. ради депутатів трудящих. – Чернігів, 1948. – 18 с.

12) Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки УРСР. – К., 1954. – № 1. – 16 с.; № 2. – 20 с.

13) Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х., 1954. – 413 с.

14) Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки УРСР. – К., 1955. – № 3. – 12 с.

15) Список книжок, які залишені в “Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці” 1954 р. – Ч. 1. – К., 1957. – 90 с.; Ч. 2. – 24 с.; Ч. 1 – 5. – 59 с.; Ч. 3. – К., 1958. – 36 с.; Ч. 4. – 41 с.

16) Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки, які раніше вилучалися окремими наказами та списками Головліту СРСР. Вип. 1. – К., 1958. – 48 с.

17) Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР та Головліту УРСР (1945 р. – 15. 05. 1960 р.). – К., 1960. – 70 с.

18) Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки. – Ч. 1. – Х., 1961. – 16 с.

Заборонені видання зберігалися в 28 бібліотечних спецфондах України, 10 з яких знаходилися в Києві.

У свою чергу Головліт СРСР також суттєво поповнив історіографію проскрипцій. Ось приблизний перелік його робіт:

1) Алфавитный список книг, вошедших в приказы уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938 – 1941 годы включительно. – М., 1942. – 196 с.

2) Сводный список политически вредной литературы, не вошедшей в несекретные “Списки устаревших изданий” / Главлит СССР. – М., 1949. – 15 с.

3) Сводный список литературы, изъятой из обращения по приказам местных органов цензуры, утвержденным Главлитом СССР. – [М.], 1950. – 12 с.

4) Список № 6 устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1950. – 48 с.

5) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. – №№ 1 – 7.

6) Сводный библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. – 304 с.

7) Список устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. – №№ 1 – 10.

8) Список № 5 произведений печати, изъятых из обращения по приказам местных органов цензуры, утверждённым Главлитом СССР. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. – 12 с.; № 6. – 12 с.

9) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1952. – №№ 1 – 11.

10) Сводный список № 7 произведений печати, изъятых из обращения приказами местных органов цензуры. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1952. – 12 с.

11) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1953. – №№ 1 – 6.

12) Библиографический указатель устаревших изданий № 1 (28). – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1954. – 31 с.

13) Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. 1. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. – 135 с.; Ч. 2. – М., 1961. – 16 с.; Ч. 2. – М., 1973. – 330 с.; Ч. 2. / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин(ов) СССР. – М., 1988. – 28 с.

Загалом Головлітом СРСР у різні часи були складені та розіслані бібліотечним установам 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення приблизно 30 тис. назв творів, що зберігалися в 210 спецфондах бібліотек СРСР [29].

Парадоксальний факт – загальна кількість літератури, поданої в українських проскрипційних матеріалах, приблизно дорівнює половині всієї друкованої продукції, виданої в підрадянській Україні протягом ХХ ст. [264].

Слід окремо наголосити на важливості перевидання проскрипційних матеріалів, як свідків діяльності органів політичної цензури комуністичної доби, оскільки вони є вельми важливими джерелами щодо розкриття справжніх масштабів духовної втрати національних надбань українського народу. Політика тотального “бібліоциду”, що неухильно провадилася радянською владою, призвела до небаченого в історії України спустошення книжкових запасів і, як наслідок, істотного зниження інтелектуального й духовного потенціалу українців. Заборона тих або інших творів породжувала поступовий ефект ланцюгової реакції. Наслідки масового винищування книг відчуються й дотепер у незалежній Україні, і, можливо, будуть позначатися ще довгий час.

Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що тимчасова лібералізація – жовтень 1953 – 1966 рр. – мала поверховий характер, а певне зниження статусу Головліту в 1964 – 1966 рр., що перетворився на одну з управлінських частин в структурі Державного комітету по пресі, було занадто короткотривалим, щоб істотно змінити ситуацію. Між тим, ці спроби були викликані необхідністю корегування загальної стратегії партії, що прагнула здійснити певну модернізацію системи управління суспільством через відхід від “сталінської моделі”, з одного боку, проте, не бажаючи втрачати свої керівні функції в культурі – з іншого.

Силовий диктат сприяв появі правозахисного руху, що неофіційно розмежував культуру на підцензурну та “самвидавчу”. Означений розподіл частково врівноважив ситуацію, оскільки опозиція здобула можливість висловити свій протест проти системи за допомогою засобів “прихованої” культури. Цензура творів друку продовжувала здійснюватися в двох координатах, які взаємовиключали одна одну.

На фоні реабілітаційних процесів тривав перегляд творів репресованих осіб, котрі за рішенням вищих інстанцій були виправдані. Однак це не заважало органам цензури здійснювати традиційні заборони видань і складати нові проскрипційні списки та покажчики на вилучення чергової партії літератури. На фоні зміни періоду “лібералізації” відходом від обраного курсу, цензорські установи посилили нагляд за збереженням державної таємниці в пресі, активізували роботу з очищення бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від “шкідливих” творів, а також розпочали новий напрям діяльності з відстеження зарубіжної української літератури.

“Застійні” часи 1966 – 1984 рр. можна розглядати як добу бюрократичного штилю, під час якого принципово не змінювалися роль і місце Головліту в політичній системі суспільства. Поступове згортання демократичних завоювань відбилося на змістовному наповненні діяльності органів радянської цензури. Інтенсивний наступ на права й свободи обумовив підвищену увагу контролюючих інститутів до виявлення видань українських осередків за кордоном, на сторінках яких обговорювалися події в СРСР. Традиційним видом діяльності політичної цензури залишався пошук “націоналістичних” творів у бібліотечній та книготорговельній мережі. Окремим напрямом роботи став також пошук продукції “самвидаву”. Посилився нагляд за збереженням державної таємниці в пресі.

Період 1985 – січень 1990 рр. характеризується як остання рефлексія системи, спрямована на виживання, у процесі якої неодноразово за умов демократії й гласності робилися спроби реформувати Головліт та зберегти його позиції. Останнє істотно вплинуло на хід реалізації цензури друкованих видань. Одночасно із процесом повернення до відкритих фондів заборонених ще вчора творів продовжувалася підготовка нових проскрипційних матеріалів. На предмет наявності “політичних дефектів” просіювалася не тільки література, випущена на терені України, а й закордонна, яка надходила по різних каналах у республіку. Втім, принциповим було те, що

запущений механізм демократичних перетворень оголив усі протиріччя політичної системи, розпад та деградацію якої вже важко було прикрити навіть заховуванням чергових “шкідливих” видань у бібліотечні спецфонди. Скасування інститутів радянської цензури стало логічним фіналом їх діяльності та ознакою відмирання радянської моделі суспільства.

ВИСНОВКИ

Унаслідок здійсненого дослідження встановлено, що питання цензури друкованих видань за радянської доби привертає увагу істориків, політологів, культурологів. Вивчення окресленої проблеми дозволило сформулювати ряд ґрунтовних положень:

1) Історіографічний аналіз тематики довів, що її практичне опрацювання розпочалося лише після падіння СРСР та розкриття архівних фондів. Праці сучасних українських та зарубіжних науковців, що ґрунтуються на новій джерельній базі, висвітлюють деякі аспекти, засоби та форми прояву, соціальну значимість складного історичного явища доби тоталітаризму, яким була цензура в СРСР – УРСР протягом 1919 – 1990 рр.

Розгляд ступеня вивченості проблеми на прикладі зарубіжної історіографії дозволяє зробити висновок про достатній рівень її розробленості. Історіографія теми у вітчизняній науці на сьогоднішній день презентована переважно фрагментарними дослідженнями певних періодів, які не в змозі відтворити цілісну картину еволюції радянської цензури творів друку. Поодинокі узагальнюючі роботи переважно містять хронологічну фіксацію певних явищ. Фактично не вивченою з точки зору розкриття вказаного питання залишається доба Великої Вітчизняної війни. Так само не висвітлена й історія цензури на етапі 1970 – 1980-х рр. Загальний висновок, обґрунтований у процесі розгляду історіографії цензури друкованих видань, свідчить про наступне:

- у наявних роботах недостатньо використаний як опублікований, так і неопублікований матеріал;
- до наукового обігу не введені як раніше доступні, так і нещодавно відкриті джерельні комплекси;
- реконструктивна картина історії цензурної політики, відтворена в узагальнених дослідженнях, не відображає повної дійсності, оскільки фіксує

лише послідовність подій на основі розгляду декількох об'єктів (предметів) дослідження;

– фрагментарні розвідки базуються на звужених сюжетних лініях.

Отже, аналіз теоретичних та практичних досліджень цензурної проблематики в українській історичній науці переконує в необхідності подальшого опрацювання сутності та форм прояву цензури друкованої продукції на основі використання нового емпіричного матеріалу, урахування розвитку історичної наукової думки.

2) Результати вивчення джерельної бази засвідчили її репрезентативність для реалізації поставлених у дослідженні завдань, оскільки її сформували різнопланові матеріали різного типу походження, як опубліковані, так і неопубліковані. Значну частину неопублікованих джерел склали архівні документи, що безпосередньо відбивають структуру радянської політичної системи. Із цього приводу наукове поєднання державних, цензурних, партійних і громадських джерел, розпорошених по фондах різних архівних установ м. Києва, дало можливість підійти до реконструкції всього комплексу документів.

Відтворення масиву джерел з історії цензури друкованих видань являє собою один з основних методів наукового дослідження теми, що дозволив синтетично поєднати різні архівні фонди, класифікувати та здійснити видовий джерелознавчий аналіз. Важливість такого підходу полягає в тому, що він сприяв заповненню наявних лакун в архівних фондах та з'ясуванню реальних масштабів втрат у національній друкованій продукції, вилученій за радянської доби.

Суттєву допомогу під час реалізації вказаного завдання надали цензурні джерела: перелікові списки; цензорські викреслення попереднього й наступного контролю; списки творів, що підлягали вилученню із широкого користування або знищенню; різні види творів після фрагментарних правок; довідки-висновки цензорів або рецензентів із приводу ідеологічно

невитриманих видань; цензорські вказівки тощо. Переважна більшість матеріалів цієї джерельної групи вперше вводиться в науковий обіг.

3) Вивчення питання еволюції цензури у світовій та вітчизняній практиці показала, що не було в історії ще суспільства, держави без конкретного цензурного режиму, що безпосередньо підтверджує здійснений нами огляд обмеження рукописного та друкованого слова. Перші випадки цензурних заборон у світовій історії пов'язані з появою писемності. Церковнослужителі з давніх часів цензурували, забороняли й знищували неугодні їм богословські, наукові й літературні твори. Основоположником духовної цензури став папа Геласій, який підготував покажчик заборонених книг. Перша цензурна установа у світовій практиці (Цензурна комісія) постала 1486 р. в Європі, і з її діяльністю пов'язана поява “опікунської ухвали” архієпископа Бертольда, якою було заборонене книгорозповсюдження. З виникненням друкарства почала формуватися система попередньої й наступної цензури. У XVI ст. цензура поступово перейшла до світської влади. Революційні події кінця XVIII – поч. XIX ст. в Європі призвели до лібералізації цензурних упереджень. У XIX ст. попередня цензура була частково скасована й замінена судовою, що сприяло встановленню певної незалежності книжкової справи, журналістики від офіційної влади. Жорстокість цензури в XX ст. спостерігалася в країнах із тоталітарними й диктаторськими режимами.

Приклади цензурної практики можна бачити не тільки у світовій, а й у вітчизняній історії. Початок цензури творів друку, сутність якої полягала у виробленні системи дій та заходів, спрямованих на забезпечення й обслуговування інтересів влади, в Україні постав після виникнення бібліотек та прийняття християнства, коли церковна влада розпочала контролювати книгорозповсюдження, запроваджуючи списки “істинних” і “ложних” книг, які дозували поширення інформації в суспільстві, забороняючи апокрифічні твори. Монастирські бібліотеки, в яких збирались й зберігались всі рукописні праці, не надавали в користування твори, що були включені до списку

“ложних”, неканонічних книг, заборонених церквою для читання. З появою друкованих книг виникла світська цензура з метою недопущення, або обмеження інформації, небажаної для пануючої влади, що обумовило появу спеціальних закладів – Верховного цензурного комітету, Головного управління цензури, цензурних комітетів (Київ, Одеса), Комітету внутрішньої цензури в Києві (1838).

Специфіка прояву цензурного законодавства Російської імперії щодо української культури спостерігалася в тому, що в списках літератури, призначеної для вилучення або заборони, переважали україномовні книги. Радянська цензура творів друку відрізнялася від царської, незважаючи на певну спорідненість, відсутністю законодавчої бази, що дозволило їй на практиці окрім традиційних, реалізовувати маніпуляційну, контрольну-заборонну, репресивно-каральну функції.

Історичний шлях, що пройшло людство, дозволяє говорити про залежність між типом державного устрою та властивостями інституту цензури. Характер залежності визначається не наявністю або відсутністю цього інституту, а розвиненістю основ його діяльності та виконавчих норм. Весь хід еволюції цивілізації свідчить про те, що будь-яка влада здійснювала свої охоронно-каральні функції поперед усе по відношенню до духовної сфери життя суспільства, першочерговим об'єктом якої завжди виступала рукописна й друкована книга.

Таким чином, світовий історичний досвід дозволяє стверджувати, що цензура – характерний елемент існування будь-якого типу влади, не пов'язаний із наявністю цензорських інститутів і не обмежений їх функціями. Як явище давнє, цензура історично виникла значно раніше появи перших цензурних установ і як соціокультурний феномен окреслюється набагато ширшим спектром проявів, ніж лише діяльність органів цензури (наприклад, самоцензура за радянських часів). У цьому переконує й наявність цензури друкованих видань в Україні на сучасному етапі, що існує й після ліквідації цензорських інститутів радянської доби.

4) Результати системного аналізу досвіду радянської політичної системи з контролю творів друку доводять, що лише такий підхід, що включає вивчення структури, змісту та механізмів політичної цензури як важливішої складової політичної системи, дає можливість вийти на новий рівень знань з історії України в складі СРСР, а також розкрити форми й методи контролю за культурними надбаннями українського народу у вигляді друкованої продукції.

Відтворена в процесі застосування системного аналізу й інституційного підходу модель політичної цензури дозволяє провадити порівняльні дослідження й розглядати цей феномен по відношенню не тільки до сфери друкованого слова, а й до інших підконтрольних зон впливу органів цензури в УРСР.

З того приводу означена робота є першим в українській історіографії системним опрацюванням заявленої проблеми.

5) Вивчення досвіду вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволило розробити та запропонувати періодизацію історії політичної цензури, що має не лише пізнавальне, а й практичне значення. Згадана періодизація ґрунтується на основній функції політичної цензури як складової частини радянської держави.

Така структурна властивість обумовлена загальними закономірностями й внутрішніми протиріччями еволюції державної й політичної системи, суспільного та культурного життя, а також особливостями динаміки існування та функціонування цензурних органів. Виходячи з того, наведена авторкою періодизація являє собою синтез усіх підходів у поєднанні з регіональною хронологією.

6) Аналіз діяльності радянської системи політичної цензури доводить, що цензурний контроль реалізовувався не тільки партійно-державними органами, а й створеними ними галузевими структурами, які взаємозалежно допомагали партійно-державному апарату ще більш ефективно провадити ідеологічне керівництво та цензурно-контролюючу роботу у сфері

друкованої продукції. В основі цієї підпорядкованості діяли чітко налагоджені механізми функціонування, які виключали будь-яку можливість процесуального збою та передбачали мобільність зворотного реагування, поступовість та ініціацію за схемою “верхи-низи” та “низи-верхи”.

7) Дослідження теми шляхом міждисциплінарного підходу дало можливість виявити основні закономірності еволюції цензури творів друку в УСРР – УРСР та сформулювати такі тези:

– цензура творів друку в Радянській Україні протягом усього періоду її становлення та розвитку є результатом діяльності політичної системи у вигляді партійно-державних органів контролю;

– означений вид цензури має ярко виражений політичний характер, оскільки реалізовувався політичною системою, визначальним фактором існування якої було втілення в усі сфери життя радянського суспільства комуністичної ідеології;

– історичний розвиток цензури творів друку за радянської доби безпосередньо пов'язаний з процесом формування органів контролю, їх наступним оформленням та перетворенням на цензорські інститути;

– досвід дослідження основних етапів еволюції цензури друкованих видань дозволяє стверджувати, що упродовж комуністичного панування вона пройшла шлях від цензури відомчої до централізованої (проваджувалася спеціальними структурами); позначилася тенденціями подальшого перетворення на потужну систему цензурної індустрії з усталеним режимом функціонування, принциповою незмінністю (епізодичне розширення функцій), поступовою деградацією із намаганням пристосуватися до демократичних змін і паралельно повернути втрачені позиції на фінальному етапі і, як слідством того, – закономірним колапсом;

– наслідки роботи свідчать про те, що пріоритетними напрямками реалізації цензури творів друку за радянської доби виступали: нагляд за бібліотечною та книготорговельною сферою, контроль музейних фондів,

збереження державної таємниці в пресі, відстеження ввозу зарубіжної літератури;

– цензурний контроль здійснювався не тільки партійно-державними органами, а й створеними ними галузевими структурами, які взаємозалежно допомагали партійно-державному апарату ще більш ефективно провадити ідеологічне керівництво та цензурно-контролюючу діяльність у сфері друкованої продукції, що переконує в універсальності характеру політичної цензури;

– форми реалізації цензури творів друку (організація спецфондів, здійснення бібліотечних чисток, перегляд музейних експозицій, обстеження установ тощо) дають підстави констатувати: цей вид цензури втілювався у життя за допомогою методу революційного терору та насилля (повна відсутність законності) як над особистістю, так і над суспільством, і мав антиукраїнське спрямування.

На підставі вивчення означених тенденцій розвитку цензури друкованих видань можна зробити висновок, що її роль в Україні за радянської доби є цілком негативною, оскільки правляча верхівка, використовуючи різні напрями цензури з політичною метою, нав'язала нації як норму ідеологічну одноманітність.

8) Проведена робота сприяла з'ясуванню місця друкованої продукції, втраченої внаслідок діяльності органів радянської цензури, у духовній спадщині українського народу. Запровадження різних видів комуністичної цензури обумовило вилучення з відкритих фондів майже половини всіх творів друку, виданих в Україні протягом радянського періоду. Значну частину їх склали цінні видання з різних галузей знань.

Цілеспрямоване знищення друкованих видань та розробка системи спецзберігання забороненої літератури призвели до втрати для кількох поколінь українців значного пласту національної та світової культури. Штучне утворення інформаційного вакууму, або забезпечення користувачів

винятково творами в офіційному ідеологічному контексті свідчить про **ідеологічне насилля над національною свідомістю.**

У цілому за результатами дослідження маємо зробити **узагальнюючий висновок**, що без систематизованих знань про механізм функціонування політичної цензури як сукупності ідеологічних принципів і норм не можна здійснити повноцінне висвітлення закономірностей та особливостей розвитку духовної сфери українського суспільства за радянської доби, зокрема у вигляді ідеологічного контролю друкованої продукції. Саме в цьому полягає важливість результатів дослідження, що дозволяють вточнити ряд усталених понять, і перш за все, однобічне уявлення про цензуру.

Наслідки дослідження можуть бути застосовані в навчальному процесі гуманітарних навчальних закладів, зокрема, для підготовки курсів “Історія цензури в Україні”, “Історія цензури друкованих видань”, у процесі викладання історії, політології, культурології, видавничої справи, журналістики тощо; у практичній джерелознавчій, книгознавчій, фондознавчій, науково-бібліографічній діяльності.

Результати роботи, вірогідно, сприятимуть здійсненню фундаментальних наукових розробок на основі міждисциплінарного підходу, а також проведенню спеціальних досліджень, у яких предметом розгляду можуть виступати напрями цензури друкованих видань, а саме: збереження державної таємниці в пресі, історія спецфондів, бібліотечні та архівні чистки, контроль книготорговельної мережі, цензура букіністики, нагляд за музейною справою, театральна цензура, контроль художньої літератури, образотворча цензура тощо.

Наукове осмислення наслідків функціонування політичної цензури творів друку протягом радянської доби дозволило висловити низку **пропозицій.**

Подальші перспективи дослідження проблеми базуються на:

- 1) більш широкому використанні матеріалу;

- 2) введенні до наукового обігу нових видів специфічних цензурних джерел;
- 3) збільшенні об'єктів та предметів дослідження;
- 4) розширенні сюжетних ліній;
- 5) запровадженні інституційного підходу;
- 6) переході від локальних досліджень до комплексних;
- 7) виокремленні основного об'єкта розгляду як диференційованого явища, пов'язаного з іншими явищами.

За результатами опрацювання наявних джерел маємо окреслити певні **рекомендації** щодо застосування джерельної бази, яка ґрунтується на відмінностях самих документів. Подальший їх аналіз, на нашу думку, повинен проходити у двох напрямках. Перший пов'язаний з визначенням видів та виявленням специфічних особливостей ступеня інформативності та значущості нових для джерелознавства соціальних джерел інформації. Другий напрям викликаний необхідністю відтворити достовірну картину минулого, що відображає події та факти, викликані діями апарату насилля й цензури. Останнє дозволить розкрити особливості становлення культури в УРСР, що безпосередньо формувалася під впливом цього апарату та, відповідно, більш глибоко висвітлити специфіку розвитку цензури друкованих видань на конкретних історичних етапах.

Вивчення історичних і сучасних аспектів становлення та розвитку політичної цензури друкованої продукції в Україні у перспективі не можуть розвиватися ізольовано, без урахування світового цензурного досвіду, частиною якого вона виступає. Завданням подальшої наукової діяльності в цій площині, на нашу думку, повинно стати збільшення фактичного матеріалу, створення не тільки реконструктивної картини історії, а й теоретичного дослідження, у якому необхідно вказати на типи, етапи й форми різноманітних проявів цензури та її впливу на духовну сферу життя українців.

Сучасна світова економіка сприяла формуванню нового суспільства, за законами існування якого місце традиційної культури зайняла культура віртуальної реальності. Усе це потребує замислитися над перспективами розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого передусім необхідно розробити національну концепцію та стратегію, визначити потреби й можливості щодо масового використання інформаційних технологій в українському суспільстві аби зберегти національну, інтелектуальну, культурну та мовну самобутність; забезпечити необхідну законодавчо-правову базу для істинної реалізації свободи слова. У цьому інформаційному середовищі сучасний українець може вижити лише шляхом збереження власної національно-духовної ідентичності, що дозволить йому протистояти культу сумнівних культурних цінностей та не перетворитись на соціально-пригнічену істоту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ТА АРХІВНИХ

ДЖЕРЕЛ:

1. А це було так...: Згадують журналісти-ветерани / [упоряд.: Г. І. Вартанов та ін.] – К.: Україна, 1992. – 206 с.
2. Абрамов К. Из “публичек” изымалось всё, что наверху считалось вредным: [из истории Москвы и России] / Константин Абрамов // Библиотека. – 2000. – № 1. – С. 86 – 88.
3. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР /20 – 30-ті рр. ХХ ст./ : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ І. Б. Євтушенко. – К., 2001. – 20 с.
4. Акимов В. Помощь из прошлого : О “возвращённой” лит.: [лит. критика] / Виктор Акимов // Аврора. – 1988. – № 5. – С. 77 – 89.
5. Алфавитный список книг, вошедших в приказы Уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938 – 1941 годы включительно. – М., 1942. – 196 с.
6. Амальрик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? / Амальрик А. – Париж: Смолоскип, 1971. – 94 с.
7. Анастасьев Н. Зачем нам “Улисс?”: Горькие размышления о судьбах отеч. культуры: [в связи с публ. ранее запрещён. лит. произведений мир. классики] / Николай Анастасьев // Лит. обозрение. – 1991. – № 6. – С. 3 – 9.
8. Аннинский Л. Закат шестидесятников?: [сов. лит. 60-х гг.] / Леонид Аннинский // Свобод. мысль. – 1997. – № 1. – С. 55 – 58.
9. Арифупова Л. Н. Возвращение “репрессированных” книг / Л. Н. Арифупова // История, историография, библиотечное дело: науч.-практ. конф. специалистов ГПНБ, 19 – 20 мая 1994 г. : тезисы докл. – М., 1994. – С. 40 – 45.

10. Архивные материалы по истории книги и книжного дела в СССР 1917 – 1967.: библиогр. указ. – М.: ГБЛ, 1975. – 241 с.
11. Архивы раскрывают тайны: Международные вопросы: события и люди: сборник / [сост. Н. В. Попов]. – М.: Политгиздат, 1991. – 383 с., ил.
12. Архівна справа в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) : зб. наук. пр. / [наук. редкол.: В. Лозицький (відп. ред.) та ін.] – К., 1998. – 276 с.
13. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / [наук. редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін.] – К., 1998. – 161 с.
14. Архипов Ю. Между двух зол: О возвращённых в последнее время литературных шедеврах, которые были запрещены / Юрий Архипов // Москва. – 1993. – № 5. – С. 132 – 133.
15. Ашаренкова Н. Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20 – 30 рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / Н. Г. Ашаренкова. – К., 2001. – Вип. 5.– С. 93 – 101.
16. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920-1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. А. Бабюх. – К., 2007. — 23с.
17. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (II пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Г. Бажан. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
18. Бажан О. Розробка проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 60-х – першої половини 80-х рр. / О. Бажан // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : [тези наук.-практ. конф.] / Ін-т укр. археографії та джерелознав. АН України; ДІБ України. – К., 1994. – С. 8 – 9.
19. Бажанов Б. К очистке библиотек / Б. Бажанов // Красн. библиотекарь. – 1924. – № 2 – 3. – С. 31 – 34.
20. Бажанський М. Мозаїка квадратів в'язничих / Микола Бажанський. – Б. м: Б. в, 1946. – 158 с.

21. Бакланова Н. М. Політичні процеси та культурологічні проблеми в умовах становлення тоталітаризму (на прикладі України в 20 – 30-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 “Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / Н. М. Бакланова. – Одеса, 1996. – 26 с.

22. Баран В. Ідеологічний контроль на Україні в умовах тоталітаризму (40 – 50-ті рр.) / В. Баран // Тоталитаризм и антитоталитаристские движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80-е гг. XX в.). Т. 1: [материалы международной научной конференции]. – Х., 1994. – С. 38 – 45.

23. Баран В. Культурне життя в Україні (60-ті – поч. 80-х рр.) / Володимир Баран // Армія України. – 1994. – № 76 – С. 24 – 37; № 80 – С. 42 – 35; № 81. – С. 18 – 24.

24. Баран В. Література і мистецтво в Україні у період “застою” / В. Баран // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – С. 29 – 41. – (Серія : Історія; вип. 1).

25. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко / НАН України. Ін-т історії НАН України. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.: іл. – (Україна крізь віки; т. 13).

26. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 53 – 85 рр. / Володимир Баран / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1992. – 243 с.

27. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. К. Баран. – Львів, 1997. – 46 с.

28. Баран В. К. Україна у 1950 – 1980-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 265 с.

29. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 404 – 117.

30. Барон Д. КГБ сегодня: Невидимые щупальца: перевод / Д. Барон, послесл. И. Левкова. – [стер. изд.]. – Спб.: Малое предпр. “Петрополис”, 1992. – 477, [2] с.
31. Бахнун Л. “Мы” и “Они”: Тамиздат издаётся тут: Заметки сов. человека: [о возвращённой лит.] / Л. Бахнун // Континент. – 1991. – № 67. – С. 265 – 284.
32. Белادي П. Сталин / П. Белادي, Т. Краус. – М.: Политиздат, 1982. – 273 с.
33. Библиотека: сб. ст. по библ. делу. – Смоленск: Изд. Высш. воен. ред. Сов. при РВС Зап. Фронта, 1922. – 82 с.
34. Библиотека і влада: зб. ст. до Міжнар. наук.-практ. конф. / [редкол.: Пашкова В. С. (голова) та ін.]. – К.: Б.в., 2000. – 132 с.: табл.
35. Библиотека і читач на Україні. – Х., 1930. – 240 с.
36. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / І. Г. Білас. – Львів, 1994. – 34 с.
37. Білий Д. Незабутній злочин: Свідчення про винищення Москвою українського народу / Дмитро Білий. – 2-ге вид. – Мюнхен: Добрус, 1988. – 211 с.
38. Білинський А. Світ і ми: Аналіза української політики на тлі конфлікту вільної демократії з комунізмом / А. Зілинський. – Мюнхен; Чикаго: Орлик, 1963. – 348 с.
39. Білодід І. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві / І. Білодід. – К., 1969. – 241 с.
40. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1992. – Ч. 6. – С. 29 – 37.
41. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст.

наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / С. І. Білокінь. – К., 2000. – 35 с.

42. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). Т. 1.: Джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. – К.: Київ. наук. т-во ім. П. Могили, 1999. – 448 с.

43. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69 – 76.

44. Білокінь С. Плановість большевицького терору і його наслідки / С. Білокінь // Визв. шлях. – 1999. – Кн. 3. – С. 276 – 289.

45. Білокінь С. Слідчі справи ЧК – ГПУ – НКВД – КГБ як історичне джерело / С. Білокінь // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996. – Джерзі Ситі: Б.в., Б. р. – С. 123 – 128.

46. Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой / А. В. Блюм. – Спб.: Петерб. евр. ун-т, 1996. – 185 с.

47. Блюм А. В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929 / А. В. Блюм. – Спб., 1994. – 319 с.

48. Блюм А. В. Запрещённые книги русских писателей и литературоведов. 1917 – 1991: (индекс советской цензуры с комментариями) / А. В. Блюм. – Спб: Санкт-Петерб. гос. ун-т культуры и искусств, 2003. – 403 с.

49. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953 / А. В. Блюм. – Спб.: Академич. проект, 2000. – 312 с.

50. Блюм А. Частные и кооперативные издательства 20-х годов под контролем Главлита: (по архивным документам 1922 – 1929) / А. В. Блюм // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 66. – М., 1993. – С. 175 – 191.

51. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.): навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К.: Кондор, 2004. – 357 с.

52. Большая энциклопедия: в 62 т. – М.: Терра, 2006 – . – Т. 57. – 2006. – 592 с.

53. Борисенко М. В. До проблеми осмислення тоталітарної культури / М. В. Борисенко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 30 – 33.
54. Борисенко М. В. Літературні організації в суспільно – політичному житті України (1920 – 1932 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. В. Борисенко. – К., 1999. – 27 с.
55. Борисова Л. В. Делопроизводственные документы советской эпохи: историография и источниковедение (20 – 80-е годы) / Л. В. Борисова // Отечественные архивы. – 1994. – № 2. – С. 19 – 29.
56. Борисова Р. И. Актовая система учёта фондов в библиотеках научно – исследовательских учреждений / Р. И. Борисова, [под ред. М. Н. Лурье]. – М., 1964. – 141 с.
57. Борисова Р. И. Проверка фонда и передача библиотеки: метод. пособие / Р. И. Борисова, [под ред. Г. А. Рушевой]. – М., 1963. – 52 с.
58. Бочаров А. Две оттепели: вера и смятение [лит. панорама 60-х – 90-х гг.] / А. Бочаров // Октябрь. – 1991. – № 6. – С. 186 – 193.
59. Бочаров А. Мифы и прозрения: [о публ. худож. произведений и философ. работ, изъятых из лит.-обществ. жизни] / А. Бочаров // Октябрь. – 1990. – № 8. – С. 160 – 173.
60. Бригинець О. Ланцюгова реакція порожнечі?: [про “репресовану” літ.] / О. Бригинець, О. Сопронюк // Ранок. – 1990. – № 7. – С. 4 – 6.
61. Брилев С. Тайны первого отдела : [о цензуре в СМИ] / С. Брилев, В. Умков // Комсомольская правда. – 1991. – 13 авг.
62. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. / О. Б. Бриндак. – Одеса: Одес. держ. ун-т ім. І. Мечникова, 1998. – 18 с. – Бібліогр.: с. 17.
63. Буртин Ю. Власть против литературы (60-е годы) / Юрий Буртин // Вопросы литературы. – 1994. – № 2. – С. 197 – 222.

64. Бюлетень НКО. – 1926. – Ч. 16 (34). – 94 с.; Ч. 6 (24). – 78 с.
65. В. И. Ленин и ВЧК: сб. док. (1917 – 1927). – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
66. В похід за бібліотеку: офіц. постанови, тези для доповідачів, схеми обстеження б-к, практи. розробки щодо бібл. роботи тощо / Культвід. та книжк. колектор Луган. окр. ради проф. спілок. – Луганське: Донбас, 1929. – 27 с.
67. Варламова С. Ф. К истории создания и развития спецфондов ГПБ им. Салтыкова-Щедрина / С. Ф. Варламова // Цензура в царской России и в Советском Союзе: материалы конф. (Москва, 24 – 27 мая 1993 г.). – М.: Рудомино, 1995. – С. 161 – 167.
68. Варламова С. Ф. “Спецхран” без тайн / С. Ф. Варламова // Библиотекарь. – 1988. – № 12. – С. 24 – 25.
69. Варламова С. Ф. Спецхран РНБ: прошлое и настоящее / С. Ф. Варламова // Библиотековедение. – 1993. – № 2. – С. 74 – 82.
70. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС: [учеб. для студ. по специальности “История КПСС”] / М. А. Варшавчик. – М.: Высш. шк., 1989. – 224 с.
71. Василевський Л. Україна та її проблеми /Леонід Василевський, [пер. з пол. Б. Подолянко]. – Аделаїда: Книга, 1988. – 167 с.
72. Василєва О. Українська Книжкова Палата перед її знищенням в роках 1930 – 1933: укр. зб. / О. Василєва. – Мюнхен: Ін-т для вивч. ССРСР, 1958. – Кн. 12. – С. 63 – 121.
73. Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920 – 1940-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. В. Верба. – К., 2000. – 39 с.
74. Вимоги до п’єс для дітей: затв. Центр. Рада позашк. виховання // Бюлетень НКО. – 1930. – № 37. – С. 16 – 17.

75. Винниченко І. І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
76. Винокуров П. О некоторых методах вражеской работы в печати / П. Винокуров. – М.: Партиздат, 1937. – 18 с.
77. Вовченко И. А. На зоре українського радянського книгознавства: Українська книгознавча періодика 20-х років / И. А. Вовченко, И. Я. Каганов // Исследования и материалы. – 1972. – Кн. 23. – С. 142 – 160.
78. Возвращено из спецфондов: [интервью с членом коллегии Главлита СССР В. А. Солодиным о возвращении в общие фонды библиотек большого количества изданий] // Советская культура. – 1988. – 22 марта.
79. Волобуев О. В. Очищение: История и перестройка: публицист. заметки / О. В. Волобуев, С. В. Кулешов, [послел. В. Наумова]. – М.: Изд-во агентства печ. “Новости”, 1989. – 284 с.
80. Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна думка I половини ХХ століття та її вклад в історичну науку): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / С. Д. Гелей. – К., 1999. – 37 с.
81. Геноцид українського народу: історична пам’ять та політично-правова оцінка: міжнар. наук.-теоретич. конф., (Київ, 25 листоп. 2000 р.): матеріали / [редкол.: В. А.Смолій та ін.] – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – 596 с.
82. Гімелдінова З. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни / З. Гімелдінова // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1985. – Вип. 25. – С. 14 – 18.
83. Глазков М. Н. Меньше книг хороших и разных / М. Н. Глазков // Мир библиографии. – 1998. – № 6. – С. 53 – 58.
84. Глазков М. Н. Обвиняется книга / М. Н. Глазков // Встреча. – 1993. – № 4. – С. 5 – 7.

85. Глазков М. Н. Послереволюционная библиотечная политика / М. Н. Глазков // Московский журнал. – 1993. – № 7. – С. 42 – 44.
86. Глазков М. Н. Чистки массовых библиотек в Советской России (20-е гг.) / М. Н. Глазков // Библиография. – 2000. – № 4. – С. 99 – 103.
87. Гнатюк Д. І. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки / Д. І. Гнатюк. – К.: Політвидав України, 1965. – 190 с.
88. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин / П. Голубенко. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: Укр. слово, 1987. – 552 с.
89. Голубовский М. Д. На пути к дневному свету / М. Д. Голубовский // Советская библиография. – 1989. – № 4. – С. 10.
90. Горбачевский Б. С. Кресты, костры и книги / Б. С. Горбачевский. – М.: Сов. Россия, 1965. – 199 с.
91. Горчева А. Главлит, становление советской тотальной цензуры / Алла Горчева // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. – 1992. – № 2. – С. 32 – 40.
92. Горяева Т. Журналистика и цензура: по материалам сов. радиовещания 20 – 30-х гг. / Тамара Горяева // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 112 – 113.
93. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР 1917 – 1991 / Тамара Михайловна Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с. – (Сер. “Культура и власть от Сталина до Горбачёва. Исследования”).
94. Горяева Т. М. Развитие форм и методов моделирования в архивно-источниковедческих исследованиях истории культурной политики 1917 – 1940 гг. / Т. М. Горяева // Archivovedenie i istochnikovedenie otechestvennoy istorii. Problemy vzaimodeystviya na sovremennoy etape: dokl. i tez. vyst. na tretyey Vseros. konf. 25 – 26 febr. 1999 g. – М., 1999. – С. 143 – 150.
95. Горяева Т. М. Советская политическая цензура: (История, деятельность, структура) / Т. М. Горяева // Исключить всякие упоминания: Очерки истории советской цензуры. – Минск; Москва, 1995. – С. 13 – 64.

96. Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР) . – М.: Рудомино, 1994. – 152 с.

97. Граб В. І. У лещатах ДПУ: (Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури) / В. І. Граб. – Полтава: ВЦ “Археологія”, 1999. – 215 с.: іл.

98. Гривачевський Б. С. Листи з Соловків: (Зібрані документи звинувачення жорстоких часів сталінщини). / Б. С. Гривачевський. – К.: Молодь, 1992. – 86 с.: іл. – (Бібл. сер.).

99. Григорьев Ю. Проверка библиотечного фонда / Юрий Григорьев. – М., 1940. – 32 с.

100. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917 – 1922) / Є. Грицак. – Львів: Накл. авт., 1923. – 20 с.

101. Гришко В. Панславизм у советській історіографії і політиці / В. Гришко; Ін-т для вивчення ССРСР. – Мюнхен, 1956. – 127 с. – (Досліди і матеріали; Сер. II).

102. Грімстед Кеннеді П. Доля українських культурних цін-ностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / Патриція Кеннеді Грімстед, Генадій Боряк; АН УРСР. Археограф. комісія; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – К; Львів: Червона калина, 1991. – 120 с.

103. Губа П. Свідчення історії буремних літ: Період. преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917 – 1920) / П. Губа; Ін-т змісту і методів навчання; Черкас. інженер.-технологіч. ін-т. – Черкаси: Відлуння, 1998. – 159 с.

104. Гуль Р. Цензура и писатель в СССР / Роман Гуль // Современ. записки. – 1938. – № 66. – С. 438 – 449.

105. Гуменюк М. П. З історії книги та бібліографії: Зб. пр. / М. П. Гуменюк; наук. ред. М. П. Гуменюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.

106. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нар. політ. історії / Тарас Гунчак. – К: Либідь, 1993. – 288 с.: іл.

107. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.; ред. С. О. Васильченко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
108. Дворкина М. Феномен секретных фондов / М. Дворкина // Библиотека. – 2000. – № 10. – С. 69 – 73.
109. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 6 – 12 сент. 1925г.: [стеногр. отчет]. – Х., 1926. – 128 с.
110. Действующее законодательство о печати: систематизир. сб. / сост. Л. Фогелевич. – 2-е изд. – М.: Изд-во Наркомторгов СССР – РСФСР, 1929. – 384 с.
111. Декреты советской власти. – М.: Политиздат, 1975. – Т. 7. – 386 с.
112. Дело Киевского областного Центра Действия: отчет / сост. Ахматов Л. С., Мазур Ф. І.; предисл. Н. А. Скрипника. – Х., 1927. – 820 с.
113. Джимбинов С. Эпитафия спецхрану? / С. Джимбинов // Новый мир. – 1990. – № 5. – С. 243 – 252.
114. Дзюба И. Пятьдесят лет спустя / Иван Дзюба // Дружба народов. – 1989. – № 4. – С. 214 – 219.
115. Динерштейн Е. Политбюро в роли верховного цензора: (К истории одной публикации) / Е. Динерштейн // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 32. – С. 391 – 397.
116. Директиви про бібліотечну справу: зб. офіц. док. / Бібл. Упр. НКО УСРР; УНІК. – К., 1935. – 360 с.
117. До історії правозахисного руху в Україні // Демос. Права людини (Демократичні зошити). – Ч. 2. – К.: Б. в., 1995. – 35 с.
118. Доблер Ф. О чистке и проверке библиотек / Ф. Доблер // Коммунистическое просвещение. – 1928. – № 5. – С. 152 – 157.
119. Добровольский Л. М. Запрещённая книга в России (1825 – 1904): архивно-библиогр. разыскания / Л. М. Добровольский. – М.: Изд-во ВКП, 1962. – 254 с.

120. Додонов О. Г. Державна інформаційна політика і становлення інформаційного суспільства в Україні / Додонов О. Г., Горбачик О. С., Кузнєцова М. Г. // Стратегічна панорама. – 2002. – №1. – С. 27 – 35.

121. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.): [маловідоме про нац.-визвол. рух, боротьбу політ. партії і репресії більшовиків] / [ред. П. Бачинський]. – К.: Б. в., 1999. – 640 с.

122. Документы свидетельствуют: Из фондов Центра хранения современной документации (ЦХСД): [советская лит. под опекой ОГП – НКВД – МГБ – КГБ] // Вопр. лит. – 1993. – № 1 – 6; 1994. – № 1 – 5; 1995. – № 1 – 5; 1996. – № 1.

123. Дружников Ю. Воспоминания о цензуре: История: попытка понять / Юрий Дружников // Смена. – 1996. – № 6. – С. 134 – 143.

124. Дрюбин Г. Р. Книги, восставшие из пепла / Г. Р. Дрюбин. – М., 1996. – 183 с.

125. Дрюбин Г. Р. Книги имеют свою судьбу / Г. Р. Дрюбин., П. И. Левашов. – М.: Искусство, 1963. – 184 с.

126. Дрюбин Г. Р. 40 лет в пути / Г. Р. Дрюбин., Н. А. Ошац; [лит. запись Г. Дрюбина]. – М., 1964. – 175 с.

127. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918 – 1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 1998. – 335 с.

128. Егоров Б. Ф. Из истории советской цензуры (издательские редакторы как “цензоры”) / Б. Ф. Егоров // Литературоведение и журналистика. – 2000. – № 4. – С. 324 – 328.

129. Еженедельник Наркомпроса. – 1928. – № 6. – 74 с.; 1930. – № 11. – 104 с.

130. Ечназарян А. О “чёрных пятнах” запретов / А. Ечназарян // Вопросы литературы. – 1989. – № 2. – С. 66 – 76.

131. Жарікова Н. А. Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (сер. 50-х – 1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. А. Жарікова; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.

132. Животко А. Російська цензура і заборона передплати “Літературно-наукового вісника” на українських землях під Росією / Аркадій Животко // Історія української преси. – К., 1999. – С. 153 – 154.

133. Жирков Г. В. История советской цензуры: [материалы к лекцион. курсу по истории журналистики России XX века, спецкурсам, спецсеминарам по истории цензуры] / Г. В. Жирков. – Спб., 1994. – 214 с.

134. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв.: учеб. пособ. для студ. вузов / Г. В. Жирков. – М: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.

135. Жулинський М. Г. Заявити про себе культурою: Тези трибунні, позатрибунні, а також роздуми й сповіді за парадною завісою / М. Г. Жулинський. – К.: Генеза, 2001. – 680 с.: іл.

136. З історії книги на Україні / АН УРСР. ЦНБ; відповід. ред. С. К. Гутянський. – К.: Наук. думка, 1978. – 113 с.

137. Задонский Д. О людях, книгах и запретах: [размышления о литературе] / Д. Задонский // Литературная газета. – 1988. – 16 марта (№ 11). – С. 15.

138. Записки наукового товариства ім. Шевченка: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – 356 с. – (Праці історик.-філософич. секції; Т. CLXXXIII).

139. Запорожець А. Большевизм: (Життя в СССР) / А. Запорожець. – Буенос-Айрес: Перемога, 1947. – 61 с.

140. Захаров Н. С. Печать и цензура в России и на Западе: историко-правовые проблемы / Н. С. Захаров, В. Н. Мечников // Учёные записки Казанского государственного университета. – 2000. – Т. 138. – С. 44 – 45.

141. Збірка матеріалів по соціальному вихованню / [склад. Губерн. Ком. Соціал. Виховання Губнаросвіти Полтавщини]. – Вип. 1. – Полтава: Всеукр. Держ. вид-во. 4-та Рад. друк., 1921. – 36 с.

142. Збірка узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі. – Вип. 1. – 2-ге вид. – Х.: Центр. арх. упр. УСРР, 1927. – 34 с.
143. Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – К., 1923. – № 9. – 254 с.
144. Збірник положень та інструкцій з питань комплектування бібліотеки АН УРСР / АН УРСР. ЦНБ АН УРСР. – К., 1940. – 74 с.
145. Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х.: Кн. палата України, 1954. – 413 с.
146. “Звезда” в годы “Большого террора”: хроника цензурных репрессий: (По секретным донесениям Ленгорлита и Главлита) / [предисл., подгот. текста и примеч. А. Блюма] // Звезда. – 1993. – № 11. – С. 170 – 181.
147. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 рік. – К., 1924. – 94 с.
148. Зеленов М. В. Аппарат ЦК ВКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы: Монография / М. В. Зеленов. – Ниж. Новгород, 2000. – 540 с.
149. Зеленов М. В. К истории первоначального этапа становления спецхрана в главной библиотеке Советской России (1920 – 30-е годы) / М. В. Зеленов // Solanus. International Journal for Russian and East European Bibliographic Library: Publishing Studies. – London, 1998. – P. 57 – 76. – (New Series, Vol. 12)
150. Зеленов М. В. Спецхран и историческая наука в СССР в 1920 – 30-е годы / М. В. Зеленов // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 48 – 53.
151. Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. – Х., 1934. – 158 с.
152. І-е В. Імперіалізм Московщини, Росії та Советського Союзу. – Вінніпег, 1952. – 111 с.

153. Іваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А.; ред. М. Малюк. – К.: Генеза, 1997. – 205 с.
154. Ігнатієнко В. Українська преса (1816 – 1923) / В. Ігнатієнко. – К., 1926. – 76 с.
155. Из переписки А. В. Луначарского и А. В. Лебедева-Полянского / [публ. подг. А. В. Блюм] // De visu. – М., 1993. – № 10. – С. 16 – 23.
156. Издательское дело в первые годы Советской власти (1917 – 1922): сб. док. и материалов / сост. Е. А. Динерштейн, Т. П. Яворская; ВКП. – М: Книга, 1972. – 240 с.
157. Издательское дело в СССР (1923 – 1931): сб. док. и материалов / сост. Е. А. Динерштейн, Э. В. Гольцева; коммент. Е. А. Динерштейна; ВКП. – М.: Книга, 1978. – 256 с.
158. Измозик В. Чур не болтать / В. Измозик // Московские новости. – 1994. – № 30. – С. 21; 1994. – № 4. – С. 7.
159. “Изъятая” литература как феномен литературного процесса: [публ. ст. неизвестн. авт.] / подгот. текста, предисл. и коммент. Х. Исмаилова // Вопросы литературы. – 1991. – № 1. – С. 77 – 100.
160. Ильина З. Д. Литература и цензура в истории Отечества: 1970 – 1980-е годы / З. Д. Ильина // Литература и искусство в истории Отечества: материалы XII Всерос. заоч. науч. конф. – Спб, 1998. – С. 141 – 144.
161. Инструкция по пересмотру книг в библиотеках. – М.; Л.: “Долой неграмотность”, 1926. – 9 с.
162. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Ярослав Ісаєвич; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 336 с.
163. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 520 с.

164. Исключить всякие упоминания...Очерки истории советской цензуры / Т. М. Горяева (сост. и авт. предисл.). – Минск; Москва: Время и место, 1995. – 334 с. – (Культура и цензура).
165. Исмаилов Х. “Изъятая” литература как феномен литературного процесса / Х. Исмаилов // Вопросы литературы. – 1991. – № 1. – С. 77 – 100.
166. История библиотечного дела в СССР: Документы и материалы 1918 – 1920 / ГБЛ; Центр. гос. архив РСФСР. – М.: Книга, 1975. – 277 с.
167. История и сталинизм / сост. А. Н. Мерцалов. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с.
168. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – М.: Светотон, 2001. – 400 с.
169. Історія світової та української культури: підруч. для вузів / [Греченко В., Кушнерук В., Чорний І. та ін.]. – К.: Літера, 2002. – 464 с.
170. История советской политической цензуры. Документы и материалы / Т. М. Горяева (сост.); Арх. През. Рос. Фед. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
171. Історія України: нове бачення: навч. посіб. – 2-ге вид., доп. й перероб. – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.
172. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Верстюк В., Горань О., Даниленко В. та ін.; [під ред. В. Смолія]. – К.: Україна, 1995. – Т.2. – 1996. – 494 с.
173. Історія української літератури: У 2-х кн. Кн.1: Перша половина ХХ ст.: підручник / за ред. В. Г. Донченка. – К., 1998. – 387 с.
174. Іщенко В. Що повернено із “спецхранів” / В. Іщенко // Соціалістична культура. – 1990. – № 8. – С. 18 – 19.
175. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Я. С. Калакура // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2003. – Т.1. – С. 320 – 322.
176. Калакура Я. С. Українська історіографія / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Вид-во Генеза, 2004. – 495 с.

177. Камінський А. На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні: монографія / А. Камінський. – Мюнхен: Вільний ун-т, 1990. – Ч. 51. – 624 с.

178. Камянов В. Испытание соседством: [о возвращении лит. произведений современ. читателю] / В. Камянов // Юность. – 1989. – № 1. – С. 81 – 83.

179. Каракоз О. Бібліотека як складник системи радянських ідеологічних інституцій у 1919 – 1923 / Олена Каракоз // Бібліотечна планета. – 2004. – № 2. – С. 29 – 32.

180. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцять роки ХХ століття / Олена Каракоз // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 11. – С. 29 – 33.

181. Каракоз О. Витоки бібліотечної цензури на Україні / Олена Каракоз // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №5. – С.33 – 37.

182. Каракоз О. Формування методів бібліотечної цензури / О. Каракоз // Праці Національного педагогічного університету ім. Драгоманова: зб. наук. пр. – Вип. 3. – К., 2004. – С. 60 – 67.

183. Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / О. Каракоз. – К., 2006. – 21 с.

184. Карпенко В. Мінпресінформ чи Головліт / Віталій Карпенко // Вечір. Київ. – 1996. – 19 квіт.

185. Карпенко В. Як повернути манкурту пам’ять: колонка голов. ред. у “Вечірньому Києві” / Віталій Карпенко. – К.: Газета “Вечірній Київ”, 1997. – 429 с.

186. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті рр.) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К., 1991. – 96 с.

187. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Касьянов. – К.; Едмонтон, 1992. – 176 с.

188. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці / Георгій Касьянов // Віче. – 1994. – Ч. 10. – С. 116 – 120.

189. Каталог українських книжок Книгоспілки. – К., 1925. – 24 с.

190. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: зб. публ. тв. / Дмитро Квітковський; упоряд. і зред. В. Верига; Наук.-досл. ін-т ім. О. Ольжича. Досл. фундація ім. О. Ольжича у ЗСА. – Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993. – 604 с.

191. Квітковський Д. Мої міркування: зб. публіцист. тв. 1963 – 1969 рр. / Дмитро Квітковський. – Нью-Йорк; Торонто; К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1969. – 646 с.

192. Ківшар Т. І. Український книжковий рух: Книговидання та книгопоширення (1917 – 1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / Т. І. Ківшар; НАН України. НБУВ. – К., 1996. – 46 с.

193. Ківшар Т. Український книжковий рух як світове явище (1917 – 1923) / Т. Ківшар; НАН України; Центр пам'яткознавства. – К.: Логос, 1996. – 344 с.

194. Кізюн В. Головліт – один з найважливіших чинників посилення партійно-державної цензури в Україні в 20-ті рр. / В. Кізюн, Г. Перепелиця // Наукові записки з історії України: зб. ст. – Вип. 5. – Кіровоград, 1996. – С. 61 – 68.

195. Климко А. И. “Историческая символика” и фактология: [к спорам о “возвращённой” лит.] / А. И. Климко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1989. – № 4. – С. 35 – 43.

196. Класова боротьба в книгознавстві: стенограма засідання київ. т-ва матеріалістів-діалектиків 29 трав. – 1 черв. 1931 р. / передм. М. В. Золотарьова. – К.: УНІК, 1932. – 85 с.

197. Книга і друкарство на Україні / Дей О., Ісаєвич Я., Коляда Г. та ін.; [за ред. чл.-кор. АН УРСР П. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – 314 с.
198. Книга и книжное дело в УССР: сб. док. и материалов 1941 – 1984 / Беляев А. С., Гольденберг Л. И., Колесников В. П. и др.; [сост. Л. И. Гольденберг; редкол.: Н. И. Сенченко (отв. ред.) и др.] – К.: Наук. думка, 1986. – 564 с.
199. Книга й преса в імперіалістичній війні та в обороні СРСР. – К.: УНІК, 1934. – 25 с.
200. Книгодрукування на Україні (1574 – 1974). – К.: Вид-во “Дніпро”, 1974. – 47 с.
201. Ковальський Н. П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения: [фонограмма лекции спецкурса Н. П. Ковальского, прочит. студентам V курса ист. ф-та Запорож. гос. ун-та весной 91 г. по специальности “Всемирная история”] / Н. П. Ковальський. – Запорожье: РА “Тандем-V”, 1999. – 36 с.
202. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Галина Іванівна Ковальчук. – К.: НБУВ, 2004. — 644 с.
203. Козаченко А. Минуте книги на Україні: іст. нарис / А. Козаченко. – Х.-К.: Держвидав, 1930. – 100 с.
204. КГБ открывает тайны: сборник / [сост. М. В. Филимошин]. – М.: Патриот, 1992. – 173 с.
205. Комуністична партія України: з'їзди і конференції: довідник. – К., 1991. – 478 с.
206. КПСС о культуре, просвещении, науке. – М., 1963. – 225 с.
207. Конашев М. Б. Библиотека Академии наук в конце 1920 – нач. 1930-х гг.: секрет. фонд / М. Б. Конашев // Судьбы библиотек дореволюционной России: 20 – 30-е гг. XX в.: конференція, 1 – 3 окт. 1996 г.: тезисы докл. – Спб., 1996. – С. 57 – 59.
208. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм / П. П. Кононенко. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.

209. Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: зб. наук. пр. / П. П. Кононенко.– Львів: вид-во “Сполом”, 2006. – 458 с.

210. Кононенко П. П. Українознавство: підруч. для вищ. навч. закл. / П. П. Кононенко.– К.: Міленіум, 2006. – 870 с.

211. Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часопросторі / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. – К.: Т-во “Знання” України, 2007. – 592 с. – (Б-ка українознавця). – Бібліогр.: с. 589 – 591.

212. Корнеев В. Полуотворённая дверь, или о ведомственной приверженности делать тайное явным / В. Корнеев // Библиотекарь. – 1989. – № 4. – С. 19 – 21.

213. Коротка історія цензури: [пер. Я. Чайковського] // Галицький кореспондент. – № 22. – 1 черв.

214. Костырченко Г. В. Советская цензура в 1941 – 1945 гг. / Г. В. Костырченко // Вопросы истории. – 1996. – № 11 – 12. – С. 87.

215. Костюк Г. На магістралях доби: ст. на сусп.-політ. теми / Григорій Костюк. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. – 292 с.

216. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника: [пер. з англ.] / Григорій Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 510 с.

217. Костюк Г. Українське літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття: Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою / Григорій Костюк // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 185 – 216. – (Пр. іст.-філол. секції. Т. CLXXIII)

218. Кравців Б. Думки Івана Франка про соціалізм та комунізм і комуністична цензура / Богдан Кравців // Зібрання творів. – К.: Світовид, 1994. – Т. 3. – С. 404 – 417.

219. Кравців Б. Поезія Лесі Українки під радянською цензурою / Богдан Кравців // Зібрання творів. – К.: Світовид, 1994. – Т. 3. – С. 436 – 444.

220. Кравченко І. З історії цензури / І. Кравченко // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 59 – 62.
221. Красногоров В. Гласность и безопасность: (Заметки по истории отечественной цензуры) / В. Красногоров // Нева. – 1990. – № 3. – С. 146 – 165.
222. Красный библиотекарь. – М., 1924. – № 1 (4). – 149 с.; 1929. – № 10. – 77 с.
223. Крупська Н. К. Бібліотечна справа. Хати читальні. Клубні заклади. Музеї. / Н. К. Крупська; Ін-т теорії і історії педагогіки АПН РСФСР. – К.: Рад. шк., 1965. – Т.8. – 307 с.
224. Крупська Н. К. Про бібліотечну справу: збірник / Н. К. Крупська. – К.; Х, 1960. – 240 с.
225. Крупская Н. К. Библиотечное дело / Н. К. Крупская. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1933. – 155 с.
226. Крупская Н. К. Будь готов / Н. К. Крупская. – Х., 1925. – 14 с.
227. Крупская Н. К. Ленин о библиотеках: сб. ст. / Н. К. Крупская. – М., 1934. – 117 с.
228. Крупская Н. К. Огрехи Главполитпросвета / Н. К. Крупская // На третьем фронте. – Ч. 2. – М., 1927. – С. 98 – 100.
229. Крупчанов А. Л. “Возвращённые” поэмы: [о лит.-худож. процессе 80-х гг.] / А. Л. Крупчанов // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1990. – № 4. – С. 3 – 12.
230. Крылов В. П. Трудности и парадоксы “возвращения”: [о публ. лит. произведений 30-х и 60-х гг.] / В. П. Крылов // Север. – 1988. – № 7. – С. 107 – 118.
231. Кувшинчикова-Бондаренко О. За вашу і нашу свободу: нелегальний часопис “Український вісник” у боротьбі за права людини / О. Кувшинчикова-Бондаренко // Вісник Київського університету. Сер. Журналістика. – 1995. – Вип. 5. – С. 276 – 285.

232. Кузьмин Е. Судьбы трофейных архивов / Евгений Кузьмин // Литературная газета. – 1991. – 2 окт. – № 39 (5365). – С. 13.
233. Культура и цензура: Мифы и реальность, или История борьбы против правды (от составителей) // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 3 – 12.
234. Культура українського народу: навч. посіб. для вузів. – К.: Либідь, 1994. – 267 с.: іл.
235. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна скрізь віки: В 15 т. т. 11).
236. Куняев С. Растерзанные тени: Избранные страницы из “дел” 20 – 30-х гг. ВЧК – ОГПУ – НКВД, заведенных на друзей, родных, литературных сотрудников, а также на литературных и политических врагов С. Есенина / С. Куняев. – М.: Голос, 1995. – 479 с.
237. Куняев С. Человеческое и тоталитарное: Жертвы и палачи “Метрополя” / С. Куняев // Молодая гвардия. – 1990. – № 1. – С. 24 – 36.
238. Куренная И. Г. [Спецхраны областных библиотек] / И. Г. Куренная // Советская библиография. – 1989. – № 5. – С. 23 – 27.
239. Курносков Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – І пол. 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносков; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1994. – 222 с.
240. Курносков Ю. О. Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю. О. Курносков // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 7 – 8.
241. Кучмаренко В. А. Документальні фонди Національної бібліотеки ім. В. Вернадського як джерело з історії академічної науки (1918 – 1934 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / В. А. Кучмаренко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. – К., 1999. – 19 с.

242. Лацис О. Р. Перелом: Опыт прочтения несекретных документов / О. Р. Лацис. – М., 1990. – 399 с.
243. Левченко И. Е. Цензура как социокультурный феномен / И. Е. Левченко // Социс. – 1996. – № 8. – С. 87 – 90.
244. Леонович В. Клокочущее дыхание: (О книге Виталия Шепталинского “Рабы свободы”): (Литература и власть): [лит. в годы репрессий] / В. Леонтович // Дружба народов. – 1996. – № 6. – С. 182 – 190.
245. Лидин В. Г. Друзья мои книги: [заметки книголюбца] / В. Г. Лидин. – М.: Искусство, 1962. – 195 с.
246. Липовецкий М. Современность тому назад: (Взгляд на литературу “застоя”) / М. Липовецкий // Знамя. – 1993. – № 10. – С. 180 – 189.
247. Литвиненко И. Десять лет без права переписки: Страницы жизни растерян. поколения: [о лит. 70-х гг.] / И. Литвиненко // Дальний Восток. – 1990. – № 4. – С. 150 – 160.
248. Литературоведы из КГБ: [Е. Свтушенко комментирует открытие ранее секретных архивов] // Труд. – 1993. – 7 апр.
249. Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії / Л. Лозенко // Пам’ятки України. – 1994. – Ч. 3 – 6 (104 – 107). – Ч. 87 – 91.
250. Лук’яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників: зб. тв. / Л. Г. Лук’яненко. – К.: Журн. “Вітчизна”, 1991. – 127 с.: іл.
251. Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества: сб. избран. книговедч. работ / В. С. Люблинский; вступит. ст. чл.-кор. АН СССР, проф. А. Сидорова. – М.: Книга, 1972. – 327 с.
252. Магальяс С. Спис конфіскованих і заборонених українських книжок / С. Магальяс. – Львів, 1937. – 6 с.
253. Малишевський І. Монолог над могилою Головліту: [цензура в тоталітарні часи] / І. Малишевський // Урок української. – 2000. – № 10. – С. 6 – 11.
254. Маркович Р. М. Жінка в боротьбі за світову пролетарську революцію / Р. М. Маркович. – К., 1935. – 26 с.

255. Маслов Н. Н. Идеологизация сталинизма: история утверждения и сущность (1929 – 1956) / Н. Н. Маслов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
256. Маслянчук Т. Видання творів В. Винниченка в Україні в 1923 – 1932 рр.: До проблеми творчої волі митця та цензури / Т. Маслянчук // Літературознавчі обрії. – 2001. – Вип. 2. – С. 85 – 95.
257. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика / Віталій Масненко // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81 – 90.
258. Материалы к истории библиотечного дела в СССР (1917 – 1959 гг.). – Л., 1960. – 341 с.
259. Матеріали Міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. (Київ, 7 – 8 листопада 1995 р.) / НАН України. НБУВ. – К.: Ред.-видав. центр НБУВ, 2001. – 300 с.
260. Мельник В. Наша розстріляна пам'ять / Володимир Мельник // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1992. – Т. 15. – С. 133 – 146.
261. Меднікова Г. С. Українська і зарубіжна культура ХХ ст.: навч. посіб. / Г. С. Меднікова. – К.: Знання, 2002. – 214 с.
262. Миронів М. Ми проти казки: [матеріали наради] / М. Миронів. – Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. – 72 с.
263. Миф о застое: сборник. – Л.: Лениздат, 1991. – 477 с. – (Страницы истории: Экспресс-выпуск).
264. Мишанич О. Українська література під заборною / Олекса Мишанич // Літературна Україна. – 1994. – 18 серп.
265. Мищак І. М. Розвиток архівної справи в Україні (1943 – сер. 60-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. М. Мищак; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
266. Молева Н. М. Когда отшумела оттепель: [о событиях 60-х гг.] / Н. М. Молева. – М.: Изд-во МПИ, 1991. – 167 с.

267. Молчанов Л. “Подлежало задержанию”: [Цензура в России] / Л. Молчанов // Библиотека. – 1999. – № 9. – С. 65 – 67.
268. Молчанов Л. Пресса в зеркале истории / Л. Молчанов // Библиотека. – 1998. – № 8. – С. 74 – 76.
269. На подступах к спецхрану: [труды межрегионал. научно-практ. конф. “Свобода научной информации и охрана государственной тайны: Прошлое, настоящее, будущее”]. – Спб., 1995. – 247 с.
270. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / [О. Рафальський, М. Панчук, В. Войналович. та ін.]; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2000. - 357 с.: іл., табл., [3] арк. іл.
271. Ніказов В. Як боротися або запобігати цензурі через суд? / В. Ніказов // Телекритика. – 2004. – № 4. – С.46 – 58.
272. Никифорук Ю. Західня Україна: Матеріяли до бібліографії. Спис літератури, опублікованої на терені УСРР. 1917 – 1929 рр. / Юрко Никифорук. – Х.; К: Пролетар, 1932. – 184 с.
273. Николюкин А. Н. Из истории советской цензуры / А. Н. Николюкин // Российский литературоведческий журнал. – 1994. – № 4. – С. 251 – 277.
274. Новітня історія України (1900 – 2000): підручник / Слюсаренко А. Г, Гусев В. Г., Дрожжин В. П та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
275. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини “соціалістичної революції”: (Спроба іст.-теор. переосмислення) / Л. М. Новохатько; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 1997. – 109, [1] с. – (Іст. зошити).
276. Новохатько Л. М. Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді / Л. М. Новохатько. – К.: Україна, 1991. – 233 с.
277. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.

278. Новохатько Л. М. Соціально – економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20 – сер. 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. М. Новохатько; Київський університет ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 43 с.

279. Об украинском движении и мерах борьбы с ним: Секрет. донос Полтавского губернатора министру внутренних дел 4 февраля 1914 г. – Полтава: Электр. тип. М. Г. Амчиславского, 1917. – 12 с.

280. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934 рр.): історико-юридичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. Т. Окіпнюк; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького. – К., 2001. – 20 с.

281. Окутюрье М. Диссидентство, или реванш литературы: [О связи политики и литературы в диссидентстве] / М. Окутюрье // Континент. – 1996. – № 88. – С. 223 – 226.

282. Они вернутся из небытия: [беседа Т. Архангельской с пред. Всесоюз. комиссии по лит. наследию репрес. писателей] // Литературная газета. – 1988. – № 52. – С. 5.

283. Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті другої світової війни та її наслідків / О. Онищенко // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941 – 1943). – К.: НБУВ, 2004. – Т.8. – С. 43 – 68.

284. Организация книжных фондов и каталогов: объяснит. зап. – [Б. в. д.]. – 20 с.

285. Основные директивы и законодательство о печати: К 15 – летию ОГИЗА. 1919 – 1934. – 4-е изд. – М.: Сов. законодат., 1934. – 239 с.

286. Очеретянко В. І. Загратована думка: [Етапи, форми і методи обмеження інтелект. свободи в Україні] / В. І. Очеретянко / Ін-т історії України НАН України. Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. “Реабілітовані історією”. – К.: Рід. край, 2000. – 150, [1] с.

287. Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20 – 30-ті роки / Віктор Очеретянко // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 128 – 141.

288. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. І. Очеретянко; Харків. держ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.

289. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури / Віктор Очеретянко // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 70 – 79.

290. Пакуль Н. М. Книга: ист. очерк / Н. М. Пакуль. – Х.: Главполитпросвет УССР, 1923. – 131 с.

291. Парамонова Н. В. Работы Л. Д. Троцкого в фондах Библиотеки АН СССР / Н. В. Парамонова. – Спб.: БАН СССР, 1991. – 83 с.

292. Патрушева Н. Г. Изучение истории второй половины XIX – начала XX в. в 1960 – 1990-е годы: библиогр. обзор. / Н. Г. Патрушева // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 425.

293. Пенько В. Політичний терор і культура / В. Пенько // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23 – 24 листоп. 2001 р.) / ред. кол.: А. Т. Давидюк, М. Кравченко, В. Ладиба. – Вінниця: “Велес”, 2002. – С. 47 – 52.

294. Перечень сведений, составляющих государственную тайну и не подлежащих распространению: Утв. Постановл. Совнаркома РСФСР от 13/х 1921 г. – Х.: Изд. Центр. Упр. по делам печати Главполитпросвета УССР. Тип. Наркомпроса, 1922. – 10 с. – Сов. секретно.

295. Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920 – 1940 рр.) / В. Петров. – К.: Вид-во “Воскресіння”, 1992. – 80 с.

296. Петровский В. В. Организация книжных фондов и каталогов: объяснит. зап. / В. В. Петровский. – М., 1940. – 20 с.

297. Пиріг Р. Я. Документальна спадщина Компартії України: Проблеми інтеграції в системі державної архівної служби / Р. Я. Пиріг // Константи: альм. соціальних дослідж. – 1996. – № 2. – С. 5 – 10.

298. Пиріг Р. Я. Документи “окремої папки” ЦК КП(б)У як історичне джерело / Р. Я. Пиріг // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 331 – 143.

299. Пиріг Р. Я. Архів ЦК Компартії України: [інтерв'ю з Р. Я. Пирогом, Д. С. Щедриною] / Р. Я. Пиріг., Д. С. Щедрина; розмову вела Л. Васько // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 47 – 51.

300. Пирог Р. Я. Архивы Компартии Украины: проблемы интеграции в системе государственной архивной службы / Р. Я. Пирог // Сборник материалов по международной конференции “Архивы бывших коммунистических партий в странах Центральной и Восточной Европы”. (Стара Весь, 28 сент. – 1 окт. 1995 года). – Варшава, 1996. – С. 64 – 66.

301. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920 – 1941 рр. Розгром української еліти й українського селянства / В. Плющ. – Лондон: Укр. видав. спілка, 1973. – 125 с.

302. Плющ Л. У карнавалі історії / Леонід Плющ; з додатком Т. Житнікової-Плющ; [ред., вступ і пер. М. Царинника]. – Б. м.: Сучасність, 1980. – 371 с.

303. Погребенник Ф. П. Перше українське безцензурне видання / Ф. П. Погребенник // Календар знаменательних і пам'ятних дат. – 1998. – III кв. – С. 98 – 100.

304. Погребняк В. Репресовані книги / В. Погребняк // Маршрутами історії: збірник / [упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол. Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін.] – К.: Політвидав України, 1990. – С. 329 – 341.

305. Погребняк В. Репресовані книги / В. Погребняк // Соціалістична культура. – 1989. – № 9. – С. 8 – 9.

306. Погром в Україні: 1972 – 1979 / [упоряд. довідки і передм. Р. Крупчинського]. – Мюнхен: Сучасність, 1980. – 312 с. – (Зошити укр. самвидаву; Вип. 1).

307. Подгорнова А. И. Советское книгоиздание в 20-е гг.: Историко-правовое исследование / А. И. Подгорнова. – М.: Наука, 1984. – 111 с.

308. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур; Ін-т історії України НАН України. Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. “Реабілітовані історією”. – К.: Рід. край, 2000. – 230 с., іл.

309. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб у 20 – 30-х рр. / Роман Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342 – 357.

310. “Подлежало задержанию” // Библиотека. – 1999. – № 9. – С. 65 – 67.

311. Покровский А. К очистке библиотек / А. Покровский // Красный библиотекарь. – 1923. – № 1. – С. 12 – 22.

312. Політичний словник / за ред. В. К.Врублевського, Л. М.Кравчука, А. В. Кудрицького. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 876 с.

313. Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23 – 24 листоп. 2001 р.) / [редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Ладиба]. – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.

314. Политология: Энциклопедич. словарь / [общ. ред. и сост. Ю. Аверьянов]. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 458 с.

315. Полтава П. Збірник підпільних писань / П. Полтава. – Мюнхен: Укр. самостійник, 1959. – 302 с.

316. Попик В. А. Під софітами спецслужб: [худож.-докум. зб.] / В. А. Попик; Європейський ун-т фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу. – К., 2000. – 404 с.

317. Попов В. Свобода в разные времена: [о лит.] / В. Попов // Литературная газета. – 1989. – 8 нояб. (№ 45). – С. 4.
318. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К., 1998. – 259 с.
319. Почепцов Г. Тоталітарна людина / Г. Почепцов. – К., 1994. – 234 с.
320. Працівникові більшовицької преси про чистку партії: зб. мат. / Харків. обком КП(б)У. Відділ культури і пропаганди ленінізму. – Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 96 с.
321. Пресса на Украине. – Х., 1925. – 107 с.
322. Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928 – 1933 рр.) / В. І. Прилуцький; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 61 с. – (Іст. зошити).
323. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД: Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал; НАН України; Служба безпеки України та ін. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
324. Про вимоги до дит. п'єси: обіжник НКО до всіх Райінспектур Наросвіти, ОНІО, пед. та дит. видань, до всіх вид-в, від 2. XI. 1930 // Бюлетень НКО. – 1930. – № 37. – С. 16.
325. Про дитячу літературу: постанова на доп. вид-ва “Молодий більшовик” від 20 трав. 1933 р. // Бюлетень НКО. – № 26 – 27. – С. 20.
326. Програма курсів українознавства. – Х., 1927. – 52 с.
327. Протести Адміністративного догляду Прокуратури УСРР з приводу постанов та розпоряджень органів влади. – Вип. III. – Х., 1926. – 84 с.
328. Проти буржуазних теорій у книгознавстві: наук. зап. Т.1.: зб. ст. / УНІК. – К.: УНІК, 1933. – 198 с.
329. Радько П. Г. Народні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX – XX століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К., 2000. – 287 с.

330. Реабилитация: полит. процессы 30 – 50-х гг. – М., 1991. – 460 с.
331. “Реабилитированные” книги возвращаются из спецфонда на библиотечные полки: интервью с дир. ЦНБ УССР Н. И. Сенченко и зав. сектором Л. А. Дехтяренко / Интервью взяла Е. Позднякова // Правда Украины. – 1989. – 16 февр.
332. Резник М. Г. Розповідь про книжку / М. Г. Резник. – К.: Рад. шк., 1964. – 139 с., мал.
333. Резолюції та постанови I Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників 1 – 6 червня 1926 р. – Х., 1927. – 138 с.
334. Репресії 20 – 30 – 40-х і початку 50-х рр. на Україні: наук.-доп. бібліогр. покажч. / упоряд. Л. Ю. Ступак та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1992. – 186 с.
335. Решения партии о печати: [зб. док.]. – М.: Политиздат, 1941. – 236 с.
336. Рибалка О. “Право свободно мыслить допустимо в известных рамках...” (Причинок до історії цензури в Україні) / О. Рибалка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1 – 2. – С. 80 – 83.
337. Рисіч Й. Л. Демократія в Україні до і після 1985 р. (історико-політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / Й. Л. Рисіч; Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 36 с.
338. Романов Б. Трибуны и лицедеи: [воспоминания о совет. писателях] / Б. Романов // Литературная Россия. – 1996. – № 31. – С. 13 – 14.
339. Романовський В. Нариси з архівознавства: історія архів. справи на Україні та принципи порядкування в архівах / В. Романовський. – Х.: Вид-во Центр. архів. управління УСРР, 1927. – 170 с.
340. Російщення України: наук.-попул. зб. – К.: Вид. Укр. конгресового комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – 408 с.

341. Русначенко А. Еволюція тоталітарного режиму і визвольний рух 50 – 90-х років / А. Русначенко // Матеріали Міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. (Київ, 7 – 8 листоп. 1995 р.) – К.: Редакц.-видав. центр НБУВ, 2001. – С. 76 – 78.

342. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

343. Руссес Т. Питання дитячої книжки / Т. Руссес. – Х., 1934. – 28 с.

344. Савин В. А. Из истории создания и функционирования спецхрана в архиве / В. А. Савин, Я. Ю. Виноградова // Отечественные архивы. – 1994. – № 1. – С. 18 – 26.

345. Санцевич А. В. Про нові підходи до публікації архівних документів / А. В. Санцевич // Архіви України. – 1989. – № 3. – С. 3 – 8.

346. Сарнов Б. Зачем мы открываем запасники: [о возвращении лит. произведений читателям] / Борис Сарнов // Огонёк. – 1990. – № 3. – С. 17 – 20.

347. Сахаров А. Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе / А. Сахаров // Юность. – 1990. – № 3. – С. 2 – 7.

348. Сборник директив по библиотечной работе / Наркомпрос РСФСР. Библ. упр. – 2-е изд., испр. и доп. – М.; Л.: Гос. учеб.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1935. – 145 с.

349. Сборник документов и материалов по курсу “Политическая история XX в.”. – Вып. 1. – М.: Изд-во МПИ, 1991. – 208 с.

350. Сборник постановлений и распоряжений Центральной библиотечной комиссии. – Вып.1. – М., 1921. – 84 с.

351. Сверстюк Є. Собор у риштованні: Документи III. / Є. Сверстюк; передм. М. Антоновича. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1970. – 173 с.

352. Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. II. / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин-в СССР. – М., 1973. – 330 с.

353. Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч.2. / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин-в СССР. – М., 1988. – 28 с.

354. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Т. А. Себта; НАН України. Ін-т укр. археограф. та джерелознав. ім. М. Грушевського. – К., 2000. – 20 с.

355. Себта М. І. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Себта М. І. // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941 – 1943). – К., 2004. – Т.8. – С. 115 – 127.

356. Сенченко М. І. Книжкова палата України: Історія і сьогодення / М. І. Сенченко. – К.: Кн. палата України, 2004. – 164 с.

357. Сергеев Е. В надежде славы и добра: [об интеллектуал.-духов. поисках “задержанной прозы”, опубл. в конце 80-х гг.] / Е. Сергеев // Вопросы литературы. – 1988. – № 12. – С. 3 – 31.

358. Сергієнко Ю. Г. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ ст. до 60-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. Г. Сергієнко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 31 с.

359. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры / А. М. Скабичевский. – Спб., 1891. – 418 с.

360. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1982. – 608 с.

361. Словарь исторических терминов / сост. В. Симаков; под общ. ред. А. П. Крюковских. – Санкт-Петербург: ЛИТА, 1998. – 464 с.

362. Смирнов-Сокольский Н. П. Рассказы о книгах / Н. П. Смирнов-Сокольский. – М.: Изд-во ВКП, 1959. – 567 с.

363. Смушкова М. К вопросу об изъятии литературы / Мария Смушкова // Коммунистическое просвещение. – 1926. – № 4. – С. 161 – 163.

364. Смушкова М. Руководство чтением: (К вопросу об изъятии вредной литературы) : [сб. ст. по биб. работе] / Мария Смушкова. – М., 1923. – Вып. 2. – С. 12 – 21.

365. Советская печать в документах: сб. док. – М.: Госполитиздат, 1961. – 560 с.

366. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1: Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Видав. фірма “Відродження”, 1993. – 288 с. – Репринт. вид.

367. Соснін О. В. Інформаційна політика України: [проблеми розбудови] / О. В. Соснін // Стратегічна панорама. – 2002. – № 3. – С. 29 – 34.

368. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: [зб. наук. пр. на пошану історика М. Дмитренка]. – К., 1997. – 268 с.

369. Специальные исторические дисциплины: [учеб. пособие для спец. 07.00.09 “Историография и источниковедение”]. – К., 1992. – 323 с.

370. Спецхран без грифа “секретно”: [интервью с зам. начальника Центр. архива Комитета госбезопасности СССР А. Виноградовым] // Правда. – 1989. – 26 сент. – № 269. – С.6.

371. Список запрещённой литературы, подлежащей к изъятию на книжном рынке из библиотек // Бюлетень НКО. – 1930. – № 33. – С. 10 – 13.

372. Список № 2 книжок, що підлягають вилученню з установ Соцвиху, бібліотек та з продажу: (За прот. комісії в справі дитлітератури) // Бюлетень НКО. – 1930. – № 42. – С. 6.

373. Справочник библиотекаря / под ред. М. Смушковой. – М; Л.: Гос. изд-во, 1930. – 292 с.

374. Справочник партийного работника. – Вып.7, Ч.2. – М.; Л., 1930. – 319 с.

375. Степанян К. Уроки беспощадного милосердия: некоторые вопр. “возвращённой” лит. / Константин Степанян // Литературная Россия. – 1987. – 25 дек. (№ 52). – С. 4 – 5.

376. Столичные новости. – 29 дек. 1998 – 19 янв. 1999. – (№ 51).

377. Судьбы трофейных архивов: [Интервью с Патрицией Кеннеди Гримстед] // Литературная газета. – 1991. – 2 окт. – № 39 (5365). – С. 13.

378. Сушинський Б. Відповідальність за своє слово, або учімося читати документ / Богдан Сушинський // Одеські вісті. – 2008. – 6 червн. (№ 94).

379. Табачник Д. В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во II половине 30-х – начале 40-х гг.: автореф. дис. на соискание учёной. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Всемирная история” / Д. В. Табачник; НАН Украины. Ин-т истории Украины. – К., 1992. – 39 с.

380. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / Д. В. Табачник; НАН України. Ін-т нац. відносин і політол. – К., 1995. – 103 с.

381. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації 1923 – поч. 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Тарапон. – К., 2001. – 20 с.

382. Теоретичні проблеми вітчизняної історії історіографії та джерелознавства / за ред. Ю. М. Алексєєва. – К.: Вища шк., 1993. – 187 с.

383. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій: навч. посіб. для вузів / [під ред. А. К. Бичко, Б. І. Бичко, Н. О. Бондар та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 390 с.

384. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій / [під ред. А. К. Бичко, Б. І. Бичко, Н. О. Бондар та ін.]. – К., 1992. – 412 с.

385. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60 – 80-ті рр. ХХ ст.: зб. док. та матеріалів / [упоряд. П. Тронько та ін.; наук. ред. І. Дзюба]. – К.: Рід. край, 1999. – 304 с.
386. Техмінімум для бібліотечних працівників. – Х., 1935. – 30 с.
387. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920 – 1990): ідеологічний та творчий аспекти / Микола Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 9. – С. 32 – 35; № 10. – С. 35 – 38.
388. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920 – 1990): орг. аспект / Микола Тимошек // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 2. – С. 40 – 45.
389. Тимошик М. Її величність – книга: Історія видавничої справи Київського університету 1834 – 1999: Монографія / Микола Тимошик; передм. В. Скопенка. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 308 с.: іл.
390. Тимошик М. Українська журналістика в лещатах московської цензури / Микола Тимошик // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 114 – 117.
391. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки: матеріали міжнародної наукової конференції, (15 – 16 вер. 1994 р.) / [редкол.: П. П. Панченко (голова) та ін.]. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – 290 с.
392. У півстоліття радянської влади: Документи II: [політ. репресії 60-х рр.]. – Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1968. – 93 с.
393. Україна: друга половина ХХ століття: нар. історії / Панченко П., Веселова А., Барановська Н. та ін. – К.: Либідь, 1997. – 349 с.
394. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / [редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
395. Українська інтелігенція під судом КГБ: [матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масюка, М. Озерного та ін.]. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 451 с. – (Сусп.-політ. б-ка; Ч. 7).

396. Українська книга ДВУ: систем. покажч. видань укр. мовою. Вип. I. (1919 – 1924). – Х., 1926. – 168 с.
397. Українська книга: зб. ст. / ред. кол.: І. М. Педанюк (відп. ред.) та ін. – К.; Х: Ред.-видав. відділ КП УРСР, 1965. – 267 с.
398. Українська культура: Історія і сучасність: навч. посіб. / за ред. С. Черепанової. – Л.: Світ, 1994. – 456 с.: іл.
399. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: док. і матеріали. – Мюнхен; Едмонтон: Сучасність, 1983. – Т.1 / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – 510 с.; Т.2. – 426 с.; Т.3. – 381 с.
400. Укрепим библиотечное дело: сб. директив. материалов и INSTR. по библиотеч. работе. – М., 1929. – 176 с.
401. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921 – 1941) / Д. П. Урсу. – Симферополь: Крымское учебно-педагогич. гос. изд-во, 1999. – 144 с.
402. Утков В. Г. Книги и судьбы: очерки / В. Г. Утков. – М.: Книга, 1967. – 167 с.
403. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин. – М.: Наука, 1983. – 231 с.
404. Федотов М. А. Был ли разрушен “новый Карфаген”? (Из истории советского законодательства о цензуре) / М. А. Федотов // Политические институты и обновление общества. – М., 1989. – С. 185 – 194.
405. Федотов М. А. Гласность и цензура: возможность сосуществования / М. А. Федотов // Советское государство и право. – 1989. – № 7. – С. 80 – 89.
406. Фельдштейн М. М. Бібліографічна робота Книжкової палати УРСР / М. М. Фельдштейн // Бібліотека в соціалістичному будівництві. – 1936. – № 3. – С. 16 – 20.
407. Хейфец З. Вилучати шкідливі книжки мовами нацмен / З. Хейфец // Радянський книгар. – Х., 1931. – № 6. – С. 10 – 14.

408. Хоскинг Д. История Советского Союза 1917 – 1991: [пер. с англ.] / Д. Хоскинг. – Смоленск, 2000. – 512 с.
409. Цензура в СССР. Документы 1917 – 1991 / сост. А. Блюм. – Bochum, 1999. – 247 с.
410. Цензура в царской России и Советском Союзе: материалы конф. (Москва, 24 – 27 мая 1993 г.). – М.: Рудомино, 1995. – 176 с.
411. ЦДАГО України і його науково-довідковий апарат: довідник. – К., 1998. – 48 с.
412. ЦДАГОУ: путівник / [авт.-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій та ін.; ред. кол.: Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Б. Іваненко, В. Лозицький]. – К., 2001. – 495 с. – (Архів. зібрання України).
413. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціального будівництва УРСР: Путівник / [ред. кол.: Л. В. Гусева, М. К. Колесник, С. О. Розін та ін.; Арх. упр. УРСР]. – Х.: Харьк. кн. вид-во, 1960. – 675 с.
414. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. Вип. 1. / [авт.-упоряд.: М. Крячок, С. Куш, З. Синдик; редкол.: Г. Боряк (голова), Ю. Кулініч, М. Ходоровський; Держ. ком. архівів України. Центр. держ. арх.-музей літ. і мистец. України]. – К., 2003. – 554 с.
415. Ченцов В. В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921 – 1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История Украины” / В. В. Ченцов; Днепропетров. ун-т. – Днепропетровск, 1992. – 18 с.
416. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченців; під ред. П. Тронька; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 482 с.
417. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НКВД – ДПУ / В. Ченців // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12 – 22.

418. Черепнина Н. Ю. Публикационная деятельность архивов, цензура и самоцензура / Н. Ю. Черепнина // *Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: докл. 12 – 13 марта 1996.* – Вып. 1. – М., 1997. – С. 57 – 61.

419. Чорна книга України: зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе [про вплив тоталітар. системи на долю держави і народу] / [упоряд., редагування, макетування та коректура Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського; ДПУ]. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998. – 783 с.

420. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // *Бахмутський шлях.* – 2001. – № 1-2. – С. 84 – 110.

421. Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Юрій Шаповал. – К: ККДНК, 1994. – 271 с.

422. Шаповал Ю. Мороз перед “відлигою” / Юрій Шаповал // *Історія України: нове бачення: у 2 т.* – К.: Україна, 1995. – Т. 2. – С. 329 – 362.

423. Шаповал Ю. “На вікнах – ґрати, на ідеях – ґрати” / Юрій Шаповал // *День.* – 2003. – 23 серп. (№ 148).

424. Шаповал Ю. І. Терор за планом: Як виконувався сценарій сталінських репресій / Юрій Шаповал // *Газета 24.* – 2007. – 9 серп. – С. 9.

425. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: (Особи та події в контексті важкої історії) / Юрій Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 558 с.

426. Шебаршин Л. В. Рука Москвы: зап. начальника сов. разведки / Л. В. Шебаршин. – К.: Стодола, 1993. – 303 с.

427. Шевченко А. Спрут: [історія цензури в Україні] / А. Шевченко // *Народна газета.* – 2000. – № 37. – С. 6.

428. Шикман А. П. “Презумпция разрешённости” / А. П. Шикман // *Советская библиография.* – № 1. – С. 22 – 31.

429. Шмидт О. О. О классификации исторических источников / О. Шмидт // *Путь историка: избр. тр. по источниковед. и историографии.* – М., 1997. – С. 74 – 76.

430. Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента – політв'язня з років блукань і боротьба під трьома окупаціями України (1921 – 1981) / Дмитро Шумук; передм. Н. Світличної. – Детройт: Укр. вісті, 1983. – 536 с.

431. Щеглюк М. Знищені скарби, або як нас визволили від книжної мудрості: [про заборонені книги в Галичині, 1904 – 1945 рр.] / М. Щеглюк // Дзвін. – 1990. – № 12. – С. 74 – 76.

432. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці / Дмитро Щербаківський // Наука і культура. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 286 – 294.

433. Щетина Е. Почему я защищаю цензуру / Е. Щетина // Зеркало недели. – 1996. – № 50. – С. 16.

434. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: Світло і тіні / В. І. Юрчук; НАН України. Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Асоціація “Україна”, 1995. – 80 с.

435. Якубовский С. Пройдохи и графоманы: (Из сорной корзины Гублита и реперткома) / С. Якубовский. – К.: Изд-во “Культура” Гостреста “Киев-Печать”, 1929. – 95 с.

436. Ямской Н. “Плейбой” для академика Капицы: К 85-летию Главлита: невероятные случаи из истории советской цензуры. Ч.2. / Н. Ямской // Совершенно секретно. – 2007. – № 7. – С.18 – 19.

437. *Censorship Libraries and the Law. Compiled and with An introduction by Haig Bosmajian / Univ. of Washington. – N.-Y., 1983.*

438. *Clapp J. Art Censorship: A Chronology of Proscribed and Prescribed Art. Metuchen / J. Clapp. – N.J., 1972. – P. 205 – 266.*

439. *Dewhirst M. Censorship / Martin Dewhirst // The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union. – Cambridge University Press, 1994. – P. 485 – 487.*

440. *Dewhirst M. The Soviet Censorship / Martin Dewhirst, Robert Farrell. – New-Jersey, 1973. – 163 p.*

441. Dewhirst M. Soviet Socialist Realism and the Soviet Censorship System / Martin Dewhirst // Critical Studies. – 1996. – P. 23 – 29.
442. Fainsod M. Censorship in the USSR. A Documented Record / M. Fainsod // Problems of Communism. – Vol.V. March-April 1956. – P. 12 – 19.
443. Fox M. Glavlit, Censorship and the Problem of Party Policy in Cultural Affairs, 1922 – 1928 / M. Fox // Soviet Studies. – Vol. 44. – 1992. – № 6. – P. 1049 – 1068.
444. Grimsted P. K. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia / P. K. Grimsted. – Princeton, 1988. – B. 1. – 295 p.
445. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / A. Kappeler. – München, 1994.
446. Korsch B. The Permanent Purge of Soviet Libraries / B. Korsch; The Hebrew University of Ierusalem. The Soviet and East European Research Centre. – Research Pape № 50. April 1983. – Ierusalem, 1983. – P. 2 – 39.
447. Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929 – 1939) / H. Kostiuk; Institute for the Study of the USSR. – Ser.1, No. 47. – Munich, 1960. – P. 162 – 179.
448. Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936 – 1953: Ein Überblick / D. Pohl // Jahrbuch für Historische Kommunismu – sforschung. – Mannheim, 1997.
449. Raymond B. Krupaskaia and Soviet Russian Librarianship, 1917 – 1939. Metuchen. / B. Raymond. – NJ-Lnd, 1979. – 175 p.
450. Roth P. Sow-Inform. Nachrichtenwesen und Informationspolitik der Sowjetunion / P. Roth. – Droste Verlag Gmb. – H. Düsseldorf, 1980. – 251 s.
451. Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft / G. Simon. – Köln, 1986.
452. Slon E. History of opens Access to library collection in the Soviet Union 1714 – 1959 / E. Slon; ed. by Donald C. Robbins. – Ithaca; N.-Y., 1974.

453. Treml V. G. *Censorship, Access, and Influence: Western Sovietology in the Soviet Union* / V. G. Treml; University of California. – California, 1999. – 249 s.

454. *The Red Pencil, Artists, Scholars and Censors in the USSR* / ed. by M. T. Choldin and M. Friedberg. – Boston; London; Sydney; Wellington, 1989. – 354 p.

455. *The Soviet Censorship* / ed. by Martin Dewhirst and Robert Farell. – Metuchen; New-Jersey, 1973. – 342 s.

456. Zelenow M. *A Selected Bibliography of Recent Works on Russian and Soviet Censorship* / M. Zelenow, M. Dewhirst // Solanus. *International Journal for Russian and East European Bibliographic, Library and Publishing Studies. New Series.* – Vol. 11. – 1997. — P. 90 – 98. (Огляд робіт російських дослідників з історії радянської цензури, що були видані протягом 1988 – 1995 pp.).

457. Zelenow M. *The Library Purges of 1932 – 1937 in Soviet Russia* / M. Zelenow // Solanus. *International Journal for Russian. East European Bibliographic, Library and Publishing Studies.* – New Series. – Vol. 14. – London, 2000. – P. 42 – 57.

458. Wehner M. *Stalinismus und Terror* / M. Wehner // *Stalinismus: neue Forschungen und Konzepte.* Hrg. S. Plaggenborn. – Berlin, 1998.

459. Wolfe B. D. *Krupskaya Purges the People's Librarians* / B. D. Wolfe // *Survey: a Journal of Soviet and East European Studies.* – L., Summer 1969. – № 72. – P. 141 – 155. (Російська копія статті: “Крупская чистит библиотеки” // *Новый журнал.* – июнь 1970. – № 99.)

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГОУ):**

460. Стенограма березневого 1968 р. пленуму ЦК КПУ, виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Ватченка із приводу роману О. Гончара “Собор”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2058, арк. 86 –87.

461. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 5 червня 1933 р. про роботу редколегії УРЕ. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 123.

462. Наказ ЦК КП(б)У 1935 р. про складання списку літераторів, чії твори рекомендувалося видати в 1935 – 1936 рр. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 21.

463. Наказ Головліту від 21 червня 1935 р. (за дорученням) ЦК ВКП(б) про негайне припинення бібліотечних чисток. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 50 – 51.

464. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1935 р. до обкомів КП(б)У про припинення огульних чисток бібліотечних фондів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 50 – 51.

465. Витяг із протоколу засідання комісії по пресі та видавництвам при Політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня 1945 р. “Про недоліки у газетах”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 15, арк. 112.

466. “Список книг, які потрібно виправити”, підготовлений Головлітом 1937 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 2.

467. Лист ЦК КПРС “Про підвищення революційної пильності” від 2 червня 1960 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 120, арк. 260.

468. Постанова ЦК КПРС “Про посилення режиму таємності” від 10 квітня 1963 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 120, арк. 260.

469. Витяг із протоколу засідання комісії по пресі та видавництвам при Політбюро ЦК КП(б)У від 2 квітня 1945 р. щодо недоліків у газетній продукції. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4474, арк. 129.

470. Виробничий план Всевидаву, затверджений у січні 1922 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1458, арк. 34.

471. Постанова ЦК КП(б)У 1922 р. про передачу періодики ЦК підвідділу преси Агітпропу. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1458, арк. 35.

472. Постанова Агітпропу 1922 р. про вилучення книги Раковської, випущеної видавництвом Губернського комітету допомоги голодуючим. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1458, арк. 125.

473. Протокол засідання Комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією від 31 січня 1923 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1642, арк. 26.

474. Наказ ЦК КП(б)У від 24 березня 1934 р. про заборону видань М. Скрипника та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1882, арк. 36.

475. Доповідна записка 1931 р. начальника Головліту “Про стан книгорозповсюдження на Україні” до секретаря ЦК КП(б)У. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 4183, арк. 74.

476. “Довідка про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури” завідувача культпропвідділу НКО М. Кіллєра й заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі, направлена на початку 1934 р. до ЦК КП(б)У. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 165.

477. “Зведений список осіб, всі твори яких підлягають конфіскації і знищенню”, підготовлений Головлітом УСРР у квітні 1934 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 165 – 166.

478. Доповідна записка заступника наркома освіти А. Хвилі до ЦК КП(б)У 1934 р. щодо підтвердження наказу ЦК про негайне припинення на місцях хаотичного вилучення книг із бібліотечних фондів поза списками та директивами НКО. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, арк. 4.

479. Постанова ЦК КП(б)У від 3 грудня 1934 р. про вилучення підручників та іншої літератури, авторами й редакторами якої були контрреволюціонери, націоналісти і троцькісти. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, арк. 5 – 6.

480. Доповідна записка наркома освіти А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 15 січня 1934 р. про обережний підхід щодо вилучення шкідливих творів та припинення масових вилучень. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, арк. 1 – 3.

481. Доповідна записка заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 2 січня 1934 р. про вилучення з бібліотек творів М. Скрипника. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6457, арк. 19.

482. Лист К. Полонника до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова 1935 р. з приводу звільнення його з роботи в газеті “Комуніст”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, арк. 41.

483. “Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ”. Список № 2 від 1 вересня 1935 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6647, арк. 35.

484. Наказ 1935 р. секретаря ЦК КП(б)У Постишева до секретарів обкомів партії щодо використання в ході очистки бібліотечних фондів виключно інструкцій центральних органів цензури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6653, арк. 67.

485. “Зведення про найважливіші порушення “Переліку відомостей, які становлять державну таємницю”, надіслані заступником начальника ВВЦ УСРР Тенцером секретарю ЦК КП(б)У М. Попову 11 березня 1937 р.”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 7102, арк. 12 – 14.

486. Доповідна записка начальника Головліту СРСР М. Садчикова в ЦК ВКП(б) від 17 травня 1943 р. про передачу в ефір Радіостанцією Українського комітету статті з викривленнями контрреволюційного характеру. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 451, арк. 14 – 15.

487. Лист до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1943 р. військового цензора 40 армії К. Полонника про постановку цензурної роботи в звільнених районах. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 451, арк. 41 – 42.

488. Звіт про роботу Упрліту за 1927 – 1928 рр. та діяльність чужоземного відділу. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2701, арк. 19 – 21.

489. Лист начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину від 10 квітня 1947 р. з приводу надходження в Україну трофейної літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4474, арк. 293.

490. Постанова ЦК КП(б)У “Про стан бібліотек та заходи по покращенню їх роботи” від 9 липня 1947 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4500, арк. 3.

491. Доповідна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку про результати загальної перевірки букіністичного ринку УРСР від 23 червня 1947 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 1 – 2.

492. Доповідна записка К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку від 23 червня 1947 р. про перевірку букіністичного ринку УРСР. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 3.

493. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1947 р. “Про контроль за торгівлею букіністичною літературою” та суцільну перевірку всіх букіністичних магазинів республіки. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 52.

494. Наказ уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі № 68 / 2453-с від 6 серпня 1947 р. про заборону приватної книготоргівлі на базарах міст республіки. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 52.

495. Службова записка К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину від 30 липня 1947 р. про закінчення очистки букіністичних магазинів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 5.

496. Довідка Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1947 р. про випадки передачі букіністичним магазинам буржуазно-націоналістичних творів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 54.

497. Лист начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину й заступникові Голови Ради Міністрів УРСР М. Бажану (травень 1947 р.) про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4506, арк. 228 – 229.

498. Наказ ЦК КП(б)У 1947 р. про видання “Зведеного списку літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування”, заборонених згідно наказів цензури 1933 – 1947 рр. та “Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4507, арк. 18.

499. Список авторів, які співробітничали з німцями, складений Головлітом УРСР 1946 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4510, арк. 4 – 7.

500. Доповідна записка № 242-т начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину від 5 березня 1948 р. про результати перевірки бібліотечних фондів республіки. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5063, арк. 123 – 124.

501. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 375-т від 14 квітня 1948 р. начальнику Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У П. Гапочці про результати перегляду фондів музеїв західних областей республіки. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5370, арк. 9 – 10.

502. Доповідна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 398-т “Про хід розчищення книжкових фондів у Львові та Чернівцях” (квітень 1950 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 7, арк. 48 – 55.

503. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника до ЦК КП(б)У від 27 березня 1950 р. про випадки розголошення державної таємниці в експозиціях музеїв. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 7, арк. 42.

504. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 573-т секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку від 28 серпня 1951 р. “Про стан книжкових фондів міста Львова”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 778, арк. 254 – 255.

505. Довідка інструктора відділу науки та вищих учбових закладів Вдовиченка із приводу рапорту К. Полонника №825-т від 31 грудня 1952 р. про перегляд бібліотечних фондів університетів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1565, арк. 7.

506. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 825-т від 31 грудня 1952 р. секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку про

контрольно-вибіркову перевірку складу університетських бібліотек. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1565, арк. 8.

507. Доповідна записка заступника начальника Головліту УРСР Є. Барланицького № 295-т завідувачу сектором культури ЦК КП(б)У Г. Донцю від 12 квітня 1952 р. про підсумки суцільної перевірки фондів друкованої продукції у музеях республіки. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1937, арк. 56 – 58.

508. Довідка начальника Головліту УРСР К. Полонника про підготовку “Зведеного бібліографічного покажчика видань, що належить вилучити з бібліотечної та книготорговельної сітки, заборонених до розповсюдження з 1938 р. по 1952 р. включно”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2711, арк. 73.

509. Акт обстеження спецфонду Наукової бібліотеки Київського державного університету ім. Т. Шевченка від 24 лютого 1953 р., направлений до ЦК КП(б)У. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2974, арк. 10 – 14.

510. Доповідна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КПУ Л. Мельникову від 23 березня 1953 р. про результати контрольно-вибіркових перевірок бібліотечних фондів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, арк. 59.

511. Довідка, підготовлена 1954 р. завідувачем сектора видавництв ЦК КПРС Фомічовим та завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Пашком стосовно книг, що містять політичні дефекти. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3510, арк. 263.

512. “Висновки на 8 назв книг, випущених видавництвами УРСР, що містять політичні дефекти”, підготовлені 1954 р. начальником Головліту УРСР К. Полонником. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3510, арк. 265 – 270.

513. Доповідна записка № 818-т начальника Головліту УРСР К. Полонника від 16 липня 1955 р. секретареві ЦК КПУ І. Назаренку про наявні політичні мотиви щодо вилучення небажаної літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3510, арк. 414.

514. Наказ Головліту УРСР від 27 липня 1955 р. про виключення з наказу Головліту УРСР № 40 від 18 листопада 1952 р. та “Зведеного покажчика застарілих видань” 1954 р. ряду творів М. Талалаєвського. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3510, арк. 398.

515. Заява М. Талалаєвського від 24 лютого 1955 р. про зняття з нього всіх обвинувачень та прохання до Головліту УРСР скасувати наказ щодо вилучення його творів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4034, арк. 401.

516. Службова записка начальника Головліту УРСР К. Полонника до відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 1 червня 1955 р. про скасування наказу про вилучення творів М. Талалаєвського в зв’язку зі зняттям із нього обвинувачень. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4034, арк. 401.

517. Довідка 1956 р. Головліту УРСР про перевірку бібліотек та книгарень України. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4034, арк. 443.

518. Висновки Головліту УРСР 1956 р. на літературу, засмічену матеріалами Берія. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4157, арк. 60 – 66.

519. Інструкція Головліту СРСР № 1808-т від 27 серпня 1955 р. щодо подальшого вирішення питання про використання творів із серйозними політичними дефектами. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4157, арк. 96.

520. Доповідна записка К. Полонника від 13 квітня 1956 р. на ім’я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про авторів, усі твори яких за наказами Головліту УРСР підлягають вилученню. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4157, арк. 104.

521. Доповідна записка 1956 р. начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КПУ І. Назаренку із пропозицією зобов’язати голову КДБ УРСР та прокурора республіки переглянути “Список авторів, усі твори яких підлягають вилученню з книжкових фондів бібліотечної та книготорговельної мережі” і виключити з нього реабілітованих осіб. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4157, арк. 143.

522. Лист Головліту СРСР № 614-т від 19 квітня 1956 р. про незадовільну роботу Головліту УРСР. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4157, арк. 144.

523. Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного “Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів” від 31 березня 1958 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 66 – 75.

524. Лист № 674-т начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романова на ім'я секретаря ЦК КПУ С. Червоненка від 8 квітня 1958 р. про передачу на контроль зарубіжних видань українською мовою. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 80.

525. Довідка консультанта відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Сенкевича із приводу листа П. Романова від 8 серпня 1958 р. про згоду КДБ, ЦК КПУ та Головліту УРСР здійснювати контроль іноземної української літератури в контрпропагандистській роботі. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 210.

526. Лист начальника Головліту СРСР № 1485-цт секретарю ЦК КПУ М. Підгорному від 31 липня 1958 р. про передачу функцій контролю зарубіжної української літератури Головліту УРСР. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 214.

527. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КПУ С. Червоненку про результати контролю зарубіжної української літератури від 20 листопада 1958 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 307.

528. Довідка заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Алексеєва та завідувача сектором добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР Пересаденка з приводу пропозиції К. Полонника заборонити пересилку приватним особам закордонної преси (грудень 1958 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 325.

529. Лист начальника Головліту УРСР К. Полонника № 635-т секретареві ЦК КПУ С. Червоненку від 7 грудня 1958 р. про труднощі в розгортанні роботи з контролю українських зарубіжних видань. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 326.

530. Пояснювальна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника на ім'я завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного від 12 квітня 1958 р. із приводу зауважень у роботі Головліту УРСР із перегляду літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4826, арк. 43.

531. Лист № 751 Бібліотеки Академії наук до Головліту від 26 липня 1956 р. про дозвіл на передачу до загальних фондів ряду видань, що становлять наукову цінність. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4826, арк. 45 – 47.

532. Інструкція Головліту СРСР “Про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн” від 18 квітня 1959 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4922, арк. 181.

533. Лист Головліту СРСР до редакцій газет “Правда”, “Известия”, “Советская Розсыпь” та журналів “Коммунист”, “Агитатор”, “Партийная жизнь” (лютий 1956 р.) з приводу звільнення їх матеріалів від попередньої цензури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4922, арк. 279.

534. Постанова Секретаріату ЦК КПУ від 8 липня 1959 р. № СТ-53 (64) про звільнення К. Полонника із займаної посади та призначення начальником Головліту УРСР М. Позднякова. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4935, арк. 2.

535. Доповідна записка заступника завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК Л. Алексєєва “Про взаємовідносини між Головлітом СРСР та Головлітом УРСР” до ЦК КПУ від 9 липня 1959 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4935, арк. 3 – 4.

536. Доповідна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретареві ЦК КПУ А. Скабі “Про засміченість бібліотек забороненими виданнями” від 19 березня 1960 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5110, арк. 57.

537. Довідка до листа начальника Головліту УРСР М. Позднякова, підготовлена завідувачем сектора відділу науки і культури ЦК КПУ Івановим стосовно долі книг авторства Ю. Косача (1961 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5110, арк. 194.

538. Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Ревеля секретареві ЦК КПУ А. Скабі від 24 серпня 1962 р. про подальшу долю видань за авторством М. Скрипника. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5483, арк. 136 – 137.

539. Лист Державної публічної бібліотеки УРСР відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ “Про націоналістичний ухил Хвильового” від 10 липня 1962 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5587, арк. 48.

540. Доповідна записка завідувача окремим сектором таємної частини ЦК КПУ секретареві ЦК КПУ А. Скабі із приводу довідки голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі І. Педанюка щодо помилок ідейно-політичного характеру в художній літературі (вересень 1962 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5901, арк. 105 – 106.

541. Службова записка секретаря ЦК КПУ А. Скаби секретарю ЦК КПУ Шелесту від 24 березня 1964 р. з приводу публікації 14 березня в газеті “Радянська Україна” вірша П. Собків. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6001, арк. 34.

542. Доповідна записка 1968 р. начальника Головліту УРСР М. Позднякова до ЦК КПУ “Інформація по питаннях діяльності органів цензури України”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 69 – 70.

543. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 29 січня 1980 р. про стан контролю зарубіжних видань українською мовою, отриманих поштою з капіталістичних країн. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 25, арк. 40.

544. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ Ф. Овчаренку про результати роботи за 1968 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 181, арк. 12 – 13.

545. Лист голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова до ЦК КПУ від 29 березня 1973 р. про факти випуску видань за авторством неблагонадійних осіб. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 876, арк. 119 – 120.

546. Службова записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орла секретареві ЦК КПУ від 24 квітня 1973 р. із приводу листа М. Білогурова про контроль творів неблагонадійних авторів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 876, арк. 117 – 120.

547. Лист начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 16 травня 1973 р. із приводу ідейних прорахунків у ряді творів друку. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 876, арк. 131.

548. Доповідна записка секретаря Запорізького обкому КПУ навесні 1973 р. з приводу випуску видавництвом “Промінь” брошур М. Киценка. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 876, арк. 139.

549. Доповідна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретареві ЦК КПУ В. Маланчуку від 5 листопада 1973 р. із приводу видання бібліографічних покажчиків, у яких згадувалися прізвища українських буржуазних націоналістів. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 876, арк. 184.

550. Довідка про діяльність Головліту УРСР, складена секретарем ЦК КПУ В. Маланчуком і заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком від 26 грудня 1974 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1036, арк. 22 – 23.

551. Положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР (1974 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1036, арк. 26 – 27.

552. Положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (1974 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1036, арк. 26 – 27.

553. Доповідна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова від 11 березня 1975 р. про результати контролю суспільно-політичної та художньої літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1036. – Арк. 5 – 13.

554. Доповідна записка завідувача відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденка та керівника відділу науки і учбових закладів Ф. Рудича до ЦК КПУ “Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди” від 8 квітня 1974 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1045, арк. 2 – 7.

555. Інформаційна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова ЦК КПУ “Про нові аспекти в роботі органів цензури” (1977 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1504, арк. 49.

556. Доповідна записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова до ЦК КПУ від 18 квітня 1978 р. “Про основні питання діяльності Головліту за 1977 р.”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1683, арк. 78 – 81.

557. Лист до ЦК КПУ міністра зв'язку УРСР Г. Синченка від 20 березня 1978 р. щодо використання нерозпроданої преси капіталістичних країн. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1683, арк. 102.

558. Лист начальника Головного архівного управління О. Мітюкова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 15 червня 1978 р. про наявність в Науково-довідковій бібліотеці системи Центральних державних архівів республіки періодики окупаційного періоду. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1683, арк. 86.

559. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника № 89-т секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 5 квітня 1979 р. “Про виявлення авторів-емігрантів, творчість яких за кордоном носить антирадянський характер”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 144.

560. Лист-відповідь МВС УРСР від 19 квітня 1979 р. на службову записку начальника Головліту УРСР Л. Солодовника щодо допомоги у

виявленні осіб, діяльність яких носить за кордоном антирадянський характер.
– ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 141.

561. Лист начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 23 травня 1980 р. “Про результати перевірки установ, що отримують закордонну літературу”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 144.

562. Службова записка завідувача відділу науки та учбових закладів ЦК КПУ секретарю ЦК КПУ А. Капту від 18 червня 1980 р. “Про підготовку інструкції щодо використання зарубіжної націоналістичної літератури”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 141.

563. Доповідна записка заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунжого “Про зауваження політико-ідеологічного характеру за матеріалами, що надійшли на цензорський контроль” секретареві ЦК КПУ А. Капту від 21 червня 1981 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2222, арк. 58 – 65.

564. “Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн”, підготовлена Головлітом СРСР та введена в дію 9 серпня 1981 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2222, арк. 111 – 115.

565. “Зведене доповнення до “Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню”, виданих 1976 року” від 8 грудня 1981 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2222, арк. 70.

566. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника “Про порушення зберігання й використання іноземної літератури” секретареві ЦК КПУ А. Капту від 2 листопада 1981 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2545, арк. 21 – 23.

567. Пояснювальна записка завідувача відділу зарубіжних зв’язків ЦК КПУ А. Меркулова секретарю ЦК КПУ А. Капту від 8 грудня 1981 р. із приводу листа Л. Солодовника “Про порушення рядом установ правил зберігання зарубіжної літератури”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2545, арк. 6.

568. Службова записка заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка “Про результати перевірки друкарень і розмножувальних

дільниць” до ЦК КПУ від 27 липня 1984 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2545, арк. 23.

569. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 21 квітня 1988 р. “Про перегляд списку авторів, усі твори яких підлягають вилученню” із метою виключення з нього деяких прізвищ. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3326, арк. 26 – 27.

570. Службова записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 30 грудня 1988 р. про перегляд творів, які зберігаються в бібліотечних спецфондах. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3326, арк. 44.

571. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 12 жовтня 1989 р. “Про повернення зі спецфондів та тимчасове утримання в них ряду видань”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3326, арк. 52.

572. Довідка 1942 р. до списку письменників України відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У “Про місцеперебування членів Союзу радянських письменників”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 60, арк. 35.

573. Постанова ЦК КП(б)У “Про стан цензурної роботи” від 9 червня 1944 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 127, арк. 1 – 5.

574. Лист виконуючого обов’язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю Полтавського обкому КП(б)У щодо недоліків в організації цензурної роботи (1943 р.). – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 127, арк. 11 – 12.

575. “Зведення викреслень попередньої цензури” 1943 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 127, арк. 24 – 57.

576. Службова записка виконуючого обов’язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвину від 22 вересня 1943 р. “Про твори авторів, котрі співробітничали з німцями”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 127, арк. 24.

577. Виступ виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького на нараді начальників обллітів 6 – жовтня 1944 р. “Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 р.”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 243, арк. 18 – 26.

578. Службова записка в Головліт УРСР відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У 1944 р. з приводу вилучення політично шкідливої літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 243, арк. 35 – 36.

579. Протокол № 37 засідання бюро Шосткінського міському КП(б)У від 17 серпня 1944 р. “Про недоліки в діяльності уповноваженого облліту”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 243, арк. 38.

580. Доповідна записка начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину 1945 р. про факти приватної торгівлі книгами на ринках. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 374, арк. 2.

581. Довідка Управління пропаганди і агітації при ЦК КП(б)У від 4 квітня 1945 р. “Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 408, арк. 29.

582. Постанова РНК УРСР 1945 р. “Про стан бібліотечної роботи на Україні”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 408, арк. 124 – 126.

583. Службова записка заступника завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Білозуба секретареві ЦК КП(б)У І. Назаренку 1949 р. “Про результати перевірки музейних експозицій”. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1777, арк. 120.

584. Постанова ЦК КПРС “Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в країні” від 22 вересня 1959 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2445, арк. 48.

585. Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації Київського обкому КПУ С. Шевченка завідувачу відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М. Хворостяному (травень 1960 р.) із приводу очистки бібліотек м. Києва й області від застарілої літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2445, арк. 49.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України):**

586. Постанова РНК УСРР від 16 березня 1923 р. “Про конфіскату належних до вилучення з продажу і поширення творів”. – ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1365, арк. 132.

587. Доповідь М. Бойкова голові Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х. Раковському про створення Народного комісаріату цензури УСРР (проект) від 19 лютого 1919 р. – ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 467, арк. 1 – 3.

588. Постанова РНК УСРР “Про порядок реєстрації та зберігання секретних видань” (липень 1926 р). – ЦДАВО України, ф. 2, оп. 4, спр. 1548, арк. 100 – 101.

589. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР 1926 р. “Про звільнення державних установ УСРР від обов’язкового приставлення в Українську Книжкову Палату видань, що друкуються ними у секретному порядку”. – ЦДАВО України, ф. 2, оп. 4, спр. 1548, арк. 13.

590. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР 1926 р. “Про видання державних установ, що друкуються ними у секретному порядку”. – ЦДАВО України, ф. 2, оп. 4, спр. 1548, арк. 14.

591. Постанова РНК від 27 липня 1922 р. “Про організацію Української Книжкової палати УСРР та про забезпечення Головних державних книгосховищ всіма виданнями Республіки”. – ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 394, арк. 41.

592. Постанова 1919 р. НКО РСФРР “Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві”. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 716, арк. 24 – 25.

593. Список літератури, складений відділами постачання та книгорозповсюдження Наркомосу 2 червня 1919 р. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 716, арк. 25.

594. Лист Центрального Управління в справах друку до ДПУ від 2 серпня 1922 р. “Про надання списків літератури, забороненої до розповсюдження у межах УСРР, виданої за період революції”. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 926, арк. 173.

595. Звіт про роботу за 1923 р. Волинської губуправи Головному управлінню в справах друку. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 968, арк. 39.

596. Лист секретаря Головного управління в справах друку УСРР Каменєва уповноваженому управління по Куп'янському округу (січень 1924 р.). – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 968, арк. 40.

597. Постанова 1924 р. Головного управління в справах друку “Про тимчасове припинення вилучень”. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 968, арк. 40.

598. Декрет ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. про передачу функцій зі складання списків забороненої, конфіскованої або знищеної літератури на Українську книжкову палату. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 968, арк. 42.

599. Лист Центрального управління в справах друку УСРР до місцевої губуправи за 1923 р. про відокремлення цінної літератури та її зберігання. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 969, арк. 140.

600. “Інструкція по вилученню літератури з книжкових магазинів, бібліотек, книгарень тощо” Центрального управління в справах друку УСРР за 1923 р. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 970, арк. 64.

601. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про затвердження устави про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи”. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 588, арк. 34.

602. Службова записка керівника сектора літконтролю Лиханського заступнику НКО Гірчаку 1931 р. із приводу опрацювання Українською книжковою палатою списків шкідливих творів. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 590, арк. 7.

603. Наказ начальника Головліту УРСР К. Полонника від 19 лютого 1946 р. про вилучення із книготорговельної мережі й бібліотек загального користування ряду видань. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

604. Наказ начальника Головліту УРСР К. Полонника від 1 березня 1946 р. “Про порядок здійснення контролю букіністичних магазинів”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 11, арк. 4.

605. Наказ Головліту УРСР від 9 травня 1960 р. про вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі списку творів. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 78, арк. 14 – 17.

606. Наказ начальника Головліту УРСР 1960 р. про введення в дію “Зведеного списку післявоєнних видань, що підлягають вилученню”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 79, арк. 23.

607. Наказ 1961 р. начальника Головліту УРСР М. Позднякова про введення в дію “Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 83, арк. 2.

608. Постанова ЦК КПРС “Про оплату праці працівників редакцій, журналів” від 29 січня 1966 р. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 113, арк. 2.

609. Звіт про діяльність 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР за 1967 р. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 115, арк. 90.

610. Наказ заступника начальника Головліту УРСР Ф. Шапочки до начальника обллітів про організацію глибокої перевірки бібліотек, отримуючих іноземні видання від 6 травня 1969 р. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 126, арк. 10 – 11.

611. Звіт начальника 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР М. Настеки про роботу за 1970 р. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 133, арк. 44 – 48.

612. Звіт Головліту УРСР “Основні показники результатів Головного та обласних управлінь республіки в 1970 р.”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 138, арк. 44.

613. Наказ Головліту СРСР № 58-дск від 10 жовтня 1973 р. про введення в дію “Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі. Ч. II”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 146, арк. 38.

614. Наказ Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р. “Про вилучення творів осіб, що скомпрометували себе”. – ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 166, арк. 55 – 56.

615. Наказ Головліту СРСР № 128 від 24 лютого 1962 р. про прискорення очистки книжкових фондів від видань, обмежених для загального використання. – ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 1, спр. 89, арк. 15.

616. Наказ Головліту УРСР № 158 від 27 березня 1962 р. про прискорення очистки бібліотечних фондів від застарілої літератури. – ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 1, спр. 89, арк. 15.

617. Лист заступника міністра культури УРСР Г. Шаблія 1962 р. начальника обласних, Київського та Севастопольського управлінь культури про очистку бібліотечних фондів від застарілої літератури. – ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 9, спр. 401, арк. 21 – 22.

618. Інструкція Головліту СРСР “Про порядок зберігання, бібліографування і видачі читачам видань обмеженого розповсюдження” від 14 березня 1962 року. – ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 9, спр. 401, арк. 26.

619. Лист директора Харківської державної бібліотеки ім. В. Короленка Г. Мірошніченко від 1 травня 1962 р. – ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 9, спр. 419, арк. 26.

Науковий архів Книжкової палати України (Наук. Арх. Кн. палати України):

620. Наказ наркома освіти В. Затонського № 378 від 5 липня 1934 р. про результати перевірки діяльності Української книжкової палати та наявні

недоліки в її роботі. – Наук. арх. Кн. палати України), ф. 5131, спр. 2, арк. 158.

621. Наказ НКО УСРР від 1 жовтня 1934 р. про створення в Українській книжковій палаті Кабінету громадянської війни. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 4, арк. 2.

622. Положення 1934 р. про Кабінет громадянської війни Української книжкової палати. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 4, арк. 16.

623. Перелік рубрик з історії громадянської війни для складання тематичної картотеки Кабінету громадянської війни Української книжкової палати. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 4, арк. 38.

624. Постанова Управління в справах літератури та видавництв УСРР 1927 р. “Про таємні видання”. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 126, арк. 88.

625. Положення 1944 р. про відділ спецфондів Книжкової палати України. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 128, арк. 26.

626. Лист Центрального бібліографічного відділу при Всеукраїнському державному видавництві від 6 травня 1922 р. про передачу Центральній книжковій палаті партії українських книг із метою їх спеціального використання. – Наук. арх. Кн. палати України, ф. 5131, спр. 133, арк. 20.

Архів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Арх. НБУВ):

627. Лист Комітету ВБУ до Політконтролю ДПУ від 27 лютого 1923 р. про надання бібліотеці одного примірника видань, вилучених на складах у Києво-Печерській Лаврі. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 72, арк. 5.

628. Тези доповіді голови Центральної комісії по вилученню Латинського “Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку” на I Всеукраїнському бібліотечному з’їзді у Харкові 1926 року. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 160, арк. 21 – 23.

629. Інструкція НКО УСРР по вилученню шкідливої літератури з книгозбірень, читалень та кіосків ринку, підготовлена 21 грудня 1925 р. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 160, арк. 56 – 57.

630. “Правила як опрацьовувати, перераховувати і видавати ідеологічно шкідливу літературу”, підготовлені спеціальною комісією та введені у дію 1931 року. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 270, арк. 1.

631. Лист начальника Бібліотечної управи НКО Кобленца 1935 р. до обласних відділень народної освіти, директорів державних наукових і обласних бібліотек про підвищення більшовицької пильності під час підготовки та проведення книжкових виставок. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 505, арк. 8.